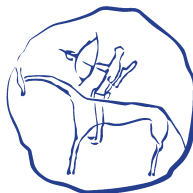




ӨЛКЕТАНУ

(Маңғыстау облысы)



Жалпы білім беретін мектептің
5–7-сыныптарына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі ұсынған*

Алматы



«Жазушы», 2018

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 26.82 я 72
Ө 37

Шартты белгілер:

 «Жадында сақта!»,
«Біліп жүр!»,
«Қосымша деректер»,
«Болашаққа бағдар»

 Ойлан

 Жұптас

 Талқыла

 Ойталқы

 Зерттеуші күнделігі

Ө 37 **Өлкетану (Маңғыстау облысы).** Жалпы білім беретін мектептің 5–7-сыныптарына арналған оқулық. – Алматы: «Жазушы», 2018. – 168 бет, суретті.

Оқулық Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен жаңартылған мазмұн бойынша негізгі орта білім беру деңгейінің 5–7-сыныптарына арналған «Өлкетану» курсының оқу бағдарламасына сәйкес дайындалды.

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 26.82 я 72

ISBN 978-601-200-620-9

© Өлкетану (Маңғыстау облысы), 2018
© “Жазушы” баспасы, 2018
Барлық құқықтары қорғалған
Басылымның мүлiктік құқықтары
«Жазушы» баспасына тиесілі

АЛҒЫ СӨЗ

Қолдарыңа алған «Өлкетану» оқулығы Елбасымыздың 2017 жылғы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласындағы «Туған жер» бағдарламасына сәйкес құрастырылып отыр.

Елбасы өз жолдауында: «Адам баласы – шексіз зерденің ғана емес, ғажайып сезімнің иесі. Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан мекені... Оны қайда жүрсе де жүрегінің түбінде әлдилеп өтпеген жан баласы болмайды», – дейді.

Біздің әрқайсымыздың туып-өскен өлкеміз бар, оның қойнауы – тұнып тұрған өлең мен жыр, әуен мен саз, шежіре мен дастан. Сондықтан оны білуге, көркейтуге әр адам құштар.

Қолдарыңа алып отырған кіріктірілген оқулық төрт пәннің аясында құрастырылған. Олар: «Қазақстан тарихы», «Қазақ әдебиеті», «География», «Музыка».

Оқулықтың құрылымы және оқулықпен қалай жұмыс істеу керек?

Қолдарыңдағы оқулық сендермен сырласа отырып, тақырыптан- тақырыпқа жетелейді; тапсырмаларды орындау алдында бағыт-бағдар, кеңес беріп отырады; білімдеріңді тексеруге де мүмкіндік туғызады.

«Ой-қазына» айдарымен тақырыпқа қатысты негізгі мәтіндер берілсе, тақырыптардан кейін **өз бетіңмен меңгеру тапсырмалары** беріледі. Бұл тапсырмалар *«Білу»*, *«Түсіну»*, *«Қолдану»*, *«Талдау»*, *«Жинақтау»*, *«Бағалау»* деп аталатын қадамдардан тұрады.

«Ойлан, жұптас, талқыла» айдарында

Жеке жұмыс: білу, түсіну тапсырмалары;

Жұптық жұмыс: қолдану, талдау тапсырмалары;

Топтық жұмыс: жинақтау, бағалау тапсырмалары (пәнаралық, шығармашылық және құзыреттілік сипаттағы мазмұнда) қамтиды. Бұл тапсырмаларды орындау арқылы өздеріңнің алған білімдеріңді тексересіңдер. Дайындық деңгейлеріңді көресіңдер, *«Не білемін?»*, *«Не білдім?»*, *«Нені білгім келеді?»* деген сұрақтарға жауап та таба аласыңдар.

«Жадында сақта!», «Біліп жүр!», «Қосымша деректер», «Болашаққа бағдар» айдарымен тақырып бойынша білімдеріңді кеңейтуге бағытталған материалдар ұсынылды. Онда ғылыми, тарихи, мәдени деректермен қоса, өлкемен тығыз байланысты қызықты мәліметтер де берілді.

«Ойталқы» айдарында

Ұжымдық жұмыс: өлке туралы қызықты да, құпия жайттарды анықтап, достарыңмен бөлісіп, өздеріңді жаңа қырынан танытасыңдар.

«Зерттеуші күнделігі» айдарымен сыныптан тыс уақытта өлкетану материалдарын терең меңгеру және қызыға жинақтау арқылы әр оқушының рухани келбеті мен отандық сезімі қалыптасады.

Ата-бабамыздың ерлікке толы, даңқты істеріне таңданып, олармен мақтанып, өмірге деген құштарлықтарына төнті боласыңдар деп үміттенеміз. Мейірімділік, адамгершілік сынды адал қасиеттерді бойларыңа сіңіріп, оқи білуге үйренесіңдер деп ойлаймыз.

Сонымен, оқи, ойлай, талдай білейік! Іске сәт!



«...Маңғыстау тұрғындарына көп адамдар өмірінде тым құрығанда бір рет болып көруді армандайтындай жерде тұру бақыты бұйырған. Осы бір қасиетті жерде көптеген әйгілі адамдар, әулиелер жаны тыныштық тапқан. Лайым олардың рухы сіздерді қоршап-қорғап жүрсін, Сіздерді қолдап жүрсін, бақытты өмір жолына бағдар берсін...»

**Қазақстан Республикасының Президенті
Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев**

ҰҒЫМТАЛҒА ҰҚТЫРАРЫ КӨП ҰЛАҒАТТЫ ӨЛКЕ

Әбіш Кекілбайұлы

Маңғыстау... Тарих пен табиғаттың бірге толғаған тамаша дастаны, бірге салған таңғажайып суреті, бірге шерткен тағылымды шежіресі. Оны таңданбай көріп, тамсанбай түйсінуің мүмкін емес.

Қайда қарасаң да, жанарыңды арбап, жаныңды баурап алып бара жатқан бір тылсым құдірет. Көргеніңнің бәрі таңғалтып, көзіңді көндіреді. Таңғалғаныңның бәрі тамсанып, көңіліңді сендіреді.

Оны көргенде – Жалғыз Жаратушының шеберханасына кіріп кеткендей, өз көзіңе өзің ие бола алмай қаласың.

Оған келгенде – Әлімсақтың әңгімесін тыңдағандай, өз көңіліңе өзің ие бола алмай қаласың.

Бір аймақта – бүкіл әлемнің бар кереметі топтасқандай.

Бір аймақтан – бүкіл дүниенің бар сырын ұққандайсың.

Ондағы тас екеш тас, бұта екеш бұта әлденеге ұқсап, әлденені ұқтырып тұрады.

Тек көре білсең болғаны. Көрсең – ойланасың. Ойлансаң – түсінесің.

Оның егжей-тегжейінде осы даланың өзі айтады. Тауларының құздары тақуаның маңдайындай қыртыс-қыртыс. Жазықтарының беттері әулиенің дидарындай айғыз-айғыз. Қақпақтының дөңіне шығып қарасаң, Маңғыстаудың таулары – қабат-қабат жиып қойған кітаптай көрінеді. Отпанның шоқысына шығып қарасаң – Маңғыстаудың қара ойы жайып салған шимай-шимай хаттай боп сезіледі.

Оларды оқып көрсең – өткен туралы қиссалар, ертең туралы қиялдар.

Көзің барда, Маңғыстаудың ғажайыптарын көріп қал!

Шежіресін бойлап, өткенін ойлап, жер мен елдің қасиетін сезіп қал!

Ұғымталға ұқтырары көп ұлағатты өлке, көсегең көгере бергей!





МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Ұғымталға ұқтырары көп ұлағатты өлке.....	4

5-сынып

Өлке тарихы

Туған өлкенің аңыз-ертегілері.....	10
Біздің айналамыздағы тарихи ескерткіштер.....	17
Өңірдің тарихи тұлғалары: билер, батырлар мен палуандар	23
Жәдігерлер сыр шертеді (өлкетану музейіне саяхат)	30

Музыка

Туған өлке симфониясы	36
Глоссарий	42

6-сынып

Өлке тарихы

Топонимдер – өткен заманның куәгерлері (өлке атауларының тарихы) ..	46
Мәдени-тарихи дәстүрді сақтаушылар: өлкенің ұлттық қолөнері	52
Бір ел – бір тағдыр (менің өлкемнің халықтары)	60
Туған өлке тарихының тірі куәгерлері.....	65

Өлке әдебиеті

Менің туған өлкем өлеңдер мен прозада.....	76
Өлкені сипаттау өнері	90

Музыка

Туған өлке таланттары.....	95
Глоссарий	102



7-сынып

Өлке тарихы

Туристік маршруттар	106
Жомарт жүрек	114
Туған өлкенің жылнамасы.....	118
Менің мектебімнің тарихы	132

Қазақ әдебиеті

Туған өлке тарихы – баспасөз беттерінде	138
«Менің туған өлкем» электрондық энциклопедиясы	146

География

Туған өлкенің флорасы мен фаунасы	152
Менің өлкемнің визит карточкасы:	
өлкетанудың деректер базасын әзірлеу.....	159
Глоссарий	164
Пайдаланылған әдебиеттер	166



СЕН

- ❖ Маңғыстау өлкесінің аңыз-ертегілерімен;
- ❖ өлкедегі тарихи және мәдени ескерткіштермен;
- ❖ туған жерімізді қорғаған әйгілі батырлармен, өлкеміздің даңқын асырған тарихи тұлғалармен танысасың.

СЕН

- ❖ аңыз әңгімелер неліктен ғасырлар бойы ұмытылмай, жүзжылдықтардан бізге келіп жететінін;
- ❖ музейлер неліктен керек екенін;
- ❖ тарихи жәдігерлерді жеткізудегі экспонаттардың рөлін білесің.

СЕН

- ❖ аңыз әңгімелердің мәні мен маңызын түсінуді және талдау жасауды;
- ❖ тарихи нысандарды сипаттауды;
- ❖ классикалық музыканы тануды, белгілі музыканттардың жазбасы бар аудио-каталог жасауды үйренесің.



Маңғыстау өлкесінің эмблемасы. Биік тұғырда орнатылған эмблема бұл өлкенің тарихи-архитектуралық ескерткіштерінде, жартас беттеріне салынған ежелгі, бізге беймәлім суретшінің туындысынан алынған.



Маңғыстау облысы



Өлкетану

Қазақстан тарихы Музыка



5-сынып



Өлке тарихы

Туған өлкенің аңыз-ертегілері

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ туған өлке туралы аңыз-ертегілерді білесіңдер;
- ❖ аңыз-ертегілердің мән-мағынасын түсінесіңдер және оны талдайсыңдар;
- ❖ өткен ұрпақтың тарихи және мәдени мұрасын сақтауды және толықтыру жолдарын үйренесіңдер.



Жадында сақта!

Аңыз әңгімелер – халық ауыз әдебиетінің жанры. Оқиғасы шындық өмірден алынғанымен, ауызша айтылып таралғандықтан, фольклорлық сапалармен толыққан көркем шығарма. Аңыздар нақты тарихи оқиғаларға негізделеді.

Ертегі – қиялдан туған туынды немесе шығарма. Ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан көне мұрасы. Ертегілер ерте заманнан бері атадан балаға мирас болып, халық жадында бүгінге дейін сақталған. Мұнда халықтың арман-мұраты бейнеленеді.

Миф – көне аңыз, әңгіме.

Ой-қазына

Оғыланды мен Бекет

Жеті жыл бойғы берген білімнің нәтижесін білмек болып, Пақыржан қажы барлық шәкірттерін жинап алып, мешіт терезесінен ауыр, көк асатаяғын асыра лақтырып жібереді де:

– Кімде-кім тауып алса, сол адам – асаның иесі, – дейді жұмбақ жымыып. Шәкірттердің бәрі уақыт өткізбей, улап-шулап, жан-жаққа жапа-тармағай жүгіре жөнеледі. Мешіт ішінде қалып қойған Бекетке қарап:

– Сен неге олар сияқты іздемей, отырып қалдың? – дейді Пір.

Сонда Бекет:

– Асатаяқ алысқа кетті. Жабыла іздеп, тауып ала қоятындай жақында емес. Өзірге ол ұшып бара жатыр, әлі жетер жеріне жеткен жоқ. Азық пен астыма мінер көлік беріп, ақ батаңызбен аттандырсаңыз, мен іздеуге шығайын. Рұқсат етіңіз, ұлы Ұстаз! – деп, қолын жайып, қолқа салады.



Арыдан болжап, алысты ойлайтын ақылды Бекеттің құр адам емес екенін сезіп, асыл тысты ауыр кітап, қара балта мен қасиетті тымақты тарту етіп тұрып:

– Жеті ұрпағыңа жетер азық бердім ғой, азықты неге сұрадың?! Астыңдағы көлігің – Шопан атаң берген пырағың. Алдыңнан ақ күн тусын, шырағым! Жортқанда жолың болсын, жолдасың Қыдыр болсын! – деп, бетін сипап, белгісіз бір дұғалар оқып, бар ғұмырына нұр болар бата береді...

Бекет арып, ашып апталап, айлап жол жүріпті. Үстірттің Маңғыстау ойына сұғына біткен бір тұмсығына келгенде қыр үстінде тұрған Ұстазының асатаяғына көзі түседі. Қуанып кетеді. Жақындап келіп, өзі білетін аяттарын айтып, тартып келіп қалады. Асатаяқ қозғалмайды. Ана аятты айтады, мына аятты айтады, суырылмайды. Әбден қысылған кезде, ойына тағы бір аят түседі. Соны айтып, тартып қараса асатаяқ суырылып кетеді. Бекет асатаяқты алып кетіп бара жатса, сол маңда қой жайып жүрген бір қойшы айқай салады:

– Асатаяқ менікі, оны көргеніме бірнеше күн болды.

– Жоқ, мен тауып суырып алдым ғой, – дейді Бекет.

– Жоқ, асатаяқты мен алғаш көргем.

– Е, онда суырып ала ғой, – деп Бекет асатаяқты лақтырып жібереді. Асатаяқ ауада қалқып барып, жерге дірілдеп қадала қалады. Қойшы асатаяқты әрі ырғайды, бері ырғайды, шығара алмайды.

– Жарайды, сен шығарып ала ғой, – дейді қойшы бала.

Бекет асатаяқты жерден суырып алады.



Шопан ата қорымы



Оғыланды кесенесі



Бекет ата жер асты мешіті



– Жасың кіші болғанмен, оқу-өнерің менен артық екен, кел дос болайық. Менің атым – Оғыланды, нәсілім – түрікмен. Сенің атың кім? – дейді қойшы.

– Дос болсақ, дос болайық, атым – Бекет, қазақ баласымын.

Бекет тағы да апталап, айлап жүріп, Ұстазға асатаяғын апарып береді. Ұстаз:

– Сол жерден оқу-білім дарытар медресе-мешіт саларсың, жайлы қоныс болсын, – деп батасын береді.

Оғыланды мен Бекет дос болып, сол жерде бірге өмір сүреді. Бекет Ұстаз өсиетін орындайды. Тау жақпарын қашап, мешіт салып, бала оқытады.

Бекет жасы ұлғая келе Оғыланды досына айтады:

– Уақыт болып, өле қалсақ, сен мына қыр үстіндегі белеңде жатуға тиістісің. Себебі, әрі жасың үлкен, әрі Ұстаз таяғын алғаш көрген жолың үлкен. Мен төменде, тау беткейінен ойған ғимарат – мешітімде жатайын.

Бекет айналасындағы жақын туыстарына осылай өсиет қалдырады. Олар Бекет сөзін орындап, Оғыландыны қыр үстіне, Бекетті тау қапталынан қашап жасалған мешітінің ішіне жерлепті.



Ойлан. Жұптас. Талқыла



I. Білу

1. Ұстаз шәкірттеріне қандай тапсырма берді?



II. Түсіну

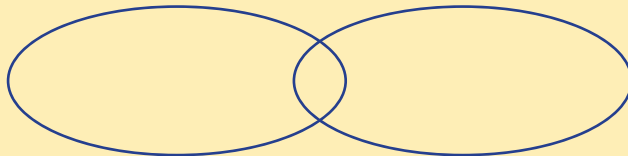
1. Тапсырманы орындаудағы Бекет пен басқа шәкірттердің әрекеттерін сипаттаңдар.

III. Қолдану

1. Асатаяқты Бекеттің тауып алуының сыры неде деп ойлайсыңдар?

IV. Талдау

1. «Венн диаграммасы». Оғыланды мен Бекетке салыстыру жасаңдар.



Ой-қазына

Суын айғыр

Суын айғыр – мифтік бейне. Ол теңізбен, оның ішінде Хазар-Каспий теңізімен байланысты көптеген аңыздарға арқау болған. Суын айғырдың судан шығар мезгілі жыл мезгілімен, жұлдыздардың көріну уақытымен байланысты екен. Суын айғырдың теңізден сілкіне шығып, жағалауда жусаған көп жылқының арасына қосылу уақытын көрудің өзі – жылқы баққан жұрттың асыл арманы. Оның құлыны – сымбатына сөз сай келмейтін сұлу, тұла бойынан небір сыншының өзі мін таба алмайтын ерекше мүсінді, шапса – бәйге бермейтін жұмыр тұяқтының жүйрігі, бабын тауып ұстай алса – соңынан өзі секілді асыл тұқымды ұрпақ ертетін құт саналады. Оны халық дүлдүлге теңейді. «Дүлдүл» – Өзірет Өлі бабамыздың тұлпарының атауы. Теңіз тұлпары тектіліктің, асылдық пен сұлулықтың символы болып саналады.



Ойлан. Жұптас. Талқыла



I. Білу

1. Суын айғыр қандай жылқы?



II. Түсіну

1. Неліктен суын айғыр жылқышылардың арманы болды?

III. Қолдану

1. Мәтіннен суын айғырға тән қасиеттерді табыңдар.

IV. Талдау

1. Екі суретті салыстырыңдар, ойларыңмен бөлісіңдер.



Каспий теңізінің ғарыштан түсірілген көрінісі



Суын айғыр





Біліп жүр!

Аңыз кейіпкерлері



Сәбитұлы Асанқайғы (Хасан)



Сұрғалтайұлы Сыпыра жырау

Сыпыра жырау	Асанқайғы
Сыпыра жырау Сұрғалтайұлы – Маңғыстау мен Жайық бойын, Сарайшық қаласын мекендеген, хандар, билер мен батырлар арасында ақыл айтқан аса көрнекті абыз. Сам құмында «Сыпыра қандық» деген жер бар.	Асанқайғы, Асан абыз – өз Жәнібек ханның тұстасы, оның ақылшысы, өмірде болған адам. Майқы бидің ұрпағы, Орманбет ханның жақын туысы. Форт-Шевченко қаласынан 18 км жерде Асан абыздың қамалы мен су ішкен құдығы бар.



Болашаққа бағдар:

Балалар, аңыз-әңгімелер көп. Зерттеушілер оларды келесі жолмен зерделейді. Фольклорды жинаушы фольклорды ел арасынан арнайы іздеп тікелей жазып алады.

Маңғыстау өлкесі туралы ел аузынан аңыз-ертегілер жинақтау жолдары:

1. «Блиц-кездесу» (өлкенің көнекөз тұрғындарымен кездесіп, алдын-ала жоспарлаған сұрақтар арқылы жауап алу). Сұхбат алу кезінде ақпаратты ұялы телефонның диктофонына немесе қалың дәптерге жазып ал.
2. Диктофонды тыңдай отырып, ақпаратты қағаз бетіне түсір.



3. Жинақталған материалдарды оқып, әдеби тілде қалың дәптерге жаз және өңде.
4. Сыныпта өзара өңделген материалдарыңды талқыға салып, қайта өңде.
5. Қайта өңделген материалыңды мұғаліммен кеңесе отырып, редакцияға дайында.
6. Жариялайтын құнды материалыңды бұқаралық ақпарат құралдарына ұсын.

Қосымша деректер:



Маңғыстаудың географиялық нақтылыққа ие болған аңыз-ертегілерін былай топтастыруға болады:

- 1) Жер-су атауларының мәнін түсіндіретін аңыз-ертегілер: Қаламқас, Маната, Манашы, Күйкен, Аппақұшқан, т.б.
- 2) Географиялық объектілердің тау, төбе, т.б. сипатын түсіндіретін аңыздар: Кендірлідегі «Темір баба» аңызы, «Ерсарының қайрағы» және Ерсарыға қатысты әңгімелер, «Мерет сұлу» аңызы, т.б.
- 3) Нақты мифтік топонимдер: айдаһар мен жыландар ауланды, өлтірілді делінетін Батыс Қаратаудың төңірегіндегі сай, үңгірлер.
- 4) Зираттар мен құдықтарға байланысты аңыздар.
- 5) Маңғыстауда өмір сүрген өулиелер мен қазақтың киелі кісілері туралы аңыздар. Бұлардың саны да жеткілікті және географиялық орны да белгілі: Бекет ата мен Оғыланды, Омар ата, Есен ата, Қараман ата, Шопан ата, Шақпақ ата, Ұшқан ата, Масат ата, Темір баба, Дөніспан ата, Баба түкті Шашты Өзіз т.б.



Серікбол Қондыбай (1968–2004) Маңғыстаудың Қарақия ауданы, Құрық кентінде туған. Қазақтың өлкетанушы, географ, публицист, этнограф ғалымы.

Байырғы қазақ шежіресі мен әфсана аңыздары, географиясы тұрғысында мағлұматтар жинастырып, бірнеше кітап жазған. Ғалымның «Маңғыстау географиясы», «Қазақ мифологиясына кіріспе» (1997), «Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары» (2000), «Есен-қазақ» (2002), «Гиперборея: түс көрген заман шежіресі» (2003), «Арғықазақ мифологиясы» (2004), «Эстетика ландшафтов Мангистау» (2005), «Маңғыстаунама» (2006), «Қазақ даласы және герман тәңірлері» (2006), «Жауынгерлік рух кітабы» (2006) сынды зерттеу еңбектері бар.





Ойталқы

V. Жинақтау

1. Өлкенің танымал тұлғалары туралы басқа қандай аңыздарды білесіңдер?

VI. Бағалау

1. «Жұмбақ жайлап, аңыз өрген Маңғыстау...» (өрі қарай осы ойды жалғастырыңдар).

Зерттеуші күнделігі:



1. С.Қондыбай еңбектерін пайдаланып, өлкенің аңыз-әңгімелерін кезеңдерге бөліп зерттеу жүргізіңдер.
2. Бекет ата туралы іздену жұмысын дайындаңдар.



Біздің айналамыздағы тарихи ескерткіштер

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ туған өлкеңдегі ескерткіштерді білесіңдер;
- ❖ туған өлкедегі тарихи ескерткіштердің құндылығын түсінесіңдер;
- ❖ маңызды ескерткіштердің пайда болу тарихын түсіндіріп айта білесіңдер.



Жадында сақта!

Ескерткіш – елдің, халықтың мәдени мұрасының жалпы атауы. Ортақ типологиялық белгілері бойынша ескерткіштер 4 түрге бөлінеді: *археологиялық ескерткіштер, тарихи ескерткіштер, сәулет өнері ескерткіштері, монументтік (мүсін) өнер ескерткіштері*. Сондай-ақ ескерткіштерге тарихи-танымдық немесе тарихи-көркем құндылығы бар жазбаларды да жатқызуға болады. Оған адамзаттың көне заманнан күні бүгінге дейінгі дамуы жолындағы түрлі саладағы аса маңызды жетістіктерінің қайталанбас заттық-рухани үлгі-нұсқаларын жатқызамыз.

Монумент – ұлы тұлғаларды, белгілі қайраткерлерді немесе елеулі тарихи оқиғаларды есте қалдыру үшін жасалатын мүсіндік туынды. Монументтің көлемі үлкен болады. Олар көбінесе көрнекті жерлерге, қаланың орталық алаңына, саябаққа, тарихи орындарға, тарихи адамдардың туған жерлеріне, ұрыс даласына орнатылады.

Петроглифтер – тастарды қашап немесе оған бояумен салынған бейнелер.

Үйік – Маңғыстаудағы белгісі жоқ обалар.

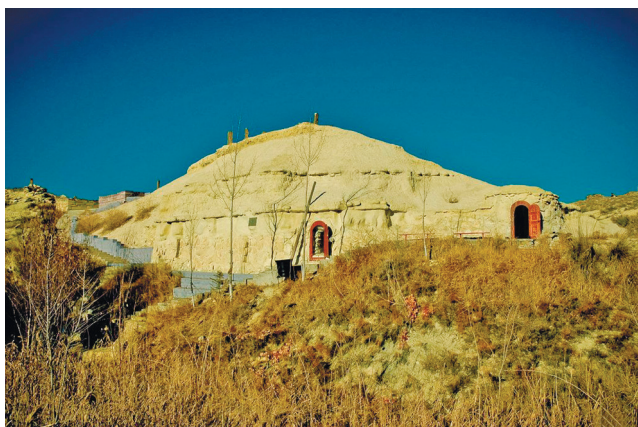
Ой-қазына

Маңғыстау ескерткіштері

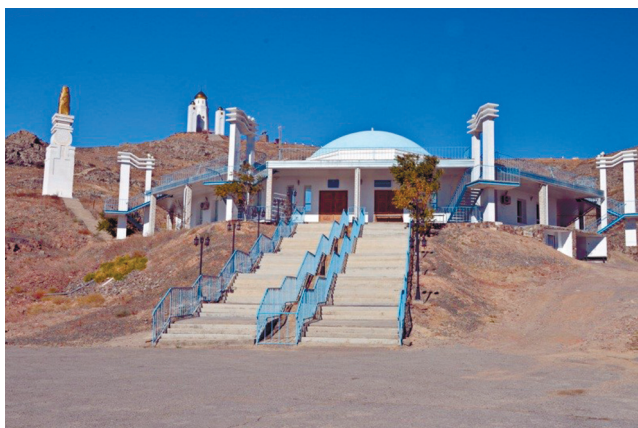
Бекет ата ескерткіш ғимараттары – Маңғыстау, Үстірт, Жем бойындағы Бекет Ата есімімен байланысты ғимараттардың ортақ атауы.

Бекет Ата Мырзағұлұлы (1750–1813) – әулие, халық батыры, көреген абыз, ағартушы, сәулетші. Туып-өскен жері – Жем өзені бойындағы Ақмешіт Құлжан, Маңғыстау өңірі. Бекет Атаның бес мешіті бар. Оның бірі – Маңғыстаудан қашық емес, Оғыландыда; екіншісі – Бейнеуде, үшіншісі – Жем бойында, төртіншісі – Арал жағасындағы Баялыда, бесіншісі – Маңғыстау ауданы Тобықтыда.

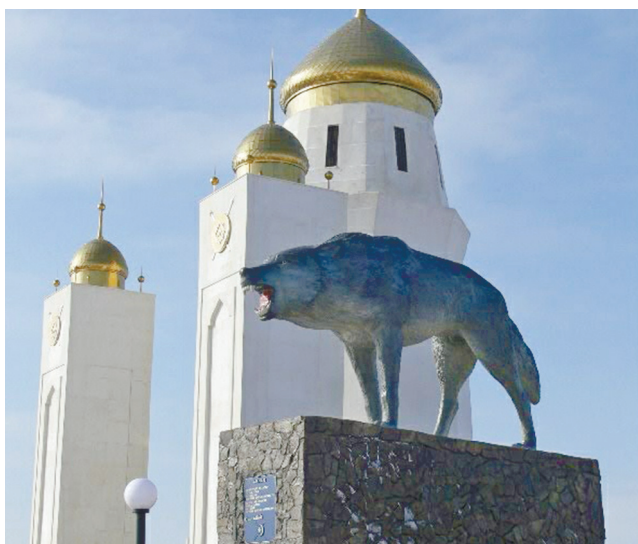




Бейнеудегі Бекет ата мешіті



Отпантау – Адай ата тарихи-мәдени кешені



Көкбөрі ескерткіші

Бекет Ата бұл мешіт-медреселерде құдайға құлшылық еткен, бала оқытқан. Жем өзені бойындағы Ақмешіт (Құлсары қаласына жақын жерде) – өктасты жартасқа қоржын там етіп ойып жасалған шағын ғимарат. Оның басына кейін қос кесене тұрғызылған. Ескі Бейнеудегі мешіт ұлутасты шатқалға қашалған. Бөлмелері құлап, үгітіліп, байырғы қалпын жоғалта бастаған.

«Отпантау – Адай ата» тарихи-мәдени кешені Маңғыстау халқының бастамасымен 2007 жылы салынған. Ол Маңғыстаудағы Батыс Қаратаудың ең биік нүктесі Отпан тауда орналасқан (Балтық теңізі деңгейінен 532 метр биіктікте).

Бұл ескерткіш – өлкеміздегі ауызбіршіліктің, береке-бірліктің символы. Ол *«Адай ата»* кесенесінен, *«Ана келбеті»* стелласынан, *«Көкбөрі»* ескерткішінен, *«Ұран оты»* алаңынан, *«Ақсарай»* көрме залынан, *«Қара шаңырақ»* ғимаратынан тұрады.

«Ақсарай» мен «Адай Ата» кесенесін 362 баспалдақ жалғастырады. Ол киелі Маңғыстауда мекен еткен 362 өулиенің рухына арналған. *«Жер-ананың қойнауына тән жерленген өулиелердің рухы Отпантаудың басына келіп, осы баспалдақпен жүріп өткен жанға шапағаты тиеді»* деген тілекпен ырымдап салынған. 2018 жылы Амал мерекесі қарсаңында *«Үш жүздің төбе билері»* монумент-ескерткіші салынды.

«Адай Ата» кесенесі үш күмбезден тұрады. Үлкен күмбез Адай атаға арналған, биіктігі – 37 метр. Екі қапталында атаның екі баласы Құдайке мен Келімбердінің құрметіне арналған күмбездер орналасқан. Олар алтынмен шайылған.

Көкбөрі ескерткіші. Көкбөрі – түркі халықтарының символы. Ерте заманда аталарымыз көкжал қасқыр-



ды пір тұтқан. Ол – қандай қиыншылыққа да төзімді, өзінің жауларынан да, табиғаттың дүлей күшінен де қорғана алатын күшті, қолға үйретуге көнбейтін, туған жерінен басы ауған жаққа кетпейтін және өз ұяластарын сыртқы жауға бермейтін, «Қызыл кітапқа» енбеген, саны көбеймесе, азаймаған, ержүрек, ақылды да айлакер, киелі аң. Халық ғасырдан ғасырға сақталған тілін, ұлттық ата салт-дәстүрін, өз болмысын, намысын, мәдениетін сақтай білсін, аталарымыз пір тұтқан осы Көкбөрінің рухынан нәр алсын деген мақсатта салынған.



Біліп жүр!

18 сәуір ескерткіштер мен тарихи орындардың халықаралық күні.
Бұл күнді ЮНЕСКО 1983 жылы бекітті.



1870 жылы Маңғыстаудағы патша отаршылдығына қарсы болған көтерілістің 140 жылдығына орай, Форт-Шевченко қаласындағы қорған тас биігінде көрнекті **«Иса-Досан» ескерткіші** бой көтерді. Авторы – мүсінші Көшер Байғазиев.

1870 жылы ел ұлдары Иса Тіленбайұлы мен Досан Тәжіұлы бастаған көтерілісшілер патша өкіметінің жаңа «Ережесінің» отаршылдық саясатына қарсы қолға қару алып қарсылық білдірді. Маңғыстау приставы болып тағайындалған подполковник Рукин көтерілісшілермен болған шайқаста қаза тапты. Көтерілістің ерекшелігі – балықшы жұмысшылардың да қатысуы. Әскери флотилия құрылды. Патша әскерінің Хиуа хандығына жорығының кешеуілдеуіне себепші

болды. Көтеріліс туралы І.Сарыев пен М.Омаровтың «Ойрандалған Адай даласы», Ж.Нұрмаханованың «Көтеріліс күнделігі», т.б. еңбектерден оқуға болады.

2007 жылы 25 қазанда Ақтау қаласының 5-шағын ауданында, теңіз жағалауында, мемлекет және қоғам қайраткері Жалау Мыңбаевтың ескерткіші тұрғызылды. Ескерткіштің авторы – мүсінші Дәурен Досмағанбетов.



Ж.Мыңбаев (1892–1929) 1905–1908 жылдары Форт-Александровскідегі екі сатылы орыс-қазақ мектебінде білім алған. Ж.Мыңбаев – Маңғыстау уездік кеңесінің мүшесі, «Бірлік» жастар ұйымының төрағасы, Адай уездік милиция бастығы, Қазақ АКСР ОАҚ-ның төрағасы болды. Бұл қызметте жүріп, республикадағы барлық басқару органдарын жергіліктендіру (қазақтандыру) ісіне басшылық жасады, халықтың өлеуметтік жағдайын және денсаулық сақтау, оқу-ағарту, мәдениетін жақсартуға күш салды. Ж.Мыңбаев туралы Ә.Спанның «Жалау Мыңбаев», С.Демеубайдың «Жалындап өткен жас ғұмыр», т.б. еңбектерінен оқуға болады.





Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Мәтінде берілген ескерткіштер туралы төмендегі кестеге толтырыңдар.

№	Ескерткіш атауы	Ескерткіш түрі	Ескерткіштің орналасқан жері

II. Түсіну

1. Қай ескерткіш өздеріңе ұнады? Неліктен?

III. Қолдану

1. «Адасқан әріптер» тапсырмасын орындау арқылы ескерткіштер атауын дәл анықтауға жұмыстан.

ТАНАОТУП, РАШЕЛҚА, БКРӨКӨІ

IV. Талдау

1. Сәйкестендіру тапсырмасын орындаңдар.

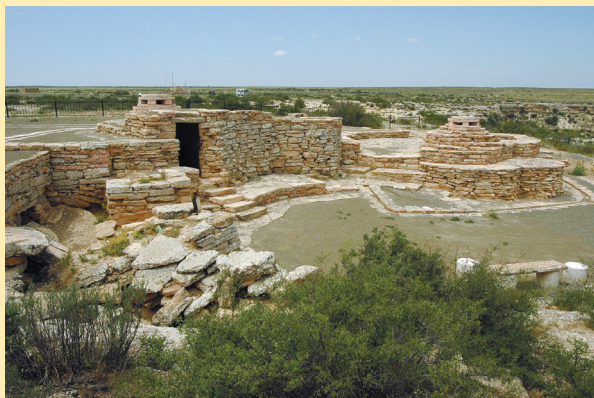
Бекет ата	Құғын-сүргін құрбандарын еске алу кезінде тағзым ететін ескерткіш
Отпан тау	Көтеріліс басшыларына қойылған белгі
Иса-Досан ескерткіші	Алыстан қарағанда Римнің керемет пантеонына ұқсайды
Жалау Мыңбаев ескерткіші	«Ел иесі, жер киесі, есімі ұрпаққа ұран болған» қасиетті орын
Көкбөрі	Бұл ескерткіш – өлкеміздегі ауызбіршіліктің, береке-бірліктің символы
Шерқала	Түркі халықтарының тотемі



Біліп жүр!



Шақпақ ата жер асты мешіті



Сұлтан епе жер асты мешіті



Қосымша деректер:

Маңғыстау – ашық аспан астындағы музей. Мұнда *Шерқала тауы, Бозжыра жартастары*, т.б. *табиғат жасаған таңғажайып ескерткіштер және* халық сәулетшілерінің қолымен жасалған *10 мыңнан астам* тарихи және мәдени құнды ескерткіштер бар.

Тарихи-мәдени ескерткіштерді үш топқа бөлуге болады: *ежелгі* (исламға дейінгі діни-қабірлеу кешендері, үйіктер), *орта ғасыр* (Қызылқала, жартастағы, жер астындағы мешіттер), *XIX–XX ғасырлардың сәулет ескерткіштері*.

Құлпытас, қойтас, үш және бес плиталы пирамидалар (үштас, бес-тас), сандықтас, күмбезді мавзолей, сағанатам мен керегетам – сәулет ескерткіштерінің озық үлгілері.

Маңғыстау мен Үстірттегі *мазарлар* – осы өнердің бірегей туындылары. Олар *Бейсебай ата мен Қамысбай ата, Сейсем ата қорымдарында* көптеп сақталған. *Омар мен Тұр, Уәлі, Тәжіке сұлу, Айтман мавзолейлерінің* әрқайсысы – қайталанбас, айшықты өнер туындылары.

Маңғыстауда әр кезеңдегі сәулет өнерінің өзіндік *халықтық мектебі* қалыптасты.

Қызылқала – X ғасырдың екінші жартысы – XIII ғасырдың басы кезеңдеріндегі маңызды ескерткіш, ірі сауда-қолөнер қалашығы.

Жер асты және жартастағы мешіттер – Маңғыстау өңірінің бірегей сәулет ескерткіштері. Өлкемізде олардың саны – 20-дан астам.





Ізтастар (петроглифтер) – тарихи ескерткіштерден басқа тас бетіне салған таңбалар Айрақты, Ақмая таулары мен «Жығылған» мүйістерінде, «Тынымбай» шоқысында, «Белесем» шатқалында, өлкенің басқа да жерлерінде көптеп кездеседі.

Маңғыстаудың атақты сәулетшілері: *Қаражүсіп Жылқыбайұлы, Өмір мен Темір Қараұлдары, Өмір ұлдары – Назар мен Базар; Дұтбай, Нұрғияз Жарасұлы, Әлмен Бердіұлы, Шаншар Еңсеұлы* сияқты атақ-

ты шеберлер өлке жерінде таңдай қақтырар талай күмбезді кесенелер мен сағанатамдар салды. Халықтық сәулет өнерінің келесі өрлеу кезеңі ХХ ғасырдың 70-жылдарында басталды. Осы тұста күмбезді тамдар салу, ескілерін жаңғырту, өлкеге тән өрнектеу жұмыстары жан-жақты қолға алынды. Олардың алдыңғы легінде белгілі сәулетшілер, Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткерлері: Мақсұт Нұрқабаев, Сайын Назарбекұлы, Көпбол Демесінов, т.б. бар.



Ойталқы

V. Жинақтау

1. «Маңғыстауда сәулет өнерінің халықтық мектебінің қалыптасуы» туралы біліміңді басқа пәндерден алған біліміңмен толықтырыңдар.
2. «Маңғыстау – 362 әулиелі мекен» тақырыбында ойтолғау жазыңдар.

VI. Бағалау

1. Тарихи-мәдени ескерткіштердің құндылығы неде деп ойлайсың?



Зерттеуші күнделігі:

Өздерің тұратын ауылдағы, елді мекендегі, қаладағы тарихи-мәдени ескерткіштер туралы деректер қорын жинақтап, олардың орналасу маршрутын жасап көріңдер (сызба карта)



Өңірдің тарихи тұлғалары: билер, батырлар мен палуандар

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ өлкенің тарихына енген билер, батырлар, палуандарды танысыңдар;
- ❖ бұл тұлғалардың туған өлке тарихына неліктен кіргенін дәлелдей білесіңдер.



Жадында сақта!

Би – сот әдет-ғұрпына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен адам ғана бұл құрметті атаққа ие болған.

Батыр – әскери өнерді жақсы меңгерген, ерлігімен аты шыққан қаһарман адамға берілетін құрметті атақ.

Палуан – күрес өнерін жетік меңгерген алып күш иесі.

Ой-қазына

Билер. Қазақ – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Ел ішінде қиыннан қиыстырып, төтеннен төге сөйлейтін, тапқыр да ақылды, от ауызды, орақ тілді, қара қылды қақ жарып әділ билік айта алатын шешен билер болған. Олар даулы мәселені түйінді төрт-ақ ауыз сөзбен тындырып, кесімді де шешімді бітімін халық алдында жария түрде айта алған. Сондықтан да халық аузы дуалы би шешендерін ханнан бетер қадірлеп, сыйлап, олардың айтқан баталы сөзін ауыздарынан тастамай, кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге ретінде жеткізіп отырған.

Иса Тіленбайұлы (1829–1909) – халық батыры, ақын, би. Патша отаршылдығына қарсы болған көтеріліс басшыларының бірі. И.Тіленбайұлы 1874 жылдан бастап, отыз жылдан аса уақыт болыс болып, елді әділдікпен басқарды. Руаралық, еларалық дау-дамайларды шешуде үлкен рөл атқарды. Оның елдігі мен ерлігін Ақтан, Бала Ораз, Қашаған, Сәттіғұл ақындар жырға қосты.

Ермембет Тұрұлы (1818–1908) – би, данышпан, сөз тапқыры. Адайлар мен Хиуа хандығы арасында елшілікте жүрген, руаралық дау-жанжалды әділ шешкен. 1870–1873 жылдары Иса, Досан басқарған көтерілісте жасақ басшыларының бірі болды. 1890 жылы өлкеге іссапармен келген неміс этнографы Р.Карутц Ермембеттің фотосуретін түсіріп, «Маңғыстау түрікмендері мен қазақтары» атты еңбегінің немісше басылымында жариялаған.

Мәтжан Тілеумағанбетұлы, Мәтжан би (1841–1929) – би. Туған халқының тілі мен ділін терең меңгерген ол Қалнияз ақын, Сейіт би, Абыл Тілеуұлы сияқ-





Иса би



Ерmembет би



Мәтжан би



Ғафур Қалбыұлы

ты сөз зергерлерінің әдеби мұрасын зердесіне тоқып, жетілдіріп, дамытты. Кіші Жүз ішіндегі жер мен жесір дауы, өзара қырқыстар мен қақтығыстарды бітістіруге қатысып, ел құрметіне бөленген Мәтжан бидің шешендік сөздері республикалық басылымдарда әр кезеңде жарық көрді. Зираты – Атырау облысы, Жылыой өңіріндегі Адай қорымында.

Ғафур Қалбыұлы (1827–1880) – би, мәмілегер, төменгі Адай дистанциясының басқарушысы. «Маңғыстау көтерілісі» басшыларының бірі. Халық сыйлаған өте сауатты да ақылды биді патша үкіметі де мойындап, халықты өзіне қарсы қойып алмау үшін, онымен санасуға тырысты. Ғафур ел ішінде имандылықты уағыздап, мешіттер салынуына ықпал етті. Каспий теңізінен қазақтар да орыстармен бірдей құқықта балық аулау керектігін патша үкіметінен талап етіп, орындаттырды. Маңғыстауға келген әртүрлі ғылыми экспедицияларға үлкен қолдау көрсетті. Қазір зираты – Қарашағы қауымында.

патша үкіметінен талап етіп, орындаттырды. Маңғыстауға келген әртүрлі ғылыми экспедицияларға үлкен қолдау көрсетті. Қазір зираты – Қарашағы қауымында.



Біліп жүр!

Бұлардан басқа Маңғыстау өңірінде аты аңызға айналған айтулы би-шешендер: Сейіт Есенұлы, Қарпық, Батанияз, Көбен, Сейтімбет Тас-темірұлы, Мәмбетнияз Төлепұлы, Жәнеберген, Бәймембет Маяұлы, Тілеген Алдарұлы, Құлат пен Биет, Қабақ Ерменбетұлы, Самалық Толпыұлы, Құлыш Түменбайұлы, Қарабала, Қорек Сегізбайұлы, Жаман Мөтіұлы, т.б.

Олар өз кезеңінде халық арасындағы дау-жанжалды шешумен ғана емес, халықтың мұң-мұқтажына, қайғы-қасіретіне ортақтасып, ел мүддесін қорғап, халыққа қамқор болған.



Ой-қазына

Батырлар. Маңғыстаудың сыртқы жауларға қарсы қол бастаған батырлары күні бүгінге дейін халық жадында сақталған. Олар: жер, су, ата қоныс үшін болған шайқастарда ерекше көзге түскен: *Шоғы, Есек мерген, Сабытай, Бегей, Ер Жанақ, Атағозы, Лабақ, Ақпан, Шотан, Өмір, Темір, Мырзатай, Қонай, Ер Қармыс, Ер Төлеп, Құлыбек, Балуюанияз, Балтеке, Сүйінғара, Құлбарақ, Айбас, Арғынбай, Есенияз, Тұрмамбет, Әбілғазы, Қабыл, Доспамбет, Ықылас, Шабай, Қожакелді, Бердәулет, Жоламан* сынды батырлар.

Адай Елтайұлы (XV ғасыр) – қазақ халқының қалыптасуында көрнекті рөл атқарған батыр, тарихи тұлға. Шежіре бойынша сегіз арыс адай елі осы Адай атадан тарайды. Оған қатысты тарихи деректерді И.Трофимов, Ә.Сарай, Ә.Кекілбаевтар жазып қалдырды. Зерттеушілердің пікірінше Адай батыр Қазақ хандығының құрылуына елеулі үлес қосқан. 2007 жылы тарихи тұлға, рулы елдің атасы саналатын Адай атаға Отпан тауда ескерткіш-кесене орнатылды.

Шотан Назарұлы (1705–1785) – батыр. Шотанның батыр атағын шығарған – Еділ қалмақтарымен болған ұрыстар. Ол сардар ретінде қалмақ билеушісі Аюке ұлысын Үстірт жерінен кетуге, Жайықтан асырып, Сарайшықты азат етуге зор үлесін қосты. Қазақ-қалмақ соғысын пайдаланған түрікмендер екі арадағы келісімді бұзып, ту сырттан соққы бергенде, түрікмендерді жеңіп, қазақтар үшін тиімді бітім жасады. Халық жадында елдің тұтастығын сақтаушы батыр ретінде сақталды.

Атағозы Айтқұлұлы (1704–1794) – батыр. 1723 жылы 40 мыңдай қазақ-қарақалпақ қолы мен қалмақтардың арасындағы шайқаста ерлігімен аты шыққан. 1726 ж. қалмақ ханы Церен Дондукке қарсы жорыққа қатысып, ерекше көзге түсті. Оның есімі мен айтқан қанатты сөздері халық аузында көптеп сақталған. Х.Досмұхамедов өзінің «Аламан» жинағында Атағозының атын қазақтың атақты билерінің қатарында құрметпен атайды.



Адай Елтайұлы



Шотан Назарұлы



Атағозы Айтқұлұлы



Құлбарақ Табылдыұлы (1777–1835) – халық батыры. Оның атасы Есболай батыр – Маңғыстауға алғаш келіп қоныстанушылардың бірі. Құлбарақ батыр Хиуа хандығының тарапынан болған тонаушылық жорықтарға қарсы тойтарыс беріп, елді қорғады. Ол туралы Матай ақын:

«Батыр болып туыпты
Табылдыдан Құлбарақ.
Алты сан Алаш жиылып,
Кем деген жоқ бір қазақ», –

деп жырлаған.

1832 ж. Тиген деген жерде Хиуа жасағына қарсы ерлікпен ұрыс жүргізді. Батырдың Хиуаға жақын «Махмұд палуан» күмбезіне таяу жерде және Тигенде зираты орналасқан.



Құлбарақ Табылдыұлы



Қосымша деректер:

1928–1932 жылдары Кеңес үкіметіне қарсы халық қозғалысының басшылары мен белсенді қатысушылары: *Құрмаш Қосжанұлы, Мамай Салпықұлы, Боқымаш Шоланұлы, Қарамырза Ембердіұлы, Рахман Боқымашұлы, Демеген Айтжанұлы, Мырзалы Тынымбайұлы, Көбеген Құрманұлы*, т.б. батырлар.

1939–1945 жылдары маңғыстаулық батырлардың есімдері Екінші дүние жүзілік соғысы тарихында да мәңгілікке жазылып қалды. Со-



Мәди Бегенов



Жұмағали Қалдықарев



Біләл Қалиев



ғыста көрсеткен ерекше ерліктері үшін: *Білал Қалиев, Мәди Бегенов, Жұмағали Қалдықареев*тар «Кеңес Одағының Батыры» атағын иеленсе; *Кемер Оңғалбаев* – «Даңқ» орденінің толық иегері; *Исатай Сүйеубаев пен Қартбай Бекжанов* Ленин орденінің иегері атанды. *Тұяқбай Бименбетов* – «Қызыл Жұлдыз» және 2-нші, 3-інші дәрежелі «Даңқ» ордендерімен; *Бегейбай Ахметов* – 1-дәрежелі «Отан соғысы», «Қызыл Жұлдыз», «Даңқ» ордендерімен; Югославия жерін азат етуге қатысқан *Шоңқалов Оңберген* «Ерлігі үшін» орденімен, «Халық алдындағы ерлігі үшін» күміс жұлдызымен, «Екінші дүниежүзілік соғыс партизаны», «Югославия партизаны» медальдарымен марапатталды.



Біліп жүр!

1870 жылғы халық көтерілісі тарихта «Иса-Досан көтерілісі» деп аталады.

Тобанияз Әлниязұлы – халық арасында «хан» атанған «Алаш» қозғалысының батыры.

1939–45 жылдары Екінші дүниежүзілік соғысына Маңғыстаудан 6000-нан астам адам қатысты. Олардың 4800-ден астамы майданда қаза тапты немесе хабарсыз кетті.

«Кеңес Одағының Батыры» атағы – Отан қорғауда ерекше ерлік көрсеткен адамдарға берілген ең жоғары марапат.

Ой-қазына

Палуандар. Күрес – қазақ халқының қанына сіңіп, сан ғасырлық тіршілігінде өзімен бірге жасап келе жатқан ұлттық спорттың ең көп тараған түрі. *Па-*



луан – күрес өнерін жетік меңгерген алып күш иесі. Сайыстарда жеңіске жетіп, жауырыны жерге тимеген балуандардың есімі бүкіл халыққа танымал болып, ел құрметіне бөленген. «Өгіз палуан», «түйе палуан» деген атақтар – елдің берген әділ бағасы.

Үш жүзге танылған маңғыстаулық палуандар: *Қаралда Саламатұлы, Мыңкісі Байсалұлы, Арыс, Жәдік, Есет, Балта, Мәмбет Үмбетұлы, Қаражігіт Алдабергенұлы, Ермағанбет, Қалпақ, Шәріп, Есболай, Бисембай, Алпысбай, Бәйімбет пен Әли, Әбу, Түрікменбай, Мойын, Смағұл, Бекбай мен Үлкенбай, Марқабай.*



Біліп жүр!

«Қазақстан барысы» – қазақ күресінен Қазақстан Республикасы Президенті, Ұлт Көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жұлдесі үшін өтетін республикалық турнир. Қазіргі Маңғыстау палуандарын «Қазақстан барысы» сайыстарынан көруге болады.



Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Қажетті сөздерді таңдап, топтастырыңдар.

Би	Батыр	Палуан

- Батыл, жаумен шайқасты, Отан қорғаушы, заңдарды біледі, ержүрек, күш иесі, ел қорғаны, дана, көріпкел, көсем, елші, шешен, әділ.
2. Өлкеге танымал би, палуандарды атаңдар. Олар туралы не білесіңдер?

II. Түсіну

1. «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», «Ер намысы – ел намысы», «Күш атасын танымас» деген мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіріңдер.

III. Қолдану

1. Тұлғаны таныңдар:

«...Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан, партизан. Югославия жерін азат етуге қатысушы. «Югославия партизаны» медалымен марапатталған...».



IV. Талдау

1. Сөйкестендіру бойынша батырларды анықтаңдар.

№	Тапсырмалар	№	Жауаптар
1	Маңғыстаудың сыртқы жауларға қарсы қол бастаған батырлары	1	Біләл Қалиев, Мәди Бегенов, Жұмағали Қалдықараев, Исатай Сүлейубаев, Кемер Оңғалбаев
2	1870 жылғы Маңғыстаудағы отаршылдыққа қарсы көтерілісті басқарған батырлар	2	Құрмаш Қосжанұлы, Мамай Салпықұлы, Боқымаш Шоланұлы, Қарамырза Ембердіұлы, Мырзалы Тынимбайұлы, Көбеген Құрманұлы
3	1928–1932 жылдары Кеңес Үкіметіне қарсы халық қозғалысын басқарған батырлар	3	Шоғы батыр, Атағозы батыр, Шотан батыр, Ер Қонай, Ер Қармыс, Ер Төлеп, Сүйінғара батыр, Құлбарақ батыр, Шабай батыр.
4	1939–1945 жылдары Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан батырлар	4	Иса Тіленбайұлы, Досан Төжіұлы

Жауабы:

1-....; 2-....; 3-....; 4....;



Ойталқы

V. Жинақтау

1. Басқа пәндерден алған білімдеріңді де пайдалана отырып осы заманның батыры, биі, палуаны деп кімдерді атайсыңдар?

VI. Бағалау

1. Өлкенің тарихи тұлғаларына деген құрметіңді қалай білдірер едіңдер?



Зерттеуші күнделігі:

«Билер айтқан асыл сөз» тақырыбында буклеттер дайындау.



Жәдігерлер сыр шертеді (өлкетану музейіне саяхат)

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ тарихи жәдігер деген не екенін білесіңдер;
- ❖ тарихи мұра ретіндегі жәдігердің рөлін анықтайсыңдар;
- ❖ нақты жәдігерлер нені білдіретінін түсіндіре білесіңдер.



Жадында сақта!

Жәдігер (лат. *exponatus* – көрсетуге ұсынылған) – көрмеде, музейде көруге ұсынылған зат, ертеден қалған тарихи құнды мұра, ескерткіш. Жәдігерлердің тарихын зерттей отырып, бұдан ондаған, жүздеген жылдар бұрынғы өлке тынысын, сол кезеңдердегі халқымыздың салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптарын, өзіне ғана төн құндылықтарын, қандай халықтармен байланыста болғанын біле аламыз.

Музей (грек тілінде *museion* – муза сарайы) – тарихи-ғылыми дерек ретіндегі ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени құндылықтар сияқты мұраларды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме.

Мұрағат немесе архив (лат. *archivum*) – тарихи маңызы бар құжаттар сақталатын мемлекеттік арнаулы мекеме.

Археология (грек. көнені зерттеу) тарихи ескерткіштерді зерттей отырып, ежелгі дәуірдегі адамдардың қоғамдық өмірдегі өзгерістері мен ерекшеліктерін анықтайды.

Этнография (грек. этнос – «халық», графос – «жазу, үйрену») «халықтар сипаттамасы» деген мағынаны білдіреді.

Ой-қазына

Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейі

Қандай халықтың, қандай елдің болмасын, мәдениет деңгейі *музей* арқылы көрінеді. Қаламызда өлкенің тарихымен, салт-дәстүрі мен тұрмысын танып-білуге болатын, құнды жәдігерлерді қызықтайтын, даңқты, танымал адамдардың өмірі мен ерлік



істері туралы танып-білетін ерекше орын бар. Ол – облыстық тарихи-өлкетану музейі.

Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейі облыстағы музейлердің орталығы болып табылады. Музейлердің негізі 1975 жылы қаланған. Мұнда Маңғыстау өлкесінің ежелгі тарихы, ерекше этнографиясы, осы өлкеге ғана тән қайталанбас айшықты архитектурасы, табиғаты, түбекке белгілі тарихи тұлғалар туралы кең мағлұмат беретін 57500 ден астам жәдігерлер (экспонаттар) жинақталған.



Біліп жүр!

Облыстық тарихи-өлкетану музейінің 3D панорама форматындағы электрондық нұсқасы жасақталған. Сіздер www.mangystau-muzeu.kz сайтында экспозициялық залдарға виртуалды саяхат жасай аласыздар.

Музейдің мекенжайы: Ақтау қ., 9-ш/а., 23«А» ғимарат. Тел. 8 (7292) 42-71-96, 43-26-45, 43-23-14. Тел. факс 8(7292) 42-66-15.

Өлкемізде бұдан басқа «Маңғыстау материалды мәдениетінің ескерткіштері» музей-қорығы (Ақтау), «Жаңаөзен қаласының музейі» (Жаңаөзен), «Бейнеу аудандық өлкетану музейі» (Бейнеу), «Маңғыстау аудандық өлкетану музейі» (Шетпе ауылы), С.Қондыбай атындағы мемориалдық-музей (Шетпе ауылы), Форт-Шевченко «Кешен музейі».

Бұлардың негізін өлкедегі мол қазба жұмыстары арқылы табылған археологиялық, палеонтологиялық жинақтар, гербарийлер, сонымен қатар музейдің негізгі мақтанышы болып есептелетін Маңғыстаудың ерекше зергерлік бұйымдары және киіз үй жабдықтары құрайды.



Археологиялық зал



Жаңа заман кезеңі



Музейде өлке жеріне белгілі тарихи тұлғалар мен мәдениет, өнер, әдебиет, ғылым, өндіріс салаларында ерекше еңбегі сіңген қайраткерлер жөнінде және мекеме, өндіріс орындары туралы құжаттар сақталған.

Сонымен қатар, музей қорында жергілікті тұрғындар мен Маңғыстауға келген алғашқы орыс қоныстанушылары ұстап-тұтынған тұрмыстық бұйымдар, еңбек құралдары фотошежірелер бар.

Өлкенің табиғаты, өсімдіктері мен жануарлар дүниесін көрсететін әртүрлі тұлыптар мен ылғалды препараттар сақталған. Экспонаттардың таңдаулылары музейдің экспозиция залдарында көрсетілген. Музейде ғылыми-зерттеу және экспозициялық, экскурсиялық жұмыстармен айналысатын тарих, табиғат, археология және этнография, экскурсия, көпшілік жұмыстары мен қор бөлімдері, Жаңаөзен қалалық және Маңғыстау аудандық филиалдары бар.

Музейдің үлкен көрме залында *«Киіз үй – ұлттық құндылықтар қазынасы»* атты тұрақты көрме және он экспозиция залдары жұмыс жасайды. Олар: *«Маңғыстау табиғаты»*, *«Маңғыстау археологиясы»*, *«Жаңа заман кезеңі» (XV–XIX ғғ. Маңғыстау тарихы)*, *«XX ғасырдың 1-нші жартысындағы Маңғыстау»*, *«XX ғасырдың 2-нші жартысындағы Маңғыстау»*, *«Маңғыстау Ұлы Отан соғысы жылдарында»*, *«Ақтау қаласының тарихына арналған зал»*, *«Қазіргі Қазақстан»*, *«Маңғыстаудың мұнай өндірісі»* залы және 1999 жылы Маңғыстаудың біртуар перзенті, ҚР Еңбек Ері, Халық жазушысы *Әбіш Кекілбайұлының өмірі мен шығармашылығына* арналған көрме залы (жазушының 60 жылдық мерейтойына арнап жасақталып, өзінің қатысуымен салтанатты түрде ашылған).

Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінде халқымыздың тарихы мен танымал тұлғаларына арналған *«Ұлыстың ұраны – Пір Бекет»* атты (Түбекте бірнеше медресе ашып, бала оқытқан ағартушы, данагөй абыз, сәулетші – Пір Бекет Мырзағұлұлы туралы); *«Қашаған – жүйрік жырау, елдің тілі»* атты (Дүлдүл ақын Қ.Күржіманұлы туралы); *«Иса-Досан көтерілісі»* туралы, Көне түркі жазуларын зерттеуші *Ғ.Айдаров* туралы *«Қазақты әлемге танытқан»* тұңғыш академик *Қ.Сәтбаев* туралы және т.б. тақырыптағы мазмұнды жылжымалы көрмелер жасақталған.



Киіз үй



Ә.Кекілбайұлына арналған көрме залы





Біліп жүр!

1946 жылы Луврда (Париж) ЮНЕСКО-ның құрамына енген Халықаралық Музейлер Кеңесі құрылды;

2002 жылғы мамыр айынан бастап «Қазақстан музейлері» журналы шыға бастады;

1977 жылы Халықаралық музейлер Кеңесінің 11-конференциясында 18 мамыр «Халықаралық музей күні» болып белгіленді.

Ой-қазына

Жәдігерлер сыр шертеді

Жәдігерлердің тарихын түсіну арқылы бұдан ондаған, жүздеген жылдар бұрынғы өлке тынысын, тарихи құндылықтардың бағасын, сол кезеңдердегі халқымыздың салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, қол жеткен жетістіктерін, қазақ халқының өзіне ғана тән құндылықтарын, дүниетанымын, қандай халықтармен байланыста болғанын біле аламыз.

Жәдігер түрлері:

- ❖ Тарихи жәдігерлер – өткен оқиға туралы мәліметтер, құжаттар.
- ❖ Діни жәдігерлер – дінге қатысты заттар, құжаттар.
- ❖ Отбасылық жәдігерлер – отбасында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін құжаттар, өшекейлер, бұйымдар.
- ❖ Техникалық жәдігерлер – бұрынғы заманда шығарылған және жұмыс істейтін қалпында сақталған техникалық құралдар.



Ер-тұрман



Күміс білезік



Тері торсық





Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Музейге қатысты негізгі ұғымдарды тауып жазыңдар.
2. Өлкеміздегі орталық музейдің атауы және негізі қаланған уақыты.
3. Музейдің үлкен көрме залы қалай аталады?

II. Түсіну

1. Орталық музей неліктен бірнеше экспозицияға бөлінген?

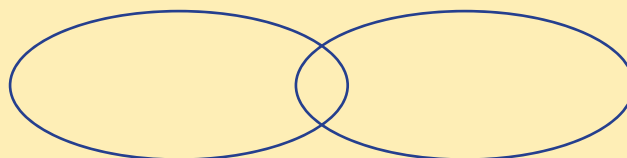
III. Қолдану

1. Облыстық орталық музейдің құрылымы (схеманы толықтырыңдар).



IV. Талдау

1. Музей және мұрағатты салыстыра отырып, Венн диаграммасын толтырыңдар.



Қосымша деректер:

«Музей» термині Ежелгі Грекиядан өз бастауын алады. Грек философтарының жиын жасауға арналған сәнді ғимараттары «Мусейон» немесе «Музалар храмы» деп аталған.

Әлемнің барлық елінде музей – «museum» деп аталады.



Музей заттық және рухани құндылықтарды танытуда, ғылыми тұрғыдан зерттеп, оның нәтижелерін насихаттауда, осы негізде тәлім-тәрбие беруде маңызды рөл атқарады.

Музей түрлері: *тарихи-өлкетану* (жалпы тарих, археологиялық, антропологиялық, этнографиялық, нумизматикалық, т.б.), *көркемөнер* (көркемөнер, мүсін, қолөнер, қолданбалы өнер, театр, музыка кино, т.б.), *жаратылыстану* (биологиялық, зоологиялық, геологиялық, минералдық, палеонтологиялық, т.б.), *техникалық* (авиация, автокөлік, кеме жасау, тау-кен ісі, өнеркәсіп, өндіріс өнімдері, т.б.), *кешенді* (тарих, шаруашылық, жаратылыстану, т.б. бағыттарды біріктіріп, жұмыс істейтін кең профильді), *мемориалдық* (мемлекетке, өнерге, әдебиетке ғылымға еңбегі сіңген белгілі адамдардың жеке өмірі мен қызметіне арналған).

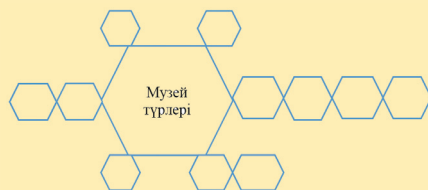
Маңғыстау өлкесіндегі музей тарихы 1932 жылдан басталады. Ең алғаш ашылған музей 1850–1857 жылдары айдауда болған Украин халқының ұлы ақыны Т.Г. Шевченконың мемориалдық музейі. Ол Түпқараған ауданының Форт-Шевченко қаласында орналасқан. Т.Г. Шевченко айдауда болған кезінде осы жерде 20-ға жуық повесть, 100-ден астам өлең, 500-ге тарта сурет салған. Оның көбі Маңғыстау халқының салт-дәстүрлері мен кәсібі, тарихи ескерткіштері туралы.



Ойталқы

V. Жинақтау

1. Қосымша деректегі мәліметтерді пайдаланып, музейдің түрлеріне кластер құрыңдар.



VI. Бағалау

1. «Жәдігерлер сөйлейді» тақырыбында эссе жазыңдар.



Зерттеуші күнделігі:

1. Облыстық тарихи-өлкетану немесе өз ауылындағы, мектебіңдегі музейге барып немесе виртуалды саяхат жасап, ондағы экспонаттар туралы буклет немесе каталог дайындаңдар.
2. Сендердің үйлеріңде отбасылық жәдігерлер бар ма? Анықтап көріңдер.



Музыка

Туған өлке симфониясы

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ туған өлкедегі музыкалық өнердің ерекшеліктерін;
- ❖ музыкалық каталог құрастыруды үйренесің.



Жадында сақта!

Симфониялық музыка – симфониялық оркестрде орындауға арналған күрделі музыкалық шығарма.

Күй – музыкалық жанр. Домбыра, қобыз, сыбызғыда шығарылып, тартылып келген. Музыка өнерінің дамуына байланысты күйлер халық аспаптары оркестрлерінің репертуарларында көп орындалады.

Ой-қазына

Маңғыстау – ән-күй өлкесі

Маңғыстау жері – өзіндік өрнегімен ерекшеленетін күйшілік дәстүрдің, төкпе күйдің Отаны саналады. Күйді ел тарихынан бөліп қарау мүмкін емес. Кез келген күйде халықтың қайғы-қасіреті, азат өмірге ұмтылысы, әділетсіздікке қарсы күресі, қуанышы мен шаттығы бейнеленеді. Күй – тарих, күй – шежіре, күй – ұлттық болмыс. Күй – қазақ халқы үшін құнды, бағалы мұралардың бірі. Өлкедегі халықтық жырлар мен жыраулардың әуені күй өнеріне зор ықпал жасаған. Сондықтан Маңғыстаудың күйшілері әрі әнші, әрі жыршы болып келеді. Маңғыстау күй өнерін орындаудың *сүйрете қағу (триольді тез алуы), шалыс қағыс алу, күй тарту кезінде қағыстармен оң қолды түрліше ойнату* сияқты өзіндік ерекшеліктері бар.

Маңғыстауда адайдың «жеті қайқысы» атанған әрі ақын, әрі әнші, әрі сазгер, әрі күйші, бір басынан бірнеше өнер табылатын сан қырлы өнерпаздар болды.

Адайдың «жеті қайқысы» – сазгерлік, ақындық, жыршылық, күйшілік, әншілік өнерлердің дәстүрлі дүлдүлдері. Қазақта «сал», «сері» деген сөз болса, «қайқы» деген сөз де соларға мағыналас: «қайқайтып ән салатын нағыз өнерпаз» дегенді білдіреді.





Жылгелді Теңізбайұлы (1855–1938) – әнші, ақын, жыршы, күйші. Маңғыстау ауданы Шайыр аулының іргесіндегі «Сарыой» деген жерде дүниеге келген. Оның кейінгі ұрпаққа жеткен мұрасы: «Құнан нар», «Дәурен-ай», «Ағзер», «Ағибаш», «Сағыныш» («Дауысым, саған не болды») әндері, «Жұт итке» деген толғауы.

Өскінбай Қалманбетұлы (1860–1925) – Маңғыстау облысы Қарақия ауданы, Жетібай жерінде туған, күйші, ақын, жыршы, арқалы ақпа-төкпе домбырашы және қолма-қол күй шығаратын ерекше талант иесі. Тоғыз жасында түрікмен домбырашысы Құлбаймен кездесіп, күймен сайысады. «Жирен жорға», «Кербез Айша», «Жеті бұлбұл» т.б. күйлері, өзі шығарған «Балқасым биді жеңуі», «Бурабек, Рзабек -байларды әшкерелеуі» т.б. көптеген ән-жырлары бар. Репертуарында жүзден астам күйі болған.

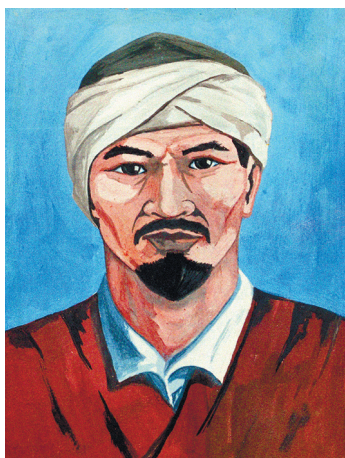


Досат Мұстафаұлы (1863–1933) – әнші, композитор. Досаттың әндері – биік дауыспен шығандата шырқап барып, бірте-бірте баяулап, сабырлы сазбен айтылатын ерекше әуенді туындылар. Оның әндерін орындап, кейінгі ұрпаққа жеткізушілердің бірі – Қарағұл Қоңыршиев. Досаттың «Бос мойын», «Ырғама», «Жамал-ай», «Той қайда» әндері ел ішінде кеңінен тараған.



Әділ Өтеғұлұлы (1869–1931) – «Ел ішінде «Кенже Әділ» атымен танымал. Бозаңы түбегін қыстап, Жем, Сағыз бойын жайлаған. Өмірінің соңғы жылдары кеңестік түрмеде отырған. Оның келешек ұрпаққа жеткен әндері: «Жайма қоңыр», «Бес өрдек», «Әділдің қара әні».





Шолтаман Байсарыұлының өмір тарихы, шығармалары туралы деректер аз. Қазіргі уақытқа дейін Шолтаманнан «Дәләйшім» (бұл ән кейде «Талкеме» деп те аталады), «Сары өзен», «Ақкербез» деген өндер қалды.



Тұрсын Алдашұлы – әрі домбырашы, әрі әнші, әрі күйші. Халық арасында «Тұрсын қағыс» деген домбыра тарту әдісі бар. «Оймауыт», «Тас астау», «Көлқайнар» сияқты өндері халық арасында кең тараған.



Тастемір Шыршығұлұлы – әйгілі Нұрым жыраудың туған інісі. Сенек Сұмса топырағында дүниеге келген. Тастемір айтқан «Маңғыстау» әнін осы күнге дейін жастар сүйіп айтып, үлкендер сүйсіне тыңдайды.



Қосымша деректер:

Маңғыстауда *тарихи, аңыз, тартыс, циклды күйлер* мол сақталған. Өлкемізде күй өнерін насихаттайтын үш мектеп (Есір, Өскенбай, Байшағыр) қалыптасқан.

Аңыз-күйлер. «Құлан сарыны», «Ақсақ құлан», «Айдаһармен арбасу», «Естірту», «Ханның жылауы», «Анасының жылауы», «Әйелінің жылауы», «Қарындасының жылауы».

Тарихи күйлер. «Қазақ пен ноғайдың айырылысуы», «Ноғай сазы», «Бала ноғай сазы», «Науайы». Әйгілі күйші Өскенбайдың орындауында «Науайы» күйі алпыс тараудан тұрады екен. Ал бізге Өскенбайдың



Мұрат Өскенбайұлы



өз баласы Мұраттың орындауында жеткені: «Қарт Науайы», «Бала Науайы», «Тел Науайы», «Шар Науайы», «Тамшы Науайы», «Қақпалы Науайы» деп аталатын алты күй.

Тартыс-күйлер. «Наридірген». «Үш ананың айтысы», «Құлшардың кемпірмен, қызбен күй тартысы» («Қыз қамаған», «Кербез керік», «Ат жортақ», «Сық-сақ», «Кебіс қалған»).

Тізбекті, циклды күйлер. Есірдің Хиуа хандығына сапарында шығарған күйлері «Қосайырған», «Тоғыз түйеші», «Көктөбе», «Манатау», «Ақжарма» деп аталады.

Өлкедегі күй мектебінің негізін қалаушылар: *Абыл Тарақұлы (1820–1892), Есбай Балұстаұлы (1842–1920), Есір Айшуақұлы (1840–1904), Құлшар Бақтыбайұлы, Өскінбай Қалманбетұлы (1860–1925), Қартбай Қалқаманұлы (1876–1936), Шамғұл Ыбырайымұлы (1891–1967), Мұрат Өскінбайұлы (1904–1982).*



Біліп жүр!

Мұрат Өскінбайұлы – күй қазынасына 300-ден астам халық күйлерін жазып алып, жеткізуші.

А.В. Затаевич (1869–1936) композитор, этнограф, музыка және қоғам қайраткері. «Қазақ халқының 1000 әні» еңбегінің «Адай уезі» аталатын бөлімінде Маңғыстаудың 39 ән-күйінің нота жазбасын береді.

«Адай» – күй. Авторы қазақтың классик күйшісі, композитор Құрманғазы Сағырбайұлы. Күй халықтың еркіндік жолындағы ерлік күреске толы ой-идеясын екпінді ұран түрінде беруге құрылған. Алғаш рет домбырашы Қ.Жантілеуов 1934 жылы кәсіби сахнада орындаған. Композитор А.Жұбанов «Адай» күйін оркестрге түсірді. Осы күй қазіргі кезге дейін өзгеріссіз орындалып келеді. Күйді заманауи нақышта орындап, қайта танытқан күйші-домбырашы – Асылбек Еңсепов.



1975 ж. 1 сәуірде ашылған М.Өскінбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық филармониясында қазіргі таңда Абыл Тарақұлы атындағы қазақ ұлт-аспаптар оркестрі, «Ақжарма» фольклорлық ансамблі, Кіші симфониялық ансамблі, Камералық оркестрі ұжымдары қызмет етеді. Қазақтың күй мектептерінің өзгеше бір шоқтығы болып табылатын Маңғыстау мектебін республика деңгейінде айшықтау мақсатында өлкеде Есір Айшуақұлы, Мұрат Өскінбайұлы атындағы республикалық күй байқаулары өткізіліп келеді. Осы бай мұраны келер ұрпаққа жеткізу мақсатында «Мақамы мәшһүр Маңғыстау» атты батыс күйлерінің бірінші жинағы жарық көрді.



Ой-қазына

Айдаһармен арбасу (аңыз күйдің тарихы)

Баласынан айырылған Жошы хан қайғыдан қан құсып, басын көтермей жатып қалады. «Кімде-кім менің алдыма балаң өлді деп келетін болса, соның көмейіне қорғасын құямын», – деп жарлық етеді. Мұны естіген халық ханға баласының өлімін естіртуге қорқады. Сөйтіп, ел-жұрт мұның еш амалын таба алмай, дал болады. Сонда Ноғайлыдан шыққан Кербұқа деген домбырашы тәуекелге бел буып, хан сарайына келеді. Ол келе, домбырасын тарта бастайды. (Сонда домбыраға салғаны – құланның жүрісі екен). Хан басын көтерместен жата береді.

Домбырашы әрі қарай толғайды. Домбыра «Балаң өлді, Жошы хан!» деп күңіренеді.

Сонда хан басын көтеріп алып:

– Әй, сенің тартар күйің емес, менің естір күйім емес екен бұл, «Балаң өлді, Жошы хан!» деп тұр ғой мына күй, – дейді. Сол уақытта Кербұқа:

– Тақсыр-ай, балаңыздың өлгенін өзіңізден естіп тұрмын, – дейді.

– Өз қолымнан өлтірер едім, өттең, мынау сөз тауып кетті-ау. Бәлен жерде айдаһар жылан бар. Домбырашыны соның алдына апарып тастаңдар, – деп өмір етеді хан. Кербұқа:

– Тақсыр, оған да құлдық, тек домбырамды өзіме беріңіз, – дейді. Ханның нөкерлері оның қолына домбырасын беріп, аяғына кісен салып, айдаһардың алдына апарып тастайды.

Айдаһар адамды көріп, жұтайын деп, қасына келгенде, Кербұқа оның алдына отыра қалып, күй тартады. Сонда айдаһар күй біткенше тыңдап жатқан екен. Күй аяқталған соң, ініне кіріп, ат басындай алтынды домбырашының алдына домалатып өкеліп тастайды. Кербұқа алтынды құшақтап еліне қайтады. Ол ханның қаһарынан да, айдаһардың аузынан осылайша аман құтылып, мұратына жеткен екен.

Ойлан. Жұптас. Талқыла



I. Білу

1. Күйлердің түрлерін атаңдар.
2. Өлкеміздегі қандай танымал күйшілерді білесіңдер?



II. Түсіну

1. Адайдың «жеті қайқысын» атаңдар. Олардың халық арасында «қайқы» аталу себебі неде?
2. Маңғыстау күйлерінің ерекшелігі қандай екенін түсіндіріңдер.

III. Қолдану

«Сандар сөйлейді».



Мәтіндегі сан	Сәйкес мәлімет
1000 және 39	
300-ден астам	
Жеті	
1975	
Үш	

IV. Талдау

Орнымды табыңдар.

Тарихи күйлер	Аңыз күйлер	Тартыс күйлер	Тізбекті, циклді күйлер



Ойталқы

V. Жинақтау

1. Оқиға желісі бойынша Жошы мен күйші Кербұқа образын өзара талқыға салып, көзқарастарыңды білдіріңдер.

VI. Бағалау

Құрманғазы Сағырбайұлының «Адай» күйін тыңдай отырып, алған әсерлеріңді қағаз бетіне (сурет, әссе, өлең, постер) түсіріңдер.



Зерттеуші күнделігі:

1. «Менің туған өлкемнің 30 әні мен әуені» карточка-каталогын құрастыру қадамдары:
 - 1) Критерий
 - 2) Әндер мен әуендердің тізімін жасау
 - 3) Өмірбаяны, суреті
 - 4) Шығармалары



ГЛОССАРИЙ

Абыз – ертеде елдің төу ету жоралғыларына басшылық жасайтын әрі жаугершілік жағдайында жорыққа шығарда бата беретін, болжам жасап, жорамал айта-тын және ежелден қалыптасқан әлеуметтік тәртіптің ертедегі нормалары мен принциптерін жетік меңгерген беделді тұлға. Абыздың ел басқару жүйесіндегі және тіршілік қамына байланысты алуан түрлі салттар мен ғұрыптарды, наным-сенімдер, жосындарды атқарудағы айрықша рөлі оның қоғамдағы аса беделді әлеуметтік тұлға болуына ықпал етті.

Ансамбль – (фран. ensemble – аудармада бірге, тұтастық деген ұғымды қамтиды). Бұл ұғым бірнеше мағынаға ие болып әуендерде пайдаланылады. Бұл ұғымның әуендегі негізгі мағынасы – жинақылық, толықтылық үйлесімі. Ансамбль ұғымы камералық шығармаларды (вокалдық немесе аспаптық) орындаушылардың құрамын белгілеу үшін пайдаланылады. Мысалы; дуэт, трио, квартет, квинтет.

Асатаяқ – қазақ халқының ежелгі музыкалық аспабы. Асатаяқты абыздар мен бақсылар ұстаған. Әдетте, олар асатаяқты қылқобыз бен даңғыраның үніне қосып қолданатын болған. Асатаяқ жасалу тәсіліне қарай «күмбезді», «жалпақ басты», «ай басты», «жылан басты», «сопақша», «қалақша», т.б. болып келеді. Оларды ырғақтатып, сілкіп, шайқап ойнайды. Асатаяқ емен, үйеңкі, қайың, долана секілді қатты ағаштардан жасалады. Бетіне өртүрлі салдыр-гүлдір, шулы дыбыс беретін темір салпыншақтар, сақиналар, шығыршықтар тағылады.

Жырау – өз жанынан жыр шығарып айтатын және эпикалық дастандар мен толғауларды орындайтын халық поэзиясының өкілі. Жырау атауы «жыр» сөзінен туындайды. Дәстүрлі қазақ қоғамында жыраулар халықтың рухани көсемі, қоғамдық пікір қалыптастыратын қайраткер рөлін атқарды. Хандар мен басқа да ел билеушілері жыраулар пікірімен санасып отырған. Жыраулар жаугершілік заманда жорықтарға қатысып, ел қорғау, азаматтық тақырыптарға арналған өлең-жырлар туғызған. Туындылары адам көңілін дөп басар әсерлілігімен, мірдің оғындай өткірлігімен, аз сөзге көп мағына сыйғызған нақтылығымен, қиыннан қиыстырған көркемдігі және қуатты серпінділігімен ерекшеленеді.

Кеңес Одағының Батыры – Кеңес Одағында 1934–1991 жылдары Отан үшін ерекше ерлік көрсеткен адамдарға берілген ең жоғары атақ. Кеңес Одағының Батыры атағы берілгендерге Ленин ордені, «Алтын Жұлдыз» медалі және КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының грамотасы тапсырылды.

Кесене – 1) қабір, бейіт, зират, мола басына салынған күмбезді мәдени-тарихи ескерткіш; 2) түркі халықтары үйді, қоныс-тұрақтарды, төбесі жабылған құрылыстарды да кесене деп атаған.

Күмбез (араб. «құббағ», парсыша «гомбәд» – төңкерілген аспан, дөңес шатыр) – жалпы жобасы шеңберленіп келген (кейде көп қырлы, эллипске ұқсас, т.б.) ғимараттар мен құрылыстардың төбесін жабуда қолданатын конструкциялық элементтердің бір түрі. Күмбез ғимарат төбесін құрсаулай бүріп тұрумен бірге үстіңгі салмақтық қабырғаға біркелкі түсуін қамтамасыз етеді. Күмбез жасау б.з.б. III ғасырдан белгілі.



Мешіт (араб. «мәсджид» – «сәжде ететін жер») – мұсылмандар құлшылық ететін ғимарат. Мешітке мұсылмандар намаз оқу, діни өсиеттерді тыңдау және қоғамдық мәселерді талқылау үшін жиналатын болған.

Оркестр (грек. *orchestra* – *ежелгі грек театры сахнасы алдындағы шағын алаң*) – музыкалық шығарманы әртүрлі аспаптарда қосылып орындайтын музыканттар ұжымы. Оркестр аспаптық құрамына (*біркелкі немесе аралас*) және қолдануына (*әскери, эстрадалық, т.б.*) қарай топталады. Құрамына қарай оркестр: *симфониялық* (*ішекті ысқылы, ағаш және мыстан жасалған үрмелі аспаптар, соқпалы аспаптар, т.б.*), *ысқышты* (*тек қана ысқышты аспаптар*), *үрмелі* (*үрлеп ойнайтын және соқпалы аспаптар*), *бэнд* (*тек қана мыстан жасалған аспаптар*), *халықтық музыка аспаптар, камералық, джаз*, т.б. түрлерге бөлінеді. Қазақстанда кәсіби халық аспаптар оркестрі 1934 жылы құрылды.

Пір – қажы, қазірет, ишан сияқты ірі дін басыларына байланысты қолданылатын ұғым. Көбінесе сопылар арасында кездеседі. Діни ұғымда Пір «қолдаушы», «қорғаушы», «сүйеніш» болып есептеледі, аруақ туралы түсінікке жақындайды. Түрлі табиғи заттарды, ескі мазарларды, кейбір тарихи ескерткіштерді Пір тұтып, діни аңызға бөлеп, «әулие» күзетшісіне айналдырады.

Репертуар (франц. *repertoire*, лат. *repertorium* – тізім, хаттау) – театр, концерт эстрадасы, т.б. өнер ордаларында орындалатын драмалық, музыкалық, т.б. шығармалар жиынтығы, сондай-ақ актер ойнайтын рөлдердің бір тобы.

Уезд – төменгі қатардағы әкімшілік-аумақтық бірлік. 1775 жылдан бастап Ресейдегі әкімшілік-аумақтық, қаржылық бірлік есебінде губернияның құрамдас бөлігіне айналды. Уезд болыстарға бөлінді. Уезді патша офицерлерінен тағайындалған бастықтар басқарды, олардың көмекшілері ретінде қазақ шонжарлары тағайындалды. Уездік әскер күші, сот қызметі құрылды.

Ізтас (петроглиф) (лат. петро – тас және грек. глиф – жазу) – тақтатас, жартастарға салынған суреттер, бейнелер. Ежелгі петроглифтер соңғы палеолиттің ақырында пайда болды. Кейінгі голоцендік тарихи-мәдени кезеңдерде (мезолит, неолит, қола дәуірі, темір дәуірі, т.б.) қоғамдағы өзгерістерге байланысты дамыды. Бұл өнер туындылары тас ғасырынан кейінгі орта ғасырларға дейінгі адамдардың шаруашылығынан, тұрмыс-салты мен жол-жоралғыларынан, дүниетанымынан хабар береді.

Экспонат – көрмеге шығарылып қойылатын зат. Музейлерде сақтаулы және көрмеге қойылатын жәдігерлердің жалпы атауы.

Этнограф – қазіргі халықтарды және ертеде өмір сүрген көне этностық топтардың шығу тегін, ру-тайпалық құрамын, қонысын, олардың өзіндік ерекшеліктерін зерттейді.



СЕН

- ❖ өлке туралы жазылған үздік шығармалармен;
- ❖ өлкеге тән дәстүрлі қолөнер түрлерімен, онымен айналысатын шеберлермен;
- ❖ туған өлкенің мәдениетін жандандыруға үлес қосқан өнер адамдарымен танысасың.

СЕН

- ❖ жергілікті жер, қалалар, өзендер, көлдер, таулар атауы нені білдіретінін;
- ❖ туған өлке халқының қалыптасу тарихын, әр халықтың салт-дәстүрін;
- ❖ Ұлы Отан соғысы, тыл, еңбек ардагерлерінің ерлігін, туған өлке тарихының көзі тірі куәгерлер туралы білесің.

СЕН

- ❖ жергілікті атаулардың пайда болу тарихын әңгімелеуді;
- ❖ туған өлке туралы қалам тербеген ақын-жазушылар туралы деректер қорын жинауды;
- ❖ шығармашылық жұмыспен айналысуды үйренесің.



Маңғыстау өлкесінің эмблемасы. Биік тұғырда орнатылған эмблема бұл өлкенің тарихи-архитектуралық ескерткіштерінде, жартас беттеріне салынған ежелгі, бізге беймәлім суретшінің туындысынан алынған.



Маңғыстау облысы



Өлкетану

Өлке тарихы
Өлке әдебиеті
Музыка



6-сынып



Өлке тарихы

Топонимдер – өткен заманның куәгерлері (өлке атауларының тарихы)

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ жергілікті жердегі қалалар, өзендер, көлдер, таулар атауларының мағынасын білесіңдер;
- ❖ бұл атаулардың пайда болу тарихын түсіндіре білесіңдер.



Жадында сақта!

Топонимика – жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын (этимологиясын), мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін ономастиканың құрамдас бөлігі. Бұл гректің «топос» – орын, жер; «онома» – атау деген сөзінен тұрады, яғни жер-су атауы, қазақша аударсақ, «мекен немесе орын аты» деген мағына береді.

Топонимдер, яғни жер-су аттары негізінен үш бағытта зерттеледі:

- семантикасы (мағынасы);
- жасалу жолдары;
- этимологиясы.

Этноним – ру, тайпа, ел, халық, ұлт атаулары.

Экзоним – белгілі бір жерге отарлаушылардың не сырттан келгендердің берген атаулары жатады.

Эндоним – жергілікті халықтың өзі тұратын жердегі географиялық нысандарға берген атаулары жатады.

Ой-қазына

Қазақтың «Жеріңнің аты – бабаңның хаты» деген даналық сөзінде зор мағына жатыр. Мұны арқалы ақындарымыз С.Сейфуллин «Дүниеде әрбір бөлек жердің аты, Себеппен қойған бәрі елдің аты...» десе, ал Ж.Нәжімеденов «Мән бермеппін жер атына бұрын мен, Кездерім көп мән бермеуден сүрінген...» деп толықтыра түседі.

«Маңғыстаудың жері – тұнған тарих» немесе «оның әр тасында тарих жатыр». Сондықтан ондағы жер-су атауларының тамыры – тым тереңде. Мұны дәлелдейтін деректер жеткілікті. Мысал келтірейік.



«Маңғыстау» сөзінің шығу төркіні туралы бірнеше пікір бар: бірі – «мың+қышлақ» десе, екіншісі – «үлкен, кең, мол, ел қыстағы» дейді. Ал ортақ пікір «Маңғышлақ» сөзі – «қамалдары мен қалалары көп үлкен қыстақ» дегенді білдіреді.

Маңғыстау өлкесінде «-ман» қосымшасын жалғау арқылы *Отман, Маната, Қараман ата, Манашы, Айтман, Қараманды, Қарамандыбас* т.б. топонимдері жасалған. Мысалы: *Отман (Отпан) тауы* – ертедегі халықтардың ел ішіне жау келгенде белгі беретін ұран отын жағатын биік шоқысы. Сонымен *Отман* – «*От адам*» деген мағынаны береді.



Каспий теңізі – жер бетіндегі ең үлкен көл. Өйткені Каспий ешқандай мұхитпен бұғаз арқылы байланыспайды. Каспий теңізінің атауы өлкеде мекен еткен *каспи* тайпасымен тікелей байланысты айтылады. Каспий теңізінің тарихта 70-тен астам атауы болған. Мысалы, Горган, Хорасан, Гилян, Хазар, Бұлғар, Хвалын, Оғыз, т.б.

Шерқала (Шырқала) қырқасы – Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданының орталығы Шетпе аулының жанында. Оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай 95–100 км шамасында созылып жатыр, ені – 15–20 км. Аб-

солюттік биіктігі – 332 м (Астаусалды тауы). Төңкерілген кеседей қырқа палеоген дәуірінің әктасты, сазбалшықты жыныстарынан түзілген. 1851 жылғы экспедицияның құрамында Маңғыстауда болған поляк революционері Б.Залесский: «Шерқалаға алыстан қарағанда, Римнің керемет пантеондарын, ежелгі замандардың ескерткіштерін көргендей боласың. Жақындап келгенде, жеке қабырғалардың колонналарын, қираған мүсіндер сияқты ақ таулардың бағандарын көресің», – деп жазып, Шерқала қырқасының суретін салды. Бұл сурет Залесскийдің «Қырғыз даласындағы өмір» атты альбомында 1856 ж. Парижде, 1989 ж. Алматыда қазақ тілінде жарық көрді. Қырқа арабша «жолбарыс қала» деген мағынаны білдіреді. Кезінде Бозащы түбегінен Хорезм мен Хиуаға жүретін жол бойындағы осы қырқалы тауда әскери қамал болған. Пирамида тәрізді таудың солтүстік-шығыс беткейінің түбінен жол тартылған. Шерқаланы үңгіп қазылған тоннель жоғарылаған соң, екі тарау болып, қырқалы тау үстіне шығады. Қамалдың ұзындығы –





300 м. Ернеулерінде сыйымдылығы екі-үш адамдық атқыш-садақшылар үшін орын бар.

Ақтау – қала, Маңғыстау облысының орталығы. Қаланың аты өзі орналасқан теңіз мүйісінің ақ бордан тұрып (картада Меловой мүйісі), теңіз жақтан қарағанда, биік ақ тау сияқты болып көрінуіне байланысты делінеді. 1959 жылы осы жерде ескі балықшылар жұртының орнында елді мекен салынып, кейін Ақтау деген қалаға айналды.

Шетпе – Маңғыстау ауданының орталығы. Шетпе парсының «*чәшмә-чешме*» – *бұлақ, қайнар көз* деген сөзінен пайда болған.

Бозащы – Каспий теңізінің солтүстік-шығысындағы түбек. *Бозащы* – шөудір тайпасының ішкі руларының бірінің атауы.

Жыңғылды – Маңғыстау ауданындағы ауыл. Парсы тілінен енген «*джанген*» – жыңғыл бұта төрізді майда ағашты орман, тоғай. Сол жерде жыңғыл ағашының көп өсуіне қарай, жер солай аталған. Жыңғылмен қатысты атаулар: *Жыңғылды қапы, Жыңғылды орпа, Жыңғылды сай*.

Ағеспе (Ақеспе) – микротопоним, жар. Таулы Маңғыстауда, Жыңғылды ауылы қасында. Т.Шевченконың осы жер бедеріне қатысты салған суреті бар. Мұнда ол «Агеспейр» деп қате жазылған. Сөз төркіні: өуел баста сол маңда «Ақеспе» (еспе – тайыз құдықтың түрі) деген құдық болып, жарлы жер бедері соған байланысты аталып кеткен.

Ақмыш – «мыш» бұлақ, яғни таудан аққан бұлақ. Ақтау қаласынан 170 шақырым жердегі Шетпе кентіне жақын орналасқан Ақмыш – бұл өрі әсем табиғат, өрі соншалықты қызық тарих деуге болады. Шағын орман (тоғай), сыңғырлаған бұлақтар, жартастар жасалымдарының таң қаларлық пішіндері аясында зерек саяхатшы орта ғасырлар дәуіріне жататын тарихи оқиғалардың іздерін көруі мүмкін. «Ақмыш» – қазіргі саяхатшылар демалатын аялдама.



Қаламқас – Түпқараған ауданындағы кен орны. *Қаламқас* деген қыздың есіміне байланысты қойылған атау. Аңыз бойынша, жаугершілік заманда елін аң аулап асырап жүрген Қаламқас киік аулауға арналған орға атымен құлап қаза болған. Халық сол жерді ер мінезді, батыл қыздың есімімен атап кеткен.

Айрақты – моноклит-тау. Шетпе кентінен солтүстікке 10–15 шақырым жердегі табиғат ескерткіші. Таудың теріскей жағы үлкен саймен тілімденген. Сөз төркіні





ортағасырлық ереклі (айрақты) этнонимінен шыққан. Тектес мысалдар: Эрекли – солтүстік Балқан даласындағы ауыл.

Қайдақ – Каспий теңізінің шығыс жағалауында, Бозащы түбегі мен Үстірт аралығында орналасқан. «*Жалғыз сор*» деген мағынаны білдіреді.

Түйін сөз: Жер-су атауларын жинастыру қажет. Тіпті олардың сырын толық аша алмағанның өзінде де, осылай істеу – парыз. Өйткені, дер кезінде,

де, уақытында хатталмаған микротопонимдер келесі ұрпақ үшін белгісіз болып, ұмытылып кетуі мүмкін.



Біліп жүр!

Орна, еспе, бас, құп, тұран, шыңырау – көшпелі қазақ өмірі мен су шаруашылығының ерекшеліктерінен хабар беретін құдықтар мен су жиналатын жерлердің атауы. Мысалы: *Қаракұп, Ойықкұп, Ақеспе, Тасорна, Алаторна, Қызылтұран, Белтұран, Қарамандыбас, Ортаеспе, Ащыбас* т.б.

Этнотопонимдер – ру, тайпа, халық аттарына қойылған жер, су атаулары. Мысалы: Бозащы, Есенқазақ, Шәудір, Келімберді, Қыдырша, Алаша, Байшағыр, т.б.

Эндонимдер – Мысалы: Таушық, Қияқты, Жыңғылды, Күркіреуік, Қоскеліншек, Тұщыбек, т.б.

Экзоним – Мысалы: Форт-Шевченко, Баутин, Прохлада, Опорный, Долгий, Керел, т.б.



Қосымша деректер:

Өзгерген ел-жер атаулары

Қазақ жерінде Қазан төңкерісінен кейін жаңа ел-жер атаулары пайда бола бастады. Маңғыстаудың бірқатар ауылдары мен қалалары да саяси және қоғам қайраткерлерінің есімімен, партия, комсомол съездерінің атымен аталған. Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап мұндай атаулар байырғы жер-су, елді мекен атауларына ауыстырылды.



Ақтау. Қала 1964–1991 жылдары украин ақыны Т.Шевченконың құрметіне Шевченко аталған болатын. 1991 жылдан бері Ақтау деп аталды. Одан беріде аты өзгерген ауылдар: **Жыңғылды ауылы** – бұрынғы «Куйбышев» совхозы, **Ұштаған ауылы** – «Ильич» совхозы, **Құрық ауылы** – Ералиев кенті, **Онды ауылы** – «Комсомол» совхозы, **Шайыр ауылы** – «Правда» колхозы, **Сарға ауылы** – «Жангелдин» совхозы, **Боранқұл ауылы** – Опорный ауылы, **Есет ауылы** – «Гагарин» совхозы, **Маңғыстау ауылы** – Маңғышлақ стансасы, **Жаңадәулет ауылы** – Водник, **Басқұдық ауылы** – Автодром, **Сайын ауылы** – Тельман, т.б.



Ойлан. Жұптас. Талқыла.

I. Білу

1. Топонимика дегеніміз не?
2. Этноним дегеніміз не? Өлкедегі этнотопонимдерге мысал келтіріңдер.
3. Каспий теңізінің қандай атауларын білесіңдер?

II. Түсіну

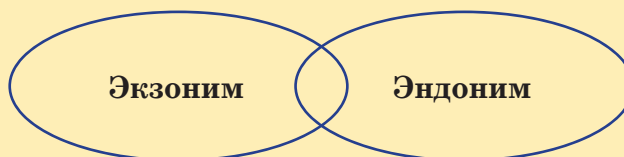
1. Жер-су атауларындағы «-ман», «-мыш» қосымшаларының мәнін түсіндіріңдер.

III. Қолдану

1. Өлке топонимикасындағы су шаруашылығына қатысты атауларды анықтаңдар.

IV. Талдау

Венн диаграммасын толтырыңдар.



Ойталқы

V. Жинақтау

Үш жер-су атауын таңдап, семантикалық картаны толтырыңдар.

Этимологиясы (атауы)	Семантикасы (мағынасы)



VI. Бағалау

1. «Жер-судың аты – бабаңның хаты» даналық сөзді «Төрт сөйлем» әдісімен түсіндіріңдер.

Пікір (мәтін бойынша өзіндік пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар);

Дәлел (өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдеңдер);

Мысал (пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер);

Қорытынды (тақырып бойынша қорытынды шығарыңдар).



Зерттеу күнделігі:

1. Өзің тұратын ауыл, аудан, қала аумағындағы топонимикалық атаулар туралы сөздік құрастырыңдар.



Мәдени-тарихи дәстүрді сақтаушылар: өлкенің ұлттық қолөнері

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ қолөнер кәсібі туралы білесіңдер;
- ❖ жергілікті жерге қандай дәстүрлі қолөнер тән екендігіне көз жеткізесіңдер;
- ❖ туған өлкенің дәстүрлі көркем мәдениетін жандандыруға үлесін қосқан шеберлермен танысасыңдар.



Жадында сақта!

Қолөнер (латынның «*remes*» – ағаштан жасалған деген сөзінен шыққан) – қолданбалы өнер, дәстүрлі тұтыну және сәндік бұйымдарын жасайтын ұсақ өндіріс. Қолөнершілер, негізінен, табиғи шикізаттарды пайдаланып, қарапайым еңбек құралдарының көмегімен, көркем композицияның шешімімен тұрмысқа қажетті мүліктер, музыкалық аспаптар, қару-жарақ, құрал-саймандар жасайды.

Ою-өрнек – геометриялық және бейнелеу элементтерінің жүйелі ырғақпен қайталанып, үйлесімді құрылуы.

Ұста – металл өңдеумен айналысатын шебер. Ұстаның негізгі материалы – металдар: темір (құрыш), сондай-ақ, мырыш пен оның ерітіндісі (қола), қорғасын, асыл металдар. Ұсталық қолөнерге еркін соғу, ұсталық дәнекер, құйма енеді.

Шебер – түрлі материалдардан тұрмысқа, күнделікті өмірге қажетті заттар жасаушы ісмер адам.

Зергер – алуан түрлі сәндік бұйымдар мен әшекей заттарды айшықтап жасаушы.

Ой-қазына

Дауысы түстік жерге жететін әншілер осы жерде ғана туады, көрерге көз керек сағанатамдарды осы жердің шеберлері ғана салады, адам баласының санасы қабылдауы қиын шыңырауларды осы жердің тұрғындары ғана қазады.

Әбіш Кекілбайұлы

Маңғыстау өлкесінің қолөнері

Жер бетіндегі қай халық болмасын, өзінің ғұрпымен, салт-дәстүрімен ерекшеленеді. Қазақ – бармағынан бал тамған, кең даланы еркін кезген, төрт түлік малы





мыңғырған, өнерлі, батыр, бай халық. Оны кешеден бүгінге жетіп отырған мәдени мұраларымыз дәлелдейді. Сондықтан да рухани таным-түсінігімізді кемелдендіру, эстетикалық талғамымызды шыңдау үшін ғасырлар бойы жинақталған рухани игіліктерімізді танып-біліп, қажетімізге жаратуымыз керек. Халқымыз түрлі азапты өмірді көріп, «тар жол, тайғақ кешулерден» өткеніне қарамастан, тарихта мәңгілік өнер-өрнектер мұрасын қалдырды.

Маңғыстаудың ұлттық қолөнері ауа райы жағдайына қарай: *құдықшылық, сәулет өнері, қйшілік, зергерлік, іс-мерлік* бағыттарда дамыған.

Құдықшылық – табиғаты қатал, суға тапшы Үстірт пен Маңғыстау өңіріне ғана тән өнер. Құдықшылар судың қай жерден шығатынын дәл біліп, 50–100 құлаштан асатын құдықтар қазды. Атпен келе жатып, ат тұяғы тиген жердің дыбысына, жер бетіне шыққан өсімдіктің түріне байланысты, әсіресе, ши өскен аймақта су көп болатынын білген. Тіпті кейбір білгір құдықшы құлағын жерге төсеп, жер асты суының қозғалысын ажыратып, судың ащы-тұщылығын дәл болжап біліп отырды.

Орталық Үстірттегі: «Қарашқазған», «Дауысты-Дүкен», «Айтыман», «Бабас», «Киікбай», «Жаңасу», «Дүңгірлек», «Қатша», «Ұлықыземшек», «Өтестің қарақұдығы», Бесөгіз-Төңкедегі «Мәтжанның қарақұдығы», Ешкіқырғандағы «Шаңдының құдығы», міне – осылардың бәрі құдықшылардың білегінің күші, сүйменінің ұшымен қазылып, ел игілігіне жараған мәңгілік мұралар.

Маңғыстаудың белгілі құдықшылары: Бегей Сартай, *Көшербай Ажар, Бейнеубай Құлшарұлы, Қалабай, Нұрмағанбет, Қуатбай, Көрпе Бисенбай, Есен Жұңбас, Оразұлы Өмір, Қосбармақ Өмірбай, Қосбармақ Өтепбергенұлы, Ақбота Әбу*. Беріде өмір сүрген бейнеулік *Сали Оразбаев* – сол атақты құдықшылардың жалғасы, су көзінің білгір маманы.



Біліп жүр!

Маңғыстау құдықшыларының ауыр бейнеті Ә.Кекілбаевтың «Шыңырау» повесінде, Еңсеп құдықшының ауыр өмірі арқылы толық суреттелген.

Сәулет өнері. Халықтық сәулет өнерінің өрлеу кезеңі ХХ ғасырдың 70-жылдарында басталды. Осы тұста *күмбезді тамдар* салу, ескілерін жаңғырту, тасты Маңғыстауға тән өрнектеу жұмыстары жан-жақты қолға алынды.





Сисем ата қорымы



Қапаш мешіті 1928 жыл

Маңғыстаудың атақты сәулетшілері: *Қаражүсіп Жылқыбайұлы, Өмір мен Темір Қараұлдары, Өмір ұлдары – Назар мен Базар; Дұтбай, Нұрнияз Жарасұлы, Әлмен Бердіұлы, Шаншар Еңсеұлы* сияқты атақты шеберлер өлке жерінде таңдай қақтырар талай-талай күмбезді мавзолейлер мен сағанатамдар салды.

Қинақұлы Қапаш (1876–1938) – қазіргі Маңғыстау ауданы, Жармышта дүниеге келген. Сегіз қырлы шебер, сәулетші, зергер. Ол Маңғыстаудың құрылыс өнерінде ортаазиялық үлгіні еуропалық үлгімен қабыстырып өкете алған санаулы шебердің бірі. 1937–1938 жылдары қуғын-сүргін құрбаны Қапаштың ағаштан ойып, балық желімімен ұстатып, сүйекпен аптап жасаған «Қозықұйрық ері» қазір Алматыдағы өнер музейінде сақтаулы.

Сәулет өнерінің бүгінгі жалғастырушылары: Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қайраткері – **Мақсұт Нұрқабаев** (Маңғыстаудағы Барақ батырдың, Астрахандағы Құрманғазының, Атыраудағы Мақаш правительдің ескерткіштерін салған); сәулетші, «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», «Парасат» орденінің иегері, Махамбет атындағы халықаралық сыйлықтың лауреаты, ақын – **Сайын Назарбекұлы** (Маңғыстаудағы Абыл ақын, «Досан батыр» күмбездерін,



Мақсұт Нұрқабаев



Сайын Назарбекұлы



Көпбол Демесінов



Семейдегі «Абай-Шөкәрім» кесенесін, Оңтүстік Қазақстандағы «Домалақ Ана», Атыраудағы «Хан ордалы Сарайшық» кесенелерін салған); құрылысшы-инженер, сәулетші-шебер **Көпбол Демесінов** (Батыс Қазақстанда Балуюанияз батырға, Атырауда ақын-жырау Мұрат Мөңкеұлына, Махамбет Өтемісұлына, Жәңгір ханға күмбезді кесене тұрғызған).

Үйшілік. Маңғыстау шеберлері жасаған киіз үйлер, ерте кезден бастап-ақ, өзінің жасауымен, әдемілігімен белгілі. Киіз үйдің сүйегін жасайтын шеберлердің (*үйшілердің*) еңбегі халық арасында жоғары бағаланады. Киіз үйге қажет ағашты шебер өзі дайындап, барлық бөлшектерін өз қолымен жасаған (*кереге, уықтар, шаңырақ, сықырлауық есік*). Шаңырақ пен сықырлауықты ою-өрнекпен өрнектеп, түрлі бояулармен бояп, әрлендірген. Киіз үй мен оның жабдықтарынан қолөнердің небір озық жетістіктерін көруге болады.

Атадан-балаға мирас болып келе жатқан осы өнер қазіргі уақытта да жалғасын табуда. Жапонияда өткен Бүкіләлемдік этнографиялық көрмеде бейнеулік шебер *Сұлхан Қалиеваның* киіз үйі қойылды. Маңғыстаулық шеберлер: *Төлесін Көбегенованың* киіз үйі – Алматыда, ҚР Орталық Мемлекеттік музейде; *Ажар Әбиеваның* үйі – Алматыда, ҚР Президентінің Ұлттық мәдени орталығында; *Бақыт Бозжігітовтің* үйі – Алматыда, Қазақстан Республикасы Президентінің резиденциясында, *Медина Ізбасарованың* үйі ҚР Ұлттық музейінде тігілген.



Біліп жүр!

Араб саяхатшысы ибн Фадлан X ғасырдың ортасындағы көшпелілердің осындай тұрғын үйлері туралы жазады.

Қазақтың киіз үйі ЮНЕСКО-ның «Адамзаттың материалдық емес мәдени мұраларының» әлемдік тізіміне енгізілді.





Ұсталық, зергерлік қолөнер бұйымдары

Зергерлік өнер. Ұлттық мәдениетіміздегі дәстүрлі қолданбалы өнер халқымыздың тарихымен, ұлттық болмыс-бітімімен, дүниетанымымен үндесе дамып келе жатыр. Тамырын тереңнен алатын қолданбалы өнердің көрікті де көрнекті саласы зергерлік өнер – атадан-балаға, ұстаздан-шәкіртке ауысып отыратын, тылсым сыры бар, киелі де қасиетті өнер, қастерлі кәсіп. Маңғыстау зергерлеріне тән тәсілдер: *күмісті нақыштау, сіркелеу, ойып күмістеу, күмісті бағалы тастармен әрлеу.*

Әйелдерге арналған әшекей түрлері: *жузік, сақина, сырға, білезік, өңіржиек, шашбау, түймешік.* Ер адамдарға арналған зергерлік бұйымдар: *белдік, кісе, насыбай шақша.*

Қазіргі уақытта зергерлік өнерді жалғастырушылар – бейнеулік *Өтепқали Өміров* пен ақтаулық *Сағидолла Оразов.* Олардың қолынан шыққан бұйымдар республикалық байқауларда жоғары дәрежеге ие болып жүр. Зергерлік бұйымдардың озық үлгілері Ресей мен Қазақстанның орталық музейлерінің, Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақталған.

Ісмерлік. Маңғыстау қазақтарының ұлттық киімдері көшпелі елдің тұрмысына және жас ерекшеліктеріне бейімделіп тігілген. *Күнделікті киімдер* жүннен және жай маталардан, ал *мерекелік киімдер* қымбат маталардан, аңдардың терілерінен тігілген. Тігіншілер өзі тіккен киімде ұлттық пішін мен түр-түсті сақтап отырған.

Ер адамның киімдері: шапан, шекпен, күпі, сеңсең тон, бешпент, саптама етік, бас киімдер және т.б.

Әйелдердің киімдері: тобыққа дейін келетін, омырауы жабық, жағасы тік көйлек, жағасы мен етегі күміс теңгермен, зермен әрленген *жеңсіз кәжекей, жадағай,* жоғары жағына өрнек салынған, өкшесі биік *былғары етік, кебіс.*



Әйелдердің бас киімі оның жасына, жанұядағы орнына, жағдайына байланысты өзгеріп отырған. Өзінің әдемілігімен, жасалуымен ерекшеленетін қалыңдыққа арналған бас киім – *сәукеле*. Оның бірнеше түрі Ресей музейлерінде сақтаулы. Жас келіншек оны тұңғыш балалы болғанша киіп жүреді. Сәукеленің ең озық үлгілері, мысалы, қазіргі кезде белгілі әнші Тамара Асар киетін сәукелелер де Маңғыстау шеберлерінің қолынан шыққан.

Маңғыстау қазақтарының ұлттық киім тігу үрдісін жалғастырушы шеберлер – *Тайжан Досанов* (Елбасына арнап шапан тіккен белгілі маңғыстаулық ісмер), Маңғыстаудағы «Өрнек» ұлттық киімдер тігетін сән үйінің директоры, шебер *Нұрияш Ниязова* (Лондонда өткен көрмеде «Алтын төж» жүлдесін жеңіп алған) және *Тәрбия Айдынбаева* ұлттық дәстүрді сақтап, қазіргі ұрпаққа жеткізіп келеді.



Сәукеле. Кунсткамера (XIX–XX ғғ.)



Қосымша деректер:

Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінде Астана қаласының тұсаукесеріне; 1997, 2001, 2006, 2011, 2014, 2015, 2016 жылдары – Астана қаласында өткен «Маңғыстаудың мәдениет күндеріне»; 2007 жылы – Львов қаласында өткен «Қазақстанның Украинадағы мәдениет күндеріне»; 2010 жылы – Оңтүстік Корея астанасы Сеул қаласында; 2013 жылы – Атырау қаласында; 2014 жылы – Оңтүстік Қазақстан облысында; 2015 жылы Павлодар облысында музей қорындағы Маңғыстаудың қолданбалы өнері туындыларынан көрмелер жасақталды.

2015 жылы Астана қаласында «Қазақ хандығының 550 жылдығына» арналған мерейтойда «Маңғыстаудың киіз үйі», «Маңғыстаудың зергерлік бұйымдары», «Маңғыстаудың ұлттық киімдері» атты көрмелер ұйымдастырылды.

2017 жылы 15–18 тамыз күндері «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі аясында «Маңғыстау күндері» өтті.



Біліп жүр!

Берілген сілтемені пайдаланып, Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы Кунсткамерада сақталған қазақ халқының жәдігерлерін тамашалауға болады. (виртульды немесе 3D) <http://collection.kunstkamera.ru>





Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Жергілікті жердегі ұлттық қолөнер түрлерін атаңдар.
2. Өлкеге танымал қолөнер шеберлерінің аты-жөндерін білесіңдер ме?

II. Түсіну

1. Киіз үйдің жабдықтарын сипаттап беріңдер. Олардың жасалу жолдарын түсіндіріңдер.
2. Әйелдерге арналған бас киімдер неліктен өртүрлі аталады?

III. Қолдану

1. Суреттерден қолөнер түрлерін тауып жазыңдар.



2. Кестені толтырыңдар.

Ерлердің қолөнер жұмысы	Әйелдердің қолөнер жұмысы

IV. Талдау

«Қай тұжырымдар дұрыс?»

1. *Құдықшылық* – «білегінің күші мен сүйменінің ұшын» қолданып, ел игілігіне жараған мәңгілік мұралар жасау.
2. *Зергерлік* – киіз үйге қажет ағашты дайындау, барлық бөлшектерін жасау өнері (*кереге, уықтар, шаңырақ, сықырлауық, есік*). Шаңырақ пен сықырлауықты ою-өрнекпен өрнектеп, түрлі бояулармен бояп, өрлендіру.
3. *Ісмерлік* – ұлттық киімдерді көшпелі елдің тұрмысына және жас ерекшеліктеріне қарай жүннен және жай маталардан, аңдардың терілерінен тігу.
4. *Үйшілік* – тастан өрнектеп күмбезді мавзолейлер мен сағанатамдар салу, ескілерін жаңғырту.

Жауаптар: _____





Ойталқы

V. Жинақтау

1. «Болашақта мен ... болсам, ...» Көп нүктенің орнына керекті сөздердің біреуін (*құдықшы, сәулетші, зергер, ісмер*) таңдап, сөйлемді аяқтап, постер қорғаңдар.

1-топ

2-топ

3-топ

_____	_____	_____
_____	_____	_____

VI. Бағалау

1. Маңғыстауда мәдени-тарихи дәстүрдің сақталуын өздеріңше бағалаңдар.



Зерттеуші күнделігі

1. М.Колотозов пен Г.Чухрайдың «Сорок первый» фильмін тамашалаңдар.
 - Фильмдегі Маңғыстау халқының ұлттық киім үлгілеріне назар аударыңдар;
 - Қазіргі замандағы ұлттық киім үлгілерімен салыстырыңдар.
2. Маңғыстау құдықшыларының тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін әдеби туындыларды тауып, оқыңдар.



Бір ел – бір тағдыр (менің өлкемнің халықтары)

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ туған өлкеміз халқының қалыптасу тарихын білесіңдер;
- ❖ туған жеріңдегі этностардың салт-дәстүрін білесің және оны құрметтеуді үйренесіңдер.



Жадында сақта!

Демография (грекше «демос» – халық) – белгілі бір халықтың, ұлттың, ұлыстың, этностық топтың санын, құрамы мен құрылымын, аумаққа бөлінуін, өсу не кему динамикасын қоғамдық-тарихи жағдайлармен байланыстырып зерттейтін әлеуметтік ғылым саласы.

Этнос, этностық қауымдастық (грекше «ethnos» – тайпа, халық) – бір халықты екіншісінен ажыратуға мүмкіндік беретін ортақ белгілері бар қауымдастық. «Этнос» ұғымы әлі күнге бірыңғай түсіндірілмейді. Кең мағынада, «этнос» ұғымын көпшілік зерттеушілер барлық дәрежедегі этникалық жүйелер жиынтығы ретінде түсіндіру қалыптасқан (тайпа, халық, ұлт және т.б.).

Ой-қазына

Маңғыстау өлкесі халқының қалыптасуы

Маңғыстау облысы терең тарихымен ғана емес, көп этносты халқымен де ерекшеленеді. Қазақстанға өзге этнос өкілдерінің келіп қоныстануы патшалық билік тұсында басталып, кейіннен кеңестік жүйе тұсында жалғасын тапты. Облыс халқының басым көпшілігін *қазақтар* құрайды. Сонымен қатар, өлкемізде көптеген этнос өкілдері өмір сүреді және олардың әртүрлі этностық мәдени бірлестіктері бар. Олар туған өлкеміздің экономикасына, әлеуметтік жағдайы, білім мен өнерінің дамуына өз үлестерін қосып келеді.

Туған жеріміздегі ұлттардың салт-дәстүрі мен тарихын, мәдениетін біліп, оған құрметпен қарау мақсатында ұлттық-мәдени орталықтардың шығармашылық концерттері, «Наурыз», «Рождество», «Сабантой», «Құрбан айт», тағы басқа ме-





рекелері дәстүрлі түрде өткізіліп отырады. **Лезгин, татар, корей** тілдерін оқытатын жексенбілік мектептері жұмыс жасайды.

Маңғыстауда саны жағынан ең көп этнос өкілдері – **орыстар**. Қазір өлкемізде 40 мыңнан астам орыс этносының өкілдерінің алғашқы легі XIX ғасырдың басында түбекте жаңа қалалардың салынуына байланысты қоныстанған. «Русское землячество» қоғамдық бірлестігінің 1995 жылдан бергі басқарушысы – *З.В. Лихоманова*.

Өлкедегі ірі этностардың бірі – **түрікмендер**. Қазақтар мен түрікмендердің мәдени және туыстық қарым-қатынастары Маңғыстау мен Үстірт аумағында бірнеше ғасырлар бойы жалғасын тауып келеді. Жергілікті тұрғындар түрікмендер өміріне қатысты киелі жерлерді құрмет тұтады. Осында мәңгілік қоныс тепкен түрікмен халқының белгілі шайыры, поэзия классигі *Хатам шайыр (1740–1824)* өз өлеңдерінде туған жері Маңғыстауды, қазақ пен түрікмен халықтарының достығын, өмірін, салт-дәстүрін жырға қосып өткен. Ол Маңғыстау, Астрахань, Хорезм түрікмендері арасында бала оқытып, ағартушылықпен айналысқан.

1998 жылы Маңғыстауда түрікмен этномәдени бірлестігін құрудың бастамашысы болған *Қ.Н. Аманниязов (1932–2015)* – Форт-Шевченко қаласында туылған. Түрікменстан ғылым академиясының академигі, геология-минералогия ғылымдарының докторы, екі елге ортақ тұлға, үш жүзден астам ғылыми-әдістемелік еңбектердің, жиырмадан астам монографиялар мен кітаптардың авторы. Ол Маңғыстауда бірнеше жылдар бойы Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінде қызмет етіп, өлкенің жастарына білім, ғылым негіздерін оқытып, тәрбиелеуге үлкен үлес қосты.

Табиғатынан өздерінің еңбекқорлығымен, дарқан көңілімен, кәсіби біліктілігімен ерекшеленетін **корей** этносының өкілдері Маңғыстау халқының ажырамас бөлігіне айналған. 1989 жылы құрылған «Чосон» этномәдени бірлестігінің алғашқы төрағасы *А.П. Пак* – өлкеміздің қаржы саласының негізін қалаушы, «Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген қаржыгері». 2006 жылдан бері бұл бірлестікке *Р.И. Мәденова жетекшілік етеді*. Ол – өңірге белгілі ұстаз, жастардың бойына отансүйгіштік қасиеттер мен өз Отанына деген адалдықты сіңіріп келе жатқан қоғам



белсендісі. 30 жылдан бері Маңғыстау энергетикалық колледжінде ұстаздық қызмет атқарып келеді, қазақ жігітіне тұрмысқа шыққан.

Маңғыстаудағы ең ірі қоғамдық бірлестіктердің бірі – 1991 жылы құрылған «Достлуг» әзербайжан этномәдени бірлестігі. Бұл бірлестікті 20 жылға жуық басқарған Ю.М. Кулиев – «ҚР білім беру саласының үздігі», техника ғылымдарының докторы, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінде кафедра меңгерушісі, оқу-тәрбие ісі бойынша проректор қызметін атқарған. Бүгінде 10 мыңнан астам әзербайжан ұлтының өкілдері өлкемізде еңбек етуде.



Біліп жүр!

Қазақстан халқы Ассамблеясы – 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығымен құрылған Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган. Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылына арналған Қазақстан халқының бірінші форумында жариялады. Бұл бірегей институт еліміздегі барлық этнос өкілдерін ортақ мақсатқа ұйыстыра отырып, республикадағы тұрақтылықты сақтау мен ел дамуының мақсатына айтулы үлес қосып келеді.



Ой-қазына

Қазақстан этностарының дәстүрлері туралы

Қазақ пен татардың көп салт-дәстүрлері бір-біріне ұқсас. Қазақта да, татарда да атастыру рәсімі бірдей: бел құда, бесік құда бар. Бесікке салу, сүндетке отырғызу дәстүрлері бар. Тілдері де ұқсас. Қазақ пен татар халықтарының кейбір мерекелері ортақ, тойлануында ұқсастық бар. Мысалы, Наурыз мерекесін татарлар да тойлайды. Татарлардың Наурызды тойлауының өз ерекшелігі бар. Бұл күні татарлар мерекеге арнап жаңа киім сатып алады. Ұй-ішін тазалап, міндетті түрде ақ дастарқан жаяды. Ұлттық тағамдары: чак-чак, губадия, бөліш, т.б. қойылады. Мерекеде бір-біріне қонаққа барып, өкпе-реніштері болса, кешірім сұрайды. Сонымен бірге татар халқы «Сабантой» мерекесін тойлайды. «Сабантой» – татар тілінен аударғанда «Жер өңдеу мерекесі» деген ұғымды білдіреді. Дәстүр бойынша татар халқы бұл мерекені жиын-терім көп болсын деген ырыммен тойлаған.





Қосымша деректер:

Өлкемізде 1992 жылы «Халық келісімі» қоғамдық бірлестігі құрылған. Оның бастамашысы және алғашқы төрағасы – Жаздырхан Сейдалиев болды. Құрамында 20 этномәдени бірлестік бар: дағыстандықтардың «Дагестан», шешендер мен ингуштардың «Вайнах», корейлердің «Чосон», татарлардың «Булгар», армяндардың «Ехпайрутюн», украиндардың Т.Г. Шевченко атындағы, осетиндердің «Алан», лезгиндердің «Самур», башқұрттардың «Салават», орыстардың «Русское землячество», өзірбайжандардың «Достлуг», еврейлердің «Шалом», грузиндердің «Сакартвелло», қарақалпақтардың «Аллаяр жолы», қырғыздардың «Ала-тоо», өзбектердің «Пахтакор», ұйғырлардың «Ақтау ұйғырлары», т.б.



Ойлан. Жұптас. Талқыла



I. Білу

1. Маңғыстауда қандай этнос өкілдері тұрады?
2. Этнос бірлестіктерінің атауы мен олардың жетекшілерін айтып беріңдер.
3. Өлкедегі ұлт өкілдерінің қандай ерекше мерекелерін білесіңдер?



II. Түсіну

1. Этнос өкілдерінің өлкемізге қоныс аудару себебі неде?
2. Туған өлкеңдегі халықтардың салт-дәстүрлерін сипаттап беріңдер.

III. Қолдану

1. «Сандар сөйлейді: мына сандарға байланысты тарихи оқиғаларды анықтаңдар.

1992 жыл –

1998 жыл –

2006 жыл –

1991 жыл –

1995 жыл –



IV. Талдау

1. Қазақ пен татар халқының салт-дәстүрі мен мерекелерінің тойлану ерекшеліктерін салыстырыңдар.

	Қазақ	Татар
Салт-дәстүрі		
Мерекелер		
Ортақ ұқсастығы		



Ойталқы

V. Жинақтау

1. Топта талқылаңдар. *Қазақстан халқы Ассамблеясының қоғамдағы рөлі қандай?*

VI. Бағалау

1. Елбасының: «Бір – халық, бір – ел, бір – тағдыр» идеясын қалай түсінесіңдер?



Зерттеу күнделігі:

1. Біздің елімізде өзге ұлт өкілдеріне қандай жағдайлар жасалған, нақты деректер жинаңдар.
2. «ЭКСПО-2017» көрмесі – ұлттар мен халықтардың достығының символы тақырыбында буклет жасаңдар.



Туған өлке тарихының тірі куәгерлері

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ туған өлке тарихының көзі тірі куәгерлері туралы білесіңдер;
- ❖ Ұлы Отан соғысының ардагерлері, тыл ардагерлері, еңбек ардагерлерінің ерліктерімен танысасыңдар;
- ❖ ортамызда жүрген ауған соғысының ардагерлері, еңбегі сіңген педагогтер мен дәрігерлер туралы білесіңдер.



Жадында сақта!

Екінші дүниежүзілік соғыс – адамзат тарихындағы 1939 жыл 1 қыркүйек – 1945 жыл 2 қыркүйек арасында болып өткен, ең үлкен сұрапыл соғыс.

Ардагер – құрметті, ардақты, қадірлі адам дегенді білдіретін этикалық ұғым.

Тыл ардагерлері – майданды азық-түлікпен, шикізатпен қамтамасыз етіп, майдандағы жеңіске зор үлес қосуда ауыл шаруашылығында еңбек еткен қариялар, әйелдер мен балалар.

Ой-қазына

«Ешкім де, еш нәрсе де ұмытылмайды!»

Қазақта «Өткеніңді білмей, келешегің кемел болмас» деген сөз бар. Маңғыстаудың өлем таныған аймаққа айналуы – аға буынның өлшеусіз еңбегі мен жеткен жетістіктерінің жемісі. Туған өлкеміздің гүлденуі үшін аянбай еңбек етіп, бүкіл ғұмырын ел тағдырымен байланыстырған тарихтың тірі куәгерлері аз қалды.



Біліп жүр!

Туған өлке тарихының **тірі куәгерлері** деген кімдер?

Олар – күні кеше бала күнінде ел басына түскен ауыр жағдайларды көзімен көріп, жоқшылық пен аштықты басынан өткізген, қанқұйлы соғыс өртіне шалдығып, небір асылдарынан айырылған, тойып тамақ ішпесе де, оқу оқып, білім алып, аянбай еңбек еткен, ұрпақ өсіріп, болашаққа сеніммен қараған, өздерімен үзеңгілес, бірге өмір сүріп, бірге оқып, бірге еңбек еткен жандар туралы, олардың ел үшін еткен ерен еңбектері туралы, ұрпаққа қалдырған үлгі – өнегесі туралы естелік кітаптар жазып, ұрпаққа мол мұра қалдырған үлкен құрметке лайық адамдар. Олардың өмірі туралы оқып-білу, естеліктерін зердеге тоқу, еңбектерін үлгі тұту – бүгінгі ұрпақ парызы.



Соғыс ардагерлері

Екінші дүниежүзілік соғыс қазақ еліне де ауыр тиді. Бұл соғыста көптеген қазақ азаматтары қаза тапты. Сұрапыл соғыс жылдары бірте-бірте жылжып арт-та қалып барады. Әлемді фашистік құлдықтан аман алып қалу жолындағы бұл соғысқа қатысқан әрбір батырдың, майдангердің есімдері ел жадында мәңгі сақталады. Маңғыстаулықтардың екінші дүниежүзілік соғыстағы батырлығы мен ерліктерінен естеліктерді Ұлы Жеңістің 60, 65, 70 жылдық мерейтойларына арнап шығарылған «Боздақтар» және «Тағзым» жинақтарынан оқуға болады. Әр жыл сайын Жеңіс күнін ұлы мереке ретінде атап, оларға лайықты құрмет көрсетіп, дәріптеу – біздің перзенттік парызымыз.



«Мәңгілік алау» мемориалдық ғимараты
Ұлы Жеңістің 40 жылдық мерекесіне орай, 1985 ж. пайдалануға берілді



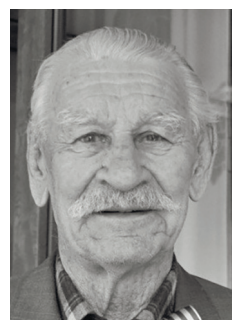
Қосымша дерек:

Соғыс басталар қарсаңда Маңғыстау түбегінде 46 482 халық тұрды. Бұл кезде Маңғыстау және жаңа ұйымдасқан Форт-Шевченко аудандары (1939 ж. қазан) Гурьев (Атырау) облысының құрамында еді.

Маңғыстау облысының әрбір төртінші тұрғыны, яғни 6000-нан астам адам Отанын қорғау үшін соғысқа аттанды. Оның 4800-ден астамы майданда қаза тауып, хабарсыз кетті.

Бүгінгі таңда өлкемізден соғысқа қатысқан 22 ардагер және 928 тыл ардагері бар.





Арамызда жүрген екінші дүниежүзілік соғысының ардагерлері:

Асан Айтмағамбетов, Бисен Боқаев, Сабырғали Муржигов, Нұх Қапизов, Станислав Сухонос

Асан Аймағамбетов – 1925 жылы дүниеге келді. Маңғыстау облысынан 17 жасында (1942 жылы) майданға аттанды. Молдавия, Польша елдерін азат етуге қатысып, Берлинде рейхстагке жеңіс туын тігуге қатысты. III дәрежелі «Даңқ» орденімен, I дәрежелі «Отан соғысы» орденімен, «За взятие Берлина», «За победу над Германией в ВОВ 1941–1945 гг.» медальдарымен, Иосиф Сталиннің алғыс хатымен, бірнеше марапаттармен марапатталды.

Бисен Боқаев – 1925 жылы дүниеге келді. 1942 жылы майданға аттанды. 1944 жылы Қытай шекарасында әскери-шекерашы қызметін атқарды. 2-ші Украина майданының алдыңғы қатарлы майдан шебіне алынып, Молдавия, Румыния, Венгрия елдерін азат етуге қатысты. 1949 жылы елге оралды. «Қызыл жұлдыз», «Даңқ», «Отан соғысы», «Парасат» ордендерімен, «Отан үшін» медальдарымен марапатталды.

Станислав Сухонос – 1925 жылы дүниеге келді. 1944 жылы Қызылтулы Новороссийск дивизионында «Морской охотник 338» катерінде болды. Соғыстан кейінгі жылдарда теңіз флотында қызмет етті. 1952 жылы елге оралды. Бірнеше ордендермен, медальдармен марапатталды. Қазіргі таңда Ақтау қаласында тұрады.

Тыл ардагерлері

Хас батыр Бауыржан Момышұлы: «Тылдағы еңбек болмаса, майданда Жеңіс те болмас еді», – деп бекер айтпаса керек-ті. Тылда талмай еңбек етіп, жеңісті жақындатқан сендердің аталарың мен әжелерің екенін ұмытпай, мақтан тұтқандарың жөн. Соғыстың алғашқы сәтінде-ақ, ел басшылығы қаншалықты күшті жаумен бетпе-бет келгенін ұғынды. Мұндай тас-түйін әзірлігі бар жауды жеңу үшін орасан зор әскери күш ғана емес, мықты **тыл** да қажет деп саналды. Сондықтан тылдағы алуан қырлы жұмыстарды соғыс жағдайына бейімдеп қайта құру ісіне айрықша маңыз бөлді.

1941–1942 жылдары Маңғыстау түбегіне көптеген өндіріс мекемелері көшіп келді, майданға керек өнімдер бере бастады. Маңғыстау **көмір тресі** ойдағыдай жұмыс істеді. Украинаның көмір бассейндері жау қолында тұрған сол бір күндері Таушықта өндірілген көмірге деген сұраныс арта түсті. Мал шаруашылығы да



соғыстың талаптарына да сай жұмыс жасады. Қой-ешкі, жылқы, түйе малдарының басы көбейді. Соғыс жылдарында Қорғаныс қорын құруға маңғыстаулықтар да белсене қатысты. Танк колонналары мен әуе эскадрильяларын құруға қаржы жинады. Соғыстың алғашқы жартысында түбектің еңбекшілері қорғаныс қорына 1,5 миллионнан астам ақша, 1943 жылы 1 миллион 100 мың сом қаржы жинады. Майдандағы әскерлерге киім-кешек, азық-түлік, соғыс құралдары, оқ-дәрі жіберу қарқын алды. 1948 жылы 23 шілдеде Н.Бейнеуов, Б.Бердібеков, А.Жақауов, У.Есқожаев, Б.Қожашова, Т.Құлыбеков, К.Қошаханов, Ж.Мергенбаева, Д.Сәтібаев, С.Сисенбаев, т.б. соғыс жылдарындағы ерен еңбегі, халық шаруашылығын қалпына келтіруге қосқан үлесі үшін Социалистік Еңбек Ері деген атақтар берілді.

Қамқа Үмбеталина (1923) – соғыс және еңбек ардагері. Қазақстанның еңбек сіңірген геолог-барлаушысы. 1942–1945 жылдары әскерге алынып, Жапонияға қарсы соғысқа қатысқан. 1945–1990 жылдары «Қазақмұнайгазбарлау» тресінде қызмет еткен. Екінші дәрежелі «Отан соғысы» орденімен марапатталған. «КСРО Геология министрлігінің жер қойнауын барлау үздігі».

Қанзия Мәстекқызы Сақауова (1917) – еңбек және тыл ардагері. Азамат соғысы, алғашқы бесжылдықтар кезеңінің куәсі. Кіндік қаны тамған Шетпе ауылы, оның маңындағы Сиырсу, Иірдің ойы, Айрақты тауының етегінде жастай еңбекке араласты. 1933 ж. Шетпе – «9-шы ауылы» құрылып, ҰОС алдында «Жаңа жол» колхозы деп аталды. Қанзия сол колхозда қай шаруаның да бел ортасында жүрді. Жолдасы Измұрза соғыстан оралмады. Мойын бұрар шақ емес. Екі баласын түйеге теңдеп алып жүрген келіншек қиындықты көппен бірге көрді. 25 жастағы Қанзия пішеншілер бригадирі болды. Қауынды, Қорғанбай, Жазғұрлы, Базғұрлы, Бесоқты, Тоңаша, Қызыл Тұран, Иірдің ойы, Үстірт, Сам – Маңғыстаудың ойында Қанзия баспаған жер жоқ. «Еңбектегі ерлігі үшін» медалі, әр жылдардағы Ұлы Жеңістің мерекелік белгілері – Тыл ардагерінің ауыр күндердегі еселі еңбегінің әділ бағасы.

Ақілгек Құлбарақова (1922) – Маңғыстау өңірінің «Аңыз ана» атанған тыл ардагері. 3 жасында анасынан айырылып, шын жетімдік көрген. Тағдыр талқысымен 10 жасынан бастап, Түрікменстанның Шағадам (Красноводск) жерінде жер жыртып, масақ теріп күнелткен. Елге қайтып келген соң, көп ұзамай



Тыл ардагерлері:

Үмбеталина Қамқа, Сақауова Қанзия Мәстекқызы, Құлбарақова Ақілгек



қанқұйлы соғыс басталады. Көп ұзамай майданға кеткен ер-азаматтардың орнына «Қызыл таң» ұжымшарына ферма басқаруға тағайындалады. Көппен бірге мал бағып, шөп шауып, құдық аршыған ауыр бейнеттің бел ортасында жүріп, тылда еңбек атқарды. 9 баласын еңбексүйгіштікке тәрбиелеген ел ардағы Ұлы Жеңіс мерекелерінде еселі еңбегі үшін үкіметтің мадақ-марапаттарына ие болды. 2013 жылдың тамызында еңбек және тыл ардагері Ақілгек анаға мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтан арнайы «Алғыс хат» келді.



Біліп жүр!

1979 ж. 25 желтоқсан – 1989 ж. 15 ақпан аралығында Кеңес Одағы Ауғанстандағы әскери соғысқа қатысты. Оған елімізден 22 000 жауынгер қатысып, 761-і қаза тапты, 22 хабарсыз кетті, 86 қазақстандық Кеңес Одағының батыры атағын алды.

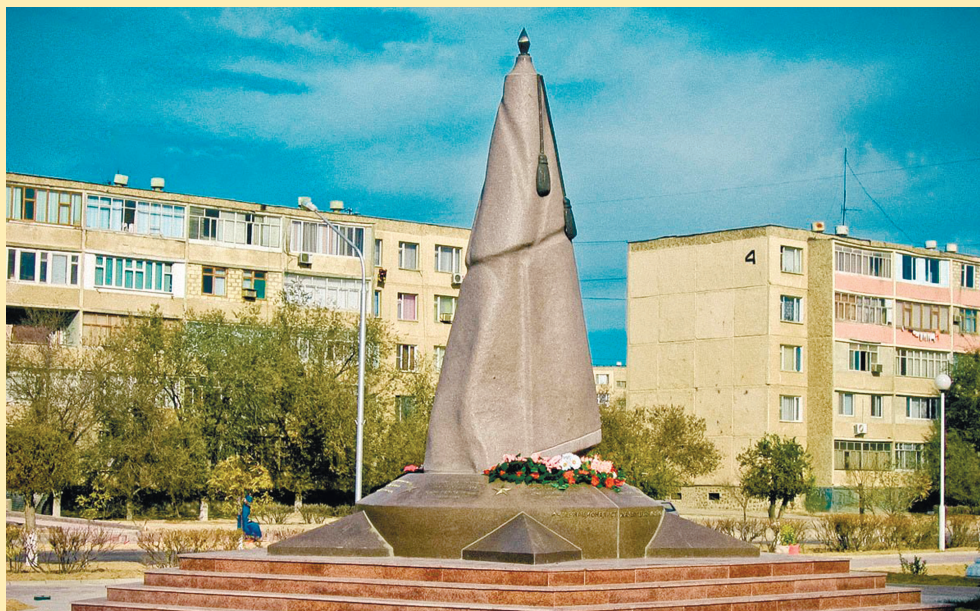
Бұл соғысқа өлкемізден 677 адам қатысып, оның 28-і жарақат алған болса, 11-і қаза тапты, 18 жауынгер мүгедек болып оралды.

Шет мемлекеттің аумағындағы болған соғыстарға қатысқандарды *интернационалист-жауынгерлер* деп атайды. Олар бүгінде соғыс ардагерлері санатына жатады.

1996 ж. Ақтау қаласында Ауған соғысы ардагерлерінің «Боевое братство» қоғамдық бірлестігі құрылып, жұмыс жасауда.

2005 жылы 28 қазан күні Ақтау қаласындағы Жеңіс паркінде Ауған соғысына қатысқан жауынгерлерге ескерткіш-обелиск орнатылды.

15 ақпан – Ауған соғысы ардагерлерін еске алу күні.



Ой-қазына

«Түлеген түбек» куәгерлері



Өділ Нұрманов (1934) – ардагер мұнайшы, Маңғыстау ауданы Шайыр ауылында туған. Өзен, Солтүстік Бозащы кен орындарын алғаш ашқан инженер-геологтарының бірі. 50-ден астам ғылыми мақалалар мен монографиялардың авторы. «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет белгісі» ордендерінің иегері.



Біліп жүр!

Осынау «қара алтын» қазынасының кілтін ашқан мақтаулы мұнайшылардың ерен еңбегі туралы *«Қазақ мұнайының энциклопедиясында»* және *«Мұнайшы»* қоры шығарған әрбір мұнайшы туралы естелік-кітаптарда толық жазылған.

Соғыстан кейінгі кезеңде түбектегі **халық ағарту жүйесі** жаңа сатыға көтерілді. Ұстаздар қауымы жаңа мамандармен толықты, майданнан оралған *Ж.Тілегенов, Б.Еділханов, Ы.Шәкіратовтармен* бірге уақытпен санаспай, бар күш-жігерін ұстаздық етуге арнаған талапкер ұстаздар *Т.Шоңқалов, Т.Озғанов, С.Боқыбаевтар* еңбек етті.

Өлкедегі білім беру ісінің жаңа белестерге көтерілуі Маңғыстаудың өз алдына облыс болып құрылуына байланысты болды. Жаңадан мектептер салынып, мамандармен толығып, материалдық-техникалық базалары нығайды, тәжірибелі ұстаздар саны артты: *Б.Шымыров, Т.Самалықов, Қ.Жайлаубаев, С.Ыдырысова, З.Бекарыстанов, Б.Жақыпова, Б.Қоразов, С.Жұмағалиев, Ш.Әленов, Б.Ванова, Қ.Ванов, Б.Балов, А.Ушакова, Е.Бисенов, М.Сәрсенбаев, З.Голованова*, т.б.

Өлкенің денсаулық сақтау саласындағы жетістіктерінің басында тұрған *Е.Оразақов, Т.Алданбаева, Ж.Сарина, Б.Жұмағалиева, Ө.Махмудов, Е.Джигоева, Т.Баитов, Б.Өтетілеуовтердің* абыройын: *Қ. Қойтанов, Б.Сүлейменов, М.Шахатбаев, Ж.Қаржаубаев, Ш.Байназаров, А.Дүйсенбаев, Б.Абаев, С.Алмағанбетов, С.Керелбаев, Ә.Сағымбаев, Т.Мұхантаев, Т.Шаңытбаев, Т.Мақтағанов, Е.Есенқосов, С.Шантимировтер* жалғастырды.





Біліп жүр!

«Маңғыстау мұғалімдері» энциклопедиясынан білім беру саласының үздіктері туралы толықтай танысуға мүмкіндік бар.



Өмірзақ Озғанбай – мемлекет және қоғам қайраткері. 1941 жылы Маңғыстау облысы Қарақия ауданы Құрық кентінде туған. 1966 жылы Қызылорда педагогикалық институтын бітірген. ҚР Жоғарғы мектебі Ғылыми академиясының академигі, педагогика ғылымдарының кандидаты, тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қызметкері, «Ардагерлер ұйымы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің төрағасы, Маңғыстау облысының құрметті азаматы. 200-дей ғылыми-танымдық мақалалардың, 19 кітаптың авторы.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаты, ҚР Парламенті Сенатының депутаты, комитет төрағасы, Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясының президенті, Маңғыстау облысы әкімі жанындағы ардагерлер кеңесі төрағасы, облыс әкімі кеңесшісі. Маңғыстау облысындағы жаңа типтік лицей, гимназия т.б. оқу орындарының ұйымдастырушысы болды. «Құрмет», «Парасат» ордендерінің, Ы.Алтынсарин төсбелгісінің иегері.

Бақыт Балұлы 1938 жылы Маңғыстау ауданы, Жыңғылды ауылында туған.

1961 жылы Гурьев педагогикалық институтын бітірген, мамандығы – қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі. Бүкіл саналы ғұмырын оқу-ағарту ісіне арнаған ұлағатты ұстаз. Бейнеу ауданының мектептерінде мұғалім, мектеп директоры, аудандық білім бөлімінің басшысы қызметтерін атқарған, Қазақстан Білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінің делегаты.

Бақыт Балұлының бастамасымен 2004 жылы қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің кәсіби деңгейін көтеру мақсатында облыстық атаулы әдістемелік «Шыңдалу» мектебі құрылды.

«Абайтану», «Әбіштану», «Маңғыстау әдебиеті» факультативтік курстары бағдарламасының, «Маңғыстау әдебиеті» оқулығының авторы. «Еңбектегі ерлігі үшін» медалінің, «Құрмет белгісі» орденінің, Қазақ ССР халық ағарту ісінің үздігі, КСРО оқу озаты, «Еңбек ардагері» атағының, Ы.Алтынсарин төсбелгісінің иегері.





Қойлыбай Қаражанов (1937) – белгілі ұстаз, өлкетанушы. Маңғыстау ауданы, Қарашағыр деген жерде дүниеге келді. Саналы ғұмырын шәкірт тәрбиелеуге арнаған дара тұлға зейнетке шықса да, аянбай еңбек етумен келеді. Отан соғысына қатысқан батыр бабаларымыз бен аналарымызды тірілтіп, тұғырына қондырған.

Қойлыбай Қаражанұлы өмірін білім беруге арнаған. Қазақ КСР халық ағарту ісінің озық қызметкері, он бес жыл бойы мұрағатта. Көне құжаттарды ақтарып, «Тағдыр тауқыметінен тағылым», «Антына адал азамат», «Тағзым», «Адай көтерілісі», сынды кітаптардың құрастырушысы.

Әмин Елемесұлы Тұяқов (1938) – Маңғыстау ауданы, Шайыр ауылында туған. Кеңестік және қазақстандық жеңіл атлетші. Жеңіл атлетикадан «КСРО-ның Еңбек сіңірген спорт шебері» (1965). «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» (1997). Маңғыстау облысының «Құрметті азаматы». КСРО чемпионатының алтын медаль иегері (1962–1967), Еуропа чемпионатында күміс жүлдегер (1966), 6 рет рекорд жаңартушы. Жеңіл атлетикадан Қазақстан құрамасының бапкері (1992–1999).



Біліп жүр!

Маңғыстау өңіріндегі алғашқы ұстаздар: Б.Шымыров, Т.Самалықов, Е.Өмірбаев, Ж.Айтжанов, С.Тапанов, Д.С.Рюмков, М.Дубская, О.Тұржанов, Е.Дәулетова, Н.Нұрғалиев, Ш.Еркеғұлов, т.б. болды.

Самалықов Төралы (1898–1972) – педагог, Қазақ КСР-і халық ағарту ісінің озаты, Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген мұғалімі. 1922–57 жылдары Кетік, Маңғыстау ауданы Қызылөскер мектебінде мұғалім, оқу ісінің меңгерушісі, директоры болды. Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды.





Біліп жүр!



1. Кеңес Одағының Батыры; 2. Социалистік Еңбек Ері; 3. Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері; 4. Білім беру ісінің үздігі; 5. Денсаулық сақтау ісінің үздігі; 6. Құрмет ордені



Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

- «Өлкенің тірі тарих куәгерлері» деп кімдерді айтады?
- «Ақмышта туып, АҚШ-та жүлде алған» өлкенің атақты спортшысын атаңдар.
- Өлкедегі мұнайшылар өмірі туралы жазылған әдеби шығарманың аты және авторы.

Мамандығы	Еңбек жолы	Жеткен жетістігі

II. Түсіну

- Жоғарыдағы наградалар кімдерге берілген, не үшін?
- «Тағзым, құрмет, ізет» сөздерінің мағынасын түсіндіріңдер.



III. Қолдану

Кімдер туралы айтылғанын анықтап, кестені толтырыңдар.

№	Тірі тарих куәгерлері	Аты-жөндері
1	Ұлы Отан соғысы ардагерлері	
2	Тыл ардагерлері	
3	Еңбек ардагерлері	
4	Ауған ардагерлері	
5	Еңбегі сіңген педагогтар мен дәрігерлер	

IV. Талдау

Салыстырыңдар:

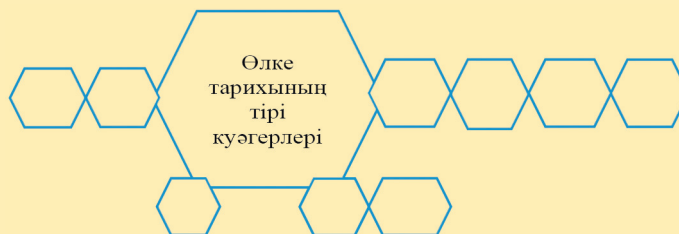
1. Ұлы Отан соғысы ардагерлері мен ауған соғысы ардагерлері
2. Соғыс ардагерлері мен еңбек ардагерлері



Ойталқы

V. Жинақтау

1. «Өлкенің тірі тарих куәгерлері» кластер құрыңдар.



VI. Бағалау

1. Мына тақырыптардың біріне әңгіме жазыңдар: «Мен білетін ардагер»; «Менің сүйікті дәрігерім»; «Мен үлгі тұтар ұстаз»; «Егер де мен ...»

Сынып мұрағаты

Қазан айының
алғашқы жексенбісі –
«Мұғалімдер күні»



1 қазан –
«Қарттар күні»



9 мамыр –
«Ұлы Жеңіс күні»



Қыркүйектің алғашқы
жексенбісі –
«Мұнайшылар күні»



Қыркүйек айының соңғы
жексенбісі – түрлі салада
жұмыс істеген ардагерлердің
«Еңбек күні»



Зерттеуші күнделігі:

1. Энциклопедиялар мен интернет материалдарын пайдалана отырып, білім, денсаулық, ауыл шаруашылығы, мәдениет және өнер саласының майталмандары туралы таныстырылым дайындаңдар.
2. «Ақ сақалды қария – ағып жатқан дария» тақырыбында ардагерлермен дөңгелек үстел, кездесу, сұхбат алу өткізу.



Өлке әдебиеті

Менің туған өлкем – өлеңдер мен прозада

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢ:

- ❖ туған өлкенің табиғаты және тарихы сипатталатын поэзиялық және прозалық шығармаларды білесіңдер;
- ❖ туған өлкенің ақындары мен жазушыларының шығармашылығымен танысасыңдар;
- ❖ олардың шығармашылығы туралы деректер жинап, таныстырылым дайындайсыңдар;
- ❖ туған өлкеге арналған өлеңдерді жатқа мәнерлеп оқи аласыңдар.



Жадында сақта!

Проза (лат. *prōsa*) – әдеби жанр, қара сөзбен жазылған көркем шығарма (өңгіме, повесть, роман).

Поэзия (грек. *poiesis*, *poieo* – жасаймын, тудырамын) – өлең үлгісіндегі әдеби туындылар. Поэзия сөздің ырғақтық құрылысына, ұйқасына негізделеді.

Ой-қазына

Маңғыстаудың ақын-жыраулар мектебі

Маңғыстау өлкесінің тарихы мен табиғатына байланысты поэзиялық, прозалық шығармалар биік мазмұнымен, тереңдігімен кез келген адамның санасында жатталады.

Асан қайғы мен Сыпыра жыраудан бастап, күні бүгінге дейін ақын-жыраулар, жыршылар мен жазушылар Маңғыстаудың қайталанбас табиғаты мен аңызға толы тарихын өз шығармаларына арқау етіп келеді. Халқымыздың сан ғасырлар басынан кешкен тағдырын, елдігі мен ерлігін, даналығы мен дархандығын, жан күйзелісі мен арман-мұратын жырға қосқан ақын-жыршылар мен жыраулар халықтың асыл мұраларын жадында сақтап, биік талантпен, үлкен өнерпаздықпен бізге жеткізген.

Өлкеміздің ежелгі тарихы мен тілге шешендігі, аңызға бай жер бедері, ән-жырлары мен дәстүр-салты жазба әдебиетімізде молынан көрініс тапқан.

Замана көші ілгері жылжыған сайын, өртүрлі өзгерістерге ұшырағанымен, *ақындық, жыршылық, жыраулық* өнер халықпен бірге жасап келеді.



Түмен Балтабасұлының «Маңғыстау», «Ел едік», Қашаған Күржіманұлының «Адай тегі», «Жұт жылы», «Топан», Сәттіғұл Жаңғабыловтың «Досан батыр», Ұзақбай Қазжанұлының «Ел қоныстан ауғанда», Өмір Қараұлының «Батырлар мен билерге», Есенғали Бөкенбаевтың «Тоғыз қайық», Уәйіс Қайралаповтың «Ақбөбек» жыр-толғауларын оқып-үйренсең, Маңғыстау тарихынан мол хабар-дар боласың.

Маңғыстау өнер ортасында өз дәуірінің «бес жүйрігі» атанған Абыл Тілеуұлы, Нұрым Шыршығұлұлы, Қашаған Күржіманұлы, Ақтан Керейұлы, Аралбай Оңғарбекұлы шашасына шаң жұқпаған ақындар ретінде халық құрметіне бөленді.

Абыл Тілеуұлы (1777–1864) – өз дәуіріндегі «бес жүйріктің» бірегейі, ақпа-төкпе ақберен сөз зергері. Жас кезінен ноғайлының, түрікмен классигі Мақтымқұлы мен қарақалпақтың ақын қызы Ақтажының жырларын жаттап өскен. Ақынның «Сүйінғара ауылы шабылғанда», «Құлбарақ батырға», т.б. ерлік жырлары халық арасында кеңінен таралды. Абыл Тілеуұлы – ретінде халықтың ерекше қадір тұтқан перзенті.



Нұрым Шыршығұлұлы

Қашаған Күржіманұлы (1841–1929) – халық арасында жырлары кең таралған суырыпсалма, дүлдүл ақын. Жасынан ноғайлы жырларын жаттап өскен. Елдің өткен тарихына, шежірелеріне көз жіберіп, өзіндік стильмен жырлайды. «Атамекен», «Адай тегі», «Өзірет Ғали» атты көлемді жырлар толғайды. Ел басына түскен ауыр оқиғалардың куәсі болып, артына «Топан», «Жұт жылы» дастандарын қалдырған.

Нұрым Шыршығұлұлы (1831–1908) – «Атыраудың ақиығы» атанған жырау. Абылдың шәкірті. Көне жырларды жаңғырта жырлап, терме, толғаулар шығарған ақын. Жаскілең, Берішқызы, Балмырза ақындармен айтысқа түсіп, «Тоғыз ауыл», «Балуанияз» ерлік дастандарын толғаған. «Мен қашанғы жүйрігің», «Ұсынсам қолым жетер ме», «Әлеумет, келдің қаумалап» термелерінің авторы.



Қашаған Күржіманұлы





Ақтан Керейұлы

Ақтан Керейұлы (1850–1912) – «Адайдың бес жүйрігінің» бірі. Ақын өз заманындағы әлеуметтік теңсіздік, елдің тәуелсіздігі мен бостандығы, халықтың мұңы мен қайғысын жырларына арқау етеді. «Ерлік жыры», «Аяғыңа қан түссе», «Кәріліктің белгісі», «Мамығын төккен қаз бен қу» термелері мақал-мәтелдік, ақыл-нақылдық, ғибрат сөздерге бай.



Аралбай Оңғарбекұлы

Аралбай Оңғарбекұлы (1854–1914) – «Адайдың бес айтқышының» бірі. Артына 1910 жылғы алапат жұттағы ел күйзелісін бейнелейтін «Жұт жылы» толғауын қалдырды. Ақын жырларының бір тобы – ұлының қазасына байланысты естірту, жұбату, арнаулар: «Қашағанға мұңын шағуы», «Еңсесі кеткен жүйрікпін», «Жатырмысың, перзентім», т.б.



Біліп жүр!

Маңғыстаудың ауыз әдебиетін, ақын-жырауларын, әнші-күйшілерін, олардың шығармашылығын жан-жақты зерттеп-зерделеп ғылыми еңбектер жазған, сөйтіп өлке мәдениетіне еңбек сіңірген бірден-бір көрнекті тұлға – белгілі ғалым **Қабиболла Сыдиықұлы (1934–2001)**. Оның зерттеу еңбектері арқылы XIX–XX ғасырлардағы Маңғыстаудың ақын-жыраулары туралы мол мәліметтермен танысуға болады.





Мұрын Сеңгірбекұлы

Мұрын Сеңгірбайұлы (1859–1954) – халқымыздың сонау Асан қайғы мен Сыпыра жыраулар негізін салған ең қымбатты мұрасы **«Қырымның қырық батыры»** ерлік дастанын жырлап, осы заманға жеткізуші жырау. Мұрын жырау – Маңғыстау жерінде өткен «Ақтабан шұбырынды» кезеңі мен XIX ғ. ақындар мен өнерпаздар туралы құнды мәліметтер жинақтаған адам.



Сәттіғұл Жаңғабылұлы

Сәттіғұл Жаңғабылұлы (1876–1966) – суырыпсалма ақын. Абыл, Нұрым, Ақтандарды ұстаз тұтады. «Ол ит жылы деген жыл еді» атты тарихи жыр-дастанын, «Досан батыр» дастанын, «Маңғыстау», «Ер Исатай», «Ұлы Жеңіс күніне», «Заманның сазына» толғауларын өмірге келтірді.



Сүгір Бегендікұлы

Сүгір Бегендікұлы (1894–1974) – «Қарасай-Қази», «Едіге», «Мұңлық-Зарлық», «Алпамыс» жыр-дастандарын, Абыл, Қашаған, Ақтан, Сәттіғұл шығармаларын сан түрлі мақам-сазға салып, әдемі әуенмен шебер жырлаған, өзі де өлең шығарған. Ел арасында «Сүгірдің термесі», «Сүгірдің өні», «Сүгірдің жыр сазы», т.б. әуендері кеңінен таралған.





Түмен Балтабасұлы (1884–1957) – қазақтың тума таланты, ақындық-жыраулық дәстүрді жалғастырушы, аса дарынды сөз зергері. 1884 жылы Маңғыстауда, қазіргі Ақшымырау-Қызан жерінде, дүниеге келген. Жасында ауыл молдасынан оқып, сауат ашқан. «Қазақстан», «Маңғыстау», «Жеңіс жыры», «Біздің сайлау», «Сәттігүл ақынға», т.б. толғауларында халық тарихын дәуір шындығымен байланыстыра асқақ сезіммен жырлайды.

МАҢҒЫСТАУ

(жыр-толғаудан үзінді)

Маңғыстау – Машайықтың басқан жері,
Қасиет-кереметі тасқан жері.
Жер жүзін желмаямен жеті айналып,
Ауғанға Асан бидің асқан жері.
... Маңғыстау – білемісің, не қылған жер?
Қашаннан қалың дәулет бағылған жер.
Қыры – егіс, суы – балық, сазы – сабын,
Мысқалы мың теңгелік металы бар,
Күмістей көмірі отқа жағылған жер.
Тал шығып тауларының тарауына,
Мал бітіп елдерінің қарауына,
Бал бұлақ бауырында ағылған жер.
Қыс қыстап, жаз қоныста жайлау үшін,
Төлдетіп төрт түлік мал айдау үшін,
Құлын-тай, бұзау, бота байлау үшін,
Кіндіктен керіп желі қағылған жер.
Қыздары қызыл шарқат қия тартып,
Қос сырға құлағына тағылған жер.
Ақ көйлек айналасын алтын зерлеп,
Қынама қызыл мақпал бешпент киіп,
Иінге құндыз ішік жамылған жер...
Соқтырып сом күмістен алтын шайып,
Керегі кербездердің табылған жер.
«Шаруа шаңды қиян» деген атақ
Тарихта тасқа басып жазылған жер...
Туына ту бие мен қошқар сойып,
От жағып, рухына табынған жер.



Тарихын тауып айтсақ еліміздің,
Ата-ана кіндік кескен жеріміздің
Ен байлық, кереметтер танылған жер.
...Маңғыстау – Ер Бекеттің туған жері,
Кетіріп кіндік қанын жуған жері.
Кіндігін қожа, молда қолмен кесіп,
Тамырын тарамыспен буған жері.
Бекетке туғаннан-ақ дұға дарып,
Қастасқан жауыздарды қуған жері.
Шайхының шарапатты дұғасымен
Тентекті тек жүрмеген тыйған жері.
Халқының қара менен хандары да,
Қапталған қалың дәулет, малдары да
Маңғыстау – үш түбекке сыйған жері.

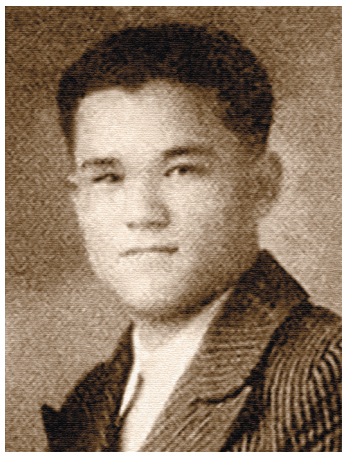


Біліп жүр!

Жыршы – жыр айтушы, таратушы. Жыршылар жырды домбыраның не қобыздың сүйемелдеуімен, мақаммен, әнмен орындайды. Олар бұрыннан белгілі халық дастандары мен поэмаларды айтып таратады.

Жырау – жырды өз жанынан шығарып айтады. Олар заманының өздері куә болған елеулі оқиғаларын, тарихи кезеңдерді жырға қосқан. Жырау деген атау «жыр» сөзінен шыққан. Жырау өз шығармаларын ақыл-нақыл, өсиет түрінде айтқан. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары – туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиетті насихаттау.





Айтмағанбет Құдайбергенов (1930–1980) – жазушы, драматург, Жазушылар одағының мүшесі. Маңғыстау облысы Қарақия ауданының «Қызық» елді мекенінде туған. «Төтенше комиссардың төрт аптасы», «Зардап» повестерінің, өз замандастары жайлы толғанысқа толы пьесалар мен әңгімелердің авторы.

АҚҚОЛТЫҚ (әңгімеден үзінді)

Терезелері теңіздің салқын самалына кең ашылған, ұшар биігі күнге созылған зәулім ғимараттың бір бөлмесінде екеуміз әңгімелесіп отырмыз. Бұл мекен-жайымыз – облыстық қаладағы «Ақтау» қонақ үйі. Әңгімешім – бұрғышы. Жасы қырықтан асқан, самай шашына ептеп ақ жүгірген. Жарқылдап көп сөйлейтін, сырын ішке жинап, көп толғап, көп тебіренетіні көрініп тұр. Мен оның мамандығын сұрап білгеннен, бір сөйлесең, өз кәсібің туралы сөйлерсің деген оймен, мұндайда жаттанды болып кеткен кең өрісті шиырладым.

– Бұрғышы деген құрметті мамандық болды ғой, өйткені Маңғыстау толы газ, Маңғыстау толы мұнай, – дедім.

Ол бетіме ұзақ қарап отырды да, менің сөзімді бұрып алып, өзінің тереңге сүңгіген бұрғысындай, қаперіме келмеген тың жерден тесіп шықты.

– Иә, Маңғыстау – толған сыр, Маңғыстау – толған мазмұн. Табалдырығынан аттап шықсаң болды, адам санасын әлдеқайда жетелеп, еріксіз тебірентіп, қай-қайдағынды қозғайды. Мен әлгінде ғана Өзен – Шевченко жолымен автобусқа отырып келдім. Жол бойы бір тынши алсамшы. Қалмай еріп, қатар жүгіріп жөн сілтеп отырған бағаналар. Олар кейде астыңдағы автобусыңнан да, басыңдағы қиял құсыңнан да озып барып, алыс қырдың басынан «кел мұңдалап» шақырып тұрады. Ал кейде бір жерден, бір нүктеден бастау тауып, кең даланың тағы бір тың бағытына қарай тізбек тартып, көш құрап, маңып бара жатады. Сондай қатарласқанда, ол әлдебір темірлерден құрастырылған нәрседей емес, көтеріліп ұшқалы отырған алып құстардың күміс қанаттарындай көрінеді. Олар сол барған жеріне жарық апарып жағады, қуат апарып құяды. Қысқасы, құр қол бармайды, өмір апарады.

Бұрғышы қасына мені шақырады.

– Анау самалжайдың батысындағы шомбал тұмсыққа қарашы. Содан сонау теңіз портына дейінгі доғаша иілген ойыс жиек «Аққолтық» атанған. Осыған байланысты бір әңгіме айтайын, тыңдайсың ба?



– Құлағым сізде.

Ол әңгімесін бастап кетті:

– Отызыншы жылдарда осы төңіректе үлкен жұт болыпты. Жұттың жеті ағайынды екенін білетін боларсың. Жұттан соң, аштық басталыпты. Жазда жаңбыр тамбады. Шілденің таңдай қатырған ыстығы онсыз да сирек шөпті күйдіріп бітіріп, көсенің сақалындай тал-тал сояуға айналдырып, қаусатып тастады. Даланың ақ шаңдағы шығып, кеберсіген жер шыт-шыт болып жарылып кетті, мал баласының бөрі қайызғақты терісі сүйегіне жабысқан, еті жоқ қаңқаға айналды. Жүні өспей, қу шанақ күйінде қалған қотыр-қотыр терінің бергі жағынан-ақ ырсиған қабырғаларды санап шығуға болатын еді. Осы күймен жүдеген мал қыстауға барады. Ал қыс болса, шілдедегі ыстықтың керін кигізді. Түтеген ақ боран ұзақ-ұзақ соғып, асықпай тұрып алды. Келер көктемде жұтқа ұшыраған Маңғыстаудың қалған малын саусақпен санауға болатындай күйге келді. Осы қыста шатақ та басталды. Әркім әр тарапқа бас сауғалап, үріккен торғайдай тоз-тоз болып бытырап кетті. Көп ел Түрікменстан мен Кетікке жаяу-жалпылап шұбырғанда, Мұқаштың үйі жұртта қалды. Сондағы үміті – ата кәсібі еді. Соның арқасында, жұт бұл үйдің есігін өзгелерден кеш қақты. Атадан қалған ескі қайығы мен жамаулы ау Мұқаштың әйелі мен баласының аз күн ілдебайлап, күн көрісіне жарады. Бірақ бұл да тоқшылық емес, «шықпа жаным, шықпалап» отырған бір өлмешілік еді. Бүгін де, міне, теңіздің көз көрім жеріне апарып құрған ауды қарауға кеткен Мұқаш қайтып оралып келеді. Қайықтың жағаға бағытталғанын көрген әйелі Сырға жер кепенің алдына тігілген жамау лашықтан шығып, баласын көтеріп, күтіп тұр. Бауырындағы баласына алыс қайықты нұсқап сөйлейді:

– Өне, папаң келеді, құлыным, папаң балық әкеледі. Теңізге қарашы, ұлым. Теңіз қандай үлкен. Онда алтын балық бар.

Ұзын бойлы, ақ сұр келіншек қыз күнінде тым сұңғақ, көрікті болғанға ұқсайды. Қазіргі жүзінде жалғыздықтың мұңы, жалғыздықтың жүдеу табы бар. Сонда да болса, бұрынғы сыны қалған. Баласын қос қолына көтере ұстап, жиекке соғып жатқан шалқар теңізге ұмсына қарап, қатып қалған. Қыз күнінен қиялын қозғап, жан-тәнін, зейіні мен ақыл-ойын сиқырлап алған көрі теңіз бұған аса ыстық. Долы ашуын аспанға атып, бұрқ-сарқ қайнап тулап жатқан кезінде де, теңіз мұны үркіткен емес...

...Сонау сағым ораған көкжиекке дейін бұзылмай да, жарылмай да, көбік те атқыламай, лықсыған су жалдары әлденеден тынышсызданып, төсегінде толқиды. Бітеу ағын болып аунақшиды. Түсі қоңыр тартып, қара барқын тұңғиық болып, көлбеп керіледі. Күшті сарын құлақты тұндырып, әлдеқайда алыстан ба, әлде сонау түпсіз тереңнен бе, жан түсінбейтін дүбір қопарылып, көшіп келе жатқандай күңіренеді. Соның бөрі қат-қабатталып келіп, Сырғаның теңізге үйреншікті бойын қалжыратып, бұрын тіпті кезікпеген үрейге батырып, түршіктіріп жібереді. Ол жиекке тірелген қайықты сабыры кетіп, сенімі сарқылып, еліктің лағындай дірілдеп, шаққа күтіп алды.

Мұқаш қайықты қайыршаққа сүйреп тастап, өңі қашып құқыл тартқан, көзі баданадай болып үлкейіп кеткен әйелінің қасына келді. Оның қолында ау да, балық та жоқ еді... Сырға бөрін де ұқты. Жан жалғап отырған ескі жыртық ауды



кешегі дауыл жұтып қойды. Күн көрістің ақырғы құралы құрыды. Енді алданыш жоқ, енді аялдау–қате...

— Мұқаш!

— Тыңдап отырмын, Сырға!?

— Кетейікші!

— Қайда?

— Кетікке. Туғаның болмаса да, атасы бір ағайын бар. Ел бар, жұрт бар. Шешек шыққандай отырамыз ба жалғыз үй? Өркімнің шайындысын жинасақ та, шалап тауып берейік мына сорлыға. Ажалынан бұрын өледі ғой.

— Жаяу жете аламыз ба?

— Жетерміз. Болмаса Аққолтыққа дейін қайықпен баралық. Ескі де болса соған шыдар. Ар жағы – Ақшұқыр. Ел іші ғой. Жайлы болса, мекендеп қалармыз. Болмаса, есек те болса аяқ артар табылар.

— Ойланайық, Сырға.

— Ойланшы, Мұқаш, ойланшы, жаным. Құдайдың берген ұлын асырай алмай, өз қолымызбен көзапара өлтіріп алсақ, күйігі естен кетпес. Өкініш ортаяр ма өмірде. Мұқашым, жаным, ойланшы, «Иә» депші. Иә ма?

— Мақұл, Сырға.

Осыдан тағы екі күн өткенде, таңертеңгі елең-алаңда, баласын бауырына қысқан Мұқаш әйелін жетектей келіп, «тәуекел» деп қайыққа отырды. Күн шыға баяу жел тұрды. Таң ұйқысын қия алмай, марғау көлбеп жатқан алып теңіздің бетін ескек жел жұмсақ лебімен сипап, толқындарын түртіп оятып, аяғыңды ағынға жалғап, шексіз де шетсіз теңіздің бұралған биін билетіп, сыңғырлаған күлкісін күлдіртіп, су үстінің ертеңгі сұрғылт өңін шығар күннің нұрына бөктіріп, жайна-тып жіберген таң келбеті жайсаң еді. Бұл күйде желкенін кере, сырғи келе жатқан қайық та иелеріне рақат тапқызғандай. Сүйір тұмсығымен қаймағы бұзылмаған тыныш теңізді тіліп өтіп, артынан ақ көбік із қалдырып, жүйткіп келеді. Жыртығы жоқ, жамауы көп ескі желкен барлық көлемімен желді қауып, қайықты алға сүйрейді. Тұмсық тілген су ғана сырылдайды. Күш түскен ескі тақтайлар ғана сырылдайды. Басқа дүние тыныш. Мұқаш қайықты басқарып, артта отыр. Ортада желкен құрған діңгекке басын сүйеп, әйелі қисаюда. Оның құшағында – баласы. Әйелдің жүдеу жүзіне салқын қан жиналған. Өңдене, ажарлана түскендей. Иықтан құлаған жуан-жуан қос бұрым қайықтың ырғағымен бұлғақтап ойнайды. Үлкен-үлкен қара көздері теңіздің ертеңгі тынысына үздіге қарайды... Тұсынан өтіп бара жатып, Қызылқұмның да шағылды жиектерін шолып шықты. Туған жері көзінің жасындай ыстық, арманындай аяулы. Қырларынан қызғалдақ терген, шағылында аунаған, теңізіне шомылып, құмды жағада қуыспақ ойнаған құтты мекен еді бұлар. Сәбилік еркелігін де осыларға төккен. Бұлғақтаған қыз күнін де осы жерлерде өткізген. Махаббат тауып, от жағып, ошақ көтерген, өз алдына түтін түтетіп, уық шанышқан жерлері-ай!.. Атамекенім, ақ құйқалы қонысым-ай!..

Сырға баласын құшағына қыса ұстап, көзінің жасын төгіп жіберді. Әйелінің жүзіндегі құбылысты қас қақпай бағып отырған Мұқаш құрысқан аяғын жазып жіберіп, тіл қатты:



— Көзіңнің жасын сұрт, Сырға! Туған жерім демесең, қимасыңдай не қалды? Бір еркек, бір әйел, шиеттей нәресте – үшеуін асырай алмаған жұт жайлаған жұртыңды тістелеп, аз отырған жоқсың, Сенің кінәң жоқ. Тойып бара жатқан жоқпыз. Тозып бара жатырмыз, – деді. – Ақ жолға шыққан екенбіз, жамандық шақырма, бекем бол!

— Жалғыз желкен жамылып, жас нәрестені теңізге алып шыққан еріксіз сапарымызға налимын да, Мұқаш-ау! Әйтпесе, ел көшіп, жұрт қалған қу мекеннің несіне жылаймын?.. Қасымда өзің болсаң, бауырымда балам болса – болды маған, – деді Сырға баласын бұрынғыдан да қатты қысып, аймалай түсіп...

...Баласының балдай тәтті ұйқылы-оюу қалпынан жүзін төңірекке бұрғанда, Мұқаш желдің лебінің мүлдем тынып, басылып қалғанын аңғарды. Ол оқыс бұрылып, алыс көкжиекке көз салды. Аспан мен теңіздің астасқан жерлері жағалай қарақошқыл белдеулік болып, құрсап алған екен. Жігіттің жүрегі сыздап жүре берді. Бірақ әлсіздік білдіріп, әйеліне тіс жарып, тіл қатқан жоқ. Желкеннің бір бауын дереу босатып жіберді де, қайықты кілт жағаға бұрды, бірақ тыныш қалған жел желкенді теппеді. Жаяу салуға су терең. Жиекке бағыттаған ағынның әлсіз күші жетпеді. Оның да бір қалағы сынық еді. Қайықтың алға жүзуден гөрі, табандап тұра қалып, бір орнында шыр айналуы күшейді. Мұқаш сонда да болса, жанталаса есіп, қара терге түсті. Сынық ескектің жарытусыз алымын көргенде, «қайыршылықтың жеткен жері – осы дағы» деп күйінді.

Мұқаштың жан терге түскенін көрген Сырға шыдай алмады. Баласын екі аяғының арасына қысты да, екінші ескекке отырды. Ол да жан-жаққа қарады. Бұлт болып қаптап келе жатқан дауылды көрді. Ботаның көзіндей үлкен көзімен үзіліп тұрып, арманға айналған қара жерге жаудырады. Сөйтті де, азғантай ескенді көтере алмай, көріктей кеуіп, ысылдай бастаған өкпесін басып, тұншыға беріп, қайықтың түбінде шырылдап жатқан баласының қасына құлап түсті...

...Жаға алыс еді. Дауыл болса қап-қара бұлт болып түнеріп, жел болып ысқырып, суылының өзімен зәре-құтыңды қашырып, жетіп-ақ келді. Ол тып-тыныш жатқан теңіздің бет қабатын соламайымен сыпырып алып, сулы құйын етіп, бүркіп шашып, боратып әкетті...

...Мұқаш есін жиғанда, дауыл басылған. Ағын айдаған қайық Аққолтықтың ығында қайырлап тұр еді. Қалжыраған қасіретті жан құмды жиектен бір күн, бір түн бойы жұбайының сүйегін іздеді. Бірақ жолы болмады. Одан әрі күтуге баласының халі көтермеді. Әрі аш, әрі салқын тиген бала сол күндердің ішінде көзін бір ашпады. Сүп-сұлық болып жатты да қойды. Амалы құрыған Мұқаш барар жері Ақшұқыр ма, өлде Кетік қаласы бола ма, қайсысы екенін өзі де білместен, дел-сал күйде жолға түсті. Оның құшағында тірлік белгісінен кірпігі ғана қимылдап, шот маңдай, шүңірек көз бала бара жатты...

— Сол бала мен едім, – деп бұрғышы әңгімесін аяқтады.

— Аққолтыққа жете алмаған анаңыз арманда кеткен екен де. Оның жете алмағаны – тек қана Аққолтық емес, бүгінгі өмір ғой. Газ лапылдап, мұнай атқылаған Маңғыстаудың бүгінгісі ғой!..





Сабыр Адай Шеркешбайұлы (1960 ж. Қарақалпақстанның Шоманай ауданында туылған) – ақын, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. «Құрмет» орденімен, «Астанаға-10 жыл» медалімен марапатталған. «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Махамбет атындағы халықаралық сыйлықтың, «Президент сыйлығының» иегері. Жер тағдырын ел тағдырынан бөліп қарамайтын, әр қазаққа сөзін арнайтын арқалы ақынның қазіргі айтыс өнерінде де өзіндік биік орны бар. «Отпан тау-Адай ата» мәдени-кешенді этнографиялық орталығы идеясының авторы. «Таңғы нәсер», «Кетемін көкке жұлдыз боп», «Жұмбақ түннің жылуы», «Әр қазақ – менің жалғызым», «Серттесу» (таңдамалы), «Алтынзер» т.б өлеңдер жинағы жарық көрген.

АЛТЫН БЕСІК

Аққу деген құс болар,
Ақ бауырынан аппақ мамық түлеткен,
Айдынын аңсап, алқына ұшып жыр еткен.
Ақ ұлпа ұям, аруана дала кемеңгер,
Баршаңызға сәлем Маңғыстау сынды түбектен.

Маңғыстау деген – май бүйір серке, паң дала,
Талайлар кеткен таңдайын қағып таңдана.
Ақбөбектен арнасын алған сұлулық,
Мақтаулы қала – Ақтауға жатыр жалғана.

Маңғыстау – түбек түйіле қалса түнерген,
Сүйіне қалса, сезімнен нәзік гүл өрген.
Бұл даладан Досан шыққан Иса мен,
Жауының басын жаһаннамға жіберген.

Маңғыстау деген – тектілер туын тіккен жер,
Шайқалып шаңырақ, қансырап қанша тіктелді ел.
Жандармдар да, жан алғыштар да бата алмай,
Жауыңның өзі тағдырдан зауал күткен жер.

Маңғыстау деген – киелі мая, кер үлек,
Кекетіп жүрмең қақталған күнге тері деп.
Құлағын жымып, сұрлана қалған даланы,
Ойлаңдар үнсіз бөрі деп,
Қапыда қалмаң өлі деп.



Маңғыстау деген – ақ шағыл менен аппақ нұр,
Ар-иманыңмен ақ босағасын аттап кір.
Не дегенменен, тектіден туған тентектер
Атаның салтын, ананың тілін сақтап тұр.

Маңғыстау деген – киелі қазық ат байлар,
Құлыны туар анадан алып қасқа айдар.
Маңғыстау деген – Өбіш пен Әмин, Естөре
Көкірегіңде көмбелі жиһаз отты ой бар.

Арыңды сенің өлеңіммен қорғаймын,
Азбаса екен атаның қаны, сол қайғым.
Маңғыстау, сені жырлаған сәтте тереңнен,
Қаңтардағы құйынды қырау таңдаймын.

Төрлетің, қонақ, көңілдер сыйға кенелсін,
Жатаған төбе, жарқабақ тауға теңелсін.
Толқыған көңіл, торқалы тойдың үстінде,
Халқым-ау, саған осыдан артық не дерсің!



Светқали Нұржан – ақын. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. 1962 жылы Маңғыстау облысы, Түпқараған ауданы, Қаңға баба ауылында туылған. «Құрмет» орденінің, «Ерен еңбегі үшін» медалінің, «Дарын» мемлекеттік сыйлығының, Қазақстан Жазушылар одағы Төлеген Айбергенов атындағы сыйлығының лауреаты, ҚР Президентінің «әдебиет саласындағы президенттік стипендиясының» иегері. Ежелгі бабалар дәуірінен терең сыр толғайтын философ ақын – қазіргі қазақ поэзиясының ерекше бір құбылысы.

Ақынның «Аруана» жыр жинағы, «Таң қауызын жарғанда» үш томдығы, «Ай таранған түн», «Әулиелер әуезі», он үш томдық шығармалар жинағы жарық көрді.

ТӨБЕЛЕР

Қырда мен төбелерден сыр ауладым,
Келеді жиһангезден бір аумағым...
Ер Досан қарсы алдымнан шыға ма деп,
Алаулап, алабұртып тұр-ау жаным!

Жоғымды тұрғанымда кеш түгендеп,
Сарынын мұңазама қосты жел кеп.



Елтимін кешегі күн бұл төбелер,
Ақтанның жырларын да естіген деп.

Санамда мың-сан қиял өрілер көп,
Қалардай елеуреймін өлілер кеп.
Аллақұл жендетінен өлген батыр,
Найзасы Құлбарақтың көрінер деп.

Қарайды тас төбемнен жымыып күн,
Мен болсам жанарыма мұң ұйыттым:
Астында не құпия бар екен? – деп, –
Татыққан тарғыл тасты кіл үйіктің...

Жатқандай астарында бір үн бұғып,
Төбелер томсырайған сырын бүгіп.
Ұқтырмас мәңгі, бөлкім, қояды тек
Қиялды сан қияға ұрындырып.

Тарихтан жан емеспін сыр ұқпаған,
Талай сыр бетін жүр ғой бұрып маған.
Әйтсе де алапатты төбелерді
Ойласам...
Төмен қарап тұрып қалам!..



Біліп жүр!

Маңғыстаудың батысындағы ең биік жері – Отпан тауының биіктігі – 532 м болса, шығыстағы ең биік нүктесі – Бесшоқы – 556 метрге жетеді.



Ойлан. Жұптас. Талқыла



I. Білу

1. Туған өлкенің табиғаты және тарихы сипатталатын қандай поэзиялық және прозалық шығармаларды білесіңдер?
2. Авторлар туған жерге деген махаббатын қандай жолдармен жеткізген? Мысал келтіріңдер.

II. Түсіну

1. Жыршылар мен ақын-жазушылардың шығармаларындағы басты идея неде?



2. «Аққолтық» әңгімесінің толық нұсқасымен танысып, Сырға ана туралы әңгімелеп беріңдер.
3. Сабыр Адайдың «Алтын бесік» өлеңіндегі «Ойлаңдар үнсіз бөрі деп, Қапыда қалмаң өлі деп...», «Жатаған төбе жар қабақ тауға теңелсін...» деген ақын ойының мағынасын түсіндіріңдер.
4. Светқали ақынның биіктікті жыр ету идеясын түсіндіріңдер.

III. Қолдану

1. Түмен жыршының Маңғыстау туралы тіркестерін толғаудан теріп жазыңдар.

IV. Талдау

1. Әңгіменің сюжеттік құрылымын жасаңдар (пролог – басталуы, баяндалуы, оқиғаның шарықтау шегі, шешім – эпилог).
2. Өлең-толғаулардағы кестелі сөздерден көріктеу құралдарын (теңеу, эпитет, метафора, метонимия, т.б.) тауып жазып, мағынасын түсіндіріңдер.



Ойталқы

V. Жинақтау

1. «Маңғыстау», «Туған жер» сөздеріне бес жолды өлең (синквейн) құрастырыңдар.
2. Аққолтық – Ақтаудың бүгінгі келбетіне ойша барлау жасаңдар.

VI. Бағалау

1. Сыныбыңда, мектебіңде өлең шығаратын оқушылар бар ма?
2. Өз қабілеттеріңді де байқап қараңдар. Туған жер, табиғат, ана, әке туралы өз ойларыңды өлеңмен өрнектеп көріңдер.



Зерттеуші күнделігі:

1. Т.Балтабасұлы: «Маңғыстау деген ...» тақырыбында жас ақындар мүшайрасын ұйымдастырыңдар.
2. 2017 жылы «100 жаңа есім» жобасына енген ақындардың өлеңдерін тауып, шағын кітапша құрастырыңдар.



Туған өлкені сипаттау өнері

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ мәтіннің ақпараттық, оның көркемдік, тілдік ерекшеліктері негізінен өлкетану сипаттамаларын талдайсыңдар;
- ❖ өлкетану аясында прозалық үзінділер жазудың алғашқы дағдыларын меңгересіңдер.



Жадында сақта!

Пейзаж – әдеби шығармадағы табиғаттың әсем көрінісі, көркем бейнесі, баяндау барысында кейіпкер бейнесін терең ашу мақсатында қолданылған табиғат көріністерінің суреттелуі.

Теңеу – заттың, нәрсенің, құбылыстың белгісін, қасиетін, сапасын көрсететін көркемдік ұғым.

Мысалы: Көл беті айнадай жарқырады.

Эпитет (грек. Epitheton – қосымша) – заттың не құбылыстың ерекшелігін, сыр-сипатын бейнелі түрде танытатын экспрессивті айқындаушы сөз, Мысалы: мөлдір бұлақ, заңғар биік тау. Көгалды, нулы өлке.

Кейіптеу – әртүрлі жануарларды, табиғат құбылыстарын немесе жансыз нәрселерді адам кейпіне келтіріп суреттейтін көркемдік тәсіл. Мысалы: тау-тастар сыр шертеді. Маңғыстаудың желі құран оқып, намаз оқып тұрғандай күңіренеді.

Ой-қазына

Өлкемнің әр төбесі, әр белесі – ертегі

Қасиетті де киелі Маңғыстау өлкесі – өзінің табиғи қазба байлықтары, географиялық орналасуы, қайталанбас табиғаты, тереңнен сыр шертер тарихымен ерекшеленетін мекен. Жұмбағы көп, айтар сыры мол ғажайып өлкеге келген адам бұл өлкемен қалай сабақтасып, тамырласып кеткенін байқамай да қалады.

Украин халқының ұлы ақыны Т.Г. Шевченко алғаш келгенде: «...Нағыз шөл, құм мен тас. Ең болмаса көгалды, нулы бір өлкесі болсашы?! Тіпті, көз тоқтатар көгілдір тауы, ағынды суы, өзені мен көлі де жоқ», – деп таңырқаған. Бірақ ақын Маңғыстаудан түңілген жоқ. Жыл өткен сайын оның тұңғиығына үңіліп, атын мадақтап жырға қосты.

Орыс жазушысы К.Г. Паустовский «Қарабұғаз» повесінде: «...Маңғыстауға барған сапарымды – жұлдызды өлкеге жасаған саяхат деуге болар еді. Мен еш жерде мұндай жұлдыз нәсерін, олардың көз шаршатар жарқылын көрмедім.



Оның жарқылы сондай – түн сайын шексіз тұңғыықтан жұлдыздар осынау үнсіз Маңғыстауға ұшып келе жатқандай сезіледі», – деп жазған.

Зерттеуші Б.А. Федорович: «...Бейне бір құпия сандықша ішіне толтырылғандай, бұл өлкеде шағын кеңістікте шөл табиғатының сан алуан құбылыстары мен көріністері жинақталған», – деп суреттейді.

Қазыналы түбектің бет-бейнесін, кескін-келбетін айтулы ойшылдар осылай суреттеген. Қойны аңыз бен жұмбаққа толы бұл өлкенің қай түкпіріне барсаң да, ұзақ-сонар соқпақтар мен жолдар, шырлау мен шыңыраулар, обалар мен зираттар, тау-тастар сыр шертеді.

Сіздер туған өлкені сипаттау өнерінің озық үлгісін Ө.Кекілбайұлының «Ұғымталға ұқтыраны көп ұлағатты өлке» атты мақаласынан көре аласыздар.

Әбіш Кекілбаев (1939–2015) – абыз жазушы, өлкенің тарихи заңғар тұлғасы. «Шыңырау», «Дала балладалары», «Дәуірмен бетпе-бет», «Тырау-тырау тырналар», «Бір уыс топырақ», «Ұйқыдағы арудың оянуы», т.б. таңдамалы еңбектерінде сырын ішіне бүккен өлкенің құпиясын ашып, зерттеп, танытуға ерекше еңбек сіңірген тұлға. Қазақстанның халық жазушысы, *«Қазақстанның Еңбек Ері»*, *«Отан»*, *«Құрмет белгісі»* ордендерінің иегері.



Әбіш Кекілбаев

Ұғымталға ұқтыраны көп ұлағатты өлке

Анау жолдың қапталында мойын шудасын теңізден ескен өкпек желге таратып, маңдайын құбыладан ескен қызыл жалынға жалатып, қос бүйірін оң қапталдан ескен өкпек желге кездіріп, ботасын сағынып, өрісінен оралған ақ аруаңдай алшайып, ақар-шақар аппақ тау – Ақмая тұр аңқиып.

Сонау жорғалаған жыланның бауыры, құлдыраған құланның сауыры күйіп, зымыраған тұлпардың тұяғы балқитын жапан түзде жалғыз жайылып, жер бетіне желімше жабысып, тырбық өскен ащы отына тойып, жетім қыздың көз жасындай жылымшылап шыққан кермек суына қанып, кебіріне аунап, керіле шөккен қақпыш борша қара сеңгір – Қарамая жатыр шалжиып.

Мынау – қақ маңдайдағы қаралтым жоталардан қара мылтығын қолтығына қысып, бүкпақтап келе жатқан ұры мергенді көзі шалып, селк ете түсіп, басын көтеріп ала қойған аңысшыл арыстандай Шерқала тұр селтиіп.

Міне бесін намазын оқиын деп, басына қара шекпенін жамылып, қолына дәрет құманын ұстап, ауыл сыртына ұзап бара жатқан саяқ өндірдей Дәніспан шоқы тұр монтиып.

Бұл тауларда бірінің ізінен бірі, бірінің шетінен бірі қашып, әрқайсысы әр жалдың басында омырауларын желге төсеп, жеке-жеке жайылатын түйелер сыйды ұйысып бітпей, дара-дара жарылып, шашырай түсіп, шашылып жатыр.



Тек бір кезде Сауран барып, сайланып, Бұқар ауып, ойланып, Нарын кезіп, айналып, Маңғыстаудың қара ойына құлаған бабалар көшіндей қасиетті Қаратау жатыр қақ ортада сұғына ұмтылып, сұлай созылып.

Оны теріскей айналып, Арқаға күнгейлей айналып, Хиуаға ұзатылған арулардың ақшымқай текеметтермен қоршаған жасаулы көштеріндей Ақтаулар тұр тізіліп.

Осынау қию-қию көріністерді бет-бетіне бытыратып жібергісі келмей, батыс беттен торауылдай шыққан ақбоз мінген аламандай тұтасып, Атырау жатыр тебініп; Ұлан-ғайыр қара ой, қара дөңдерді қалқытып жібергісі келгендей, кетік-кетік кемер жалдарға ұмтылып, емініп; Желіні сыздап, желіге асыққан сауын биедей сауыры жалтырап, тұңғиықта тұлпар болып жаратылып, құрлықтағы қарақұйын жұмыртұяқтардың иісін сезіп, суын айғыр боп арқырап.

Бұл даланың жел екеш желі де үш жүз алпыс өулие бірге құран оқып, бірге намазға жығылғандай сай-сүйегінді сырқыратып, күңіреніп тұрғандай.

Бұл даланың шуақ екеш шуағы да жапан түзін жанар бетіндей жанын сала қорғаған, төсекте арын, төскейде малын қанаттыға қақтырмаған, тұмсықтыға шоқыттырмаған ержүрек әулет сай-сүйегінді үгіп, еміреніп тұрғандай...



Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Шығармадан теңеу, эпитет, т.б. тілдің көріктеу құралдарын тауып алыңдар.
2. Мәтіннен өлке бейнесін ашатын қандай тұрақты сөз тіркестерін кездестірдіңдер?

II. Түсіну

1. Неліктен автор шығарманы «Ұғымталға ұқтырары көп ұлағатты өлке» деп атаған? Ойыңызды дәлелдеңдер.

III. Қолдану

1. Кестені толтыр.

№	Мәтіндегі өлке бейнесін ашатын тұрақты сөз тіркестері	Олардың мағыналары

IV. Талдау

1. «Ойшылдар сөйлейді» айдарымен берілген кестедегі мәліметтерді сөйкестендіріңдер.



Ойшылдардың аты-жөні	Қазыналы түбектің бет-бейнесін, кескін-келбетін айтушы ойшылдар осылай суреттеген
Қазақ жазушысы Ө.Кекілбаев	«...Нағыз шөл, құм мен тас. Ең болмаса көгалды, нулы бір өлкесі болсашы?! Тіпті көз тоқтатар көгілдір тауы, ағынды суы, өзені мен көлі де жоқ ...»
Украин халқының ұлы ақыны Т.Г. Шевченко	«...Маңғыстауға барған сапарымды жұлдызды өлкеге жасаған саяхат деуге болар еді. Мен еш жерде мұндай жұлдыз нөсерін, олардың көз шаршатар жарқылын көрмедім. Оның жарқылы сондай – түн сайын шексіз тұңғыықтан жұлдыздар осынау үнсіз Маңғыстауға ұшып келе жатқандай сезіледі»
Орыс жазушысы К.Г. Паустовский	«...Бейне бір құпия сандықша ішіне толтырылғандай, бұл өлкеде шағын кеңістікте шөл табиғатының сан алуан құбылыстары мен көріністері жинақталған ...»
Зерттеуші Б.А. Федорович	«...Бұл даланың жел екеш желі де үш жүз алпыс өулие бірге құран оқып, бірге намазға жығылғандай сай-сүйегінді сырқыратып, күңіреніп тұрғандай ...»



Ойталқы

V. Жинақтау

1. Маңғыстау табиғаты бейнеленген суреттерді қарап, 40–50 сөзден тұратын пейзаждық суреттеме жазыңдар.
2. Шығармадан үзінді келтіре отырып, жер-су аттарын сипаттаңдар.

Жер-су аттары

Шығармадан үзінді

Өз сөзіңмен сипатта

VI. Бағалау

1. Егер басқа өлкеге саяхатқа не жарысқа барсаңдар, өз еліңді қасындағыларға қалай сипаттап берер едіңдер? Таныстыру үлгісін жазыңдар.



Зерттеуші күнделігі.

1. Өзіңнің туған ауылыңа шағын ойтолғау түрінде сипаттама жасаңдар.



Болашаққа бағдар

О, менің Маңғыстауым, Маңғыстауым!

Ең алғаш қолға қалам алғанда, бәріміз де «Туған жер» тақырыбында шығарма жаздық қой. Пах, шіркін, сол кішкене кезімізден қалыптасқан «туған жерге деген махаббаттың» бүгін тағы да жан дүниемді баурап алуын-ай!.. Маңғаз далам Маңғыстауым, қасиеттім, киелім! Мен сенің топырағыңда жаралғанымды қалайша қуанышпен айтатынымды білсең ғой, шіркін! Әбіш Кекілбаев: «Жасаған Ие осы бір құлазыған былайғы дүниені шектен шыға таңдандыру үшін жаратқандай. Қиялда ғана болатындай қиян өлкеге көкте самғамасаң жер бетімен жылжып, ғұмыры жете алмайтындайсың», деп айтқанындай, бұл өлкені көрмей жатып, көзбен шарлап ұғына алмайсың!

Кішкене кезімнен жатқа білетін, үнемі айтып та, жазып та жүрген басты ақпарат академик Қ.И. Сәтбаевтың Маңғыстау түбегінің үстінен тікұшақпен ұшып бара жатып, бұл аймақты «ұйқыдағы аруға» теңеп кеткендігі. Қандай ғажап десеңізші!..

Қарт Каспий менің махаббатым! Кейде қатты қуанамын, осы Каспийдің жер бетінде болғанына... Мен оның жаратылысына, суының мөлдірлігіне, Маңғыстаудың шұқыр-шұқырында әр жерінен әртүрлі болып жатқандығына таңғаламын. Мен оның әр адамға шабыт беріп, мұңайып келгенді жұбатып, шабыттанып келгенді шарықтатып, жасып келгенді жадыратып, жамандап келгенді жабырқатып жіберетін өзіндік күшіне ғашықпын!

Айта берсең, өте көп қой, әрине! Ол дегенің: Мәдинада Мұхаммед, Түркістанда Қожа Ахмет, Маңғыстауда Пір Бекет! деп Бекет атамды; «Үш жүз алпыс екі әулиелі Маңғыстау» деп Маңғыстауда мекен еткен үш жүз алпыс екі әулиені; сан мыңдаған ескерткіштері мен тау-тастарын; «Адай» деп ұрандаған ақын әрі батыр Сабыр Адайды; бұл өлкеден шыққан Әбіштер мен Әминдерді бір бастасаң айта беретін бағалыларымыз бір-бір тақырып қой!..

Шет мемлекетте жүрсеңіз, Қазақстанды сағынасыз, әрине! Бірақ, бәрібір, соның ішінде өзіңіз шыққан жеріңізді аңсайтыныңыз айдан анық. Сол сияқты мені де «жершіл» деменіздер. Әрине, Қазақстанның бір түкпірінде өмір сүріп жатырмын. Шүкір. Бірақ «ат айналып қазығын табар» демекші, мен де өз мекеніме сағына ораламын.

Сағындым! Бақытты сезінетін дарқан ордам! Бір жері бір жеріңе ұқсамайтын маңғаз далам! Жүрегіме жылулық сыйлайтын алтын қалам Ақтауым! Менің отбасым... Мақтанышым Маңғыстау!

Абылова Шалқар Абылқызы



Музыка

Туған өлке таланттары

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ туған өлкенің жыршы-термеші, әнші және сазгерлерінің шығармашылығымен танысасыңдар.



Жадында сақта!

Ән – кең таралған вокалдық жанр. Ән музыка және поэзия өнерлерінің біріккен туындысы.

Әнші – әнді нақышына келтіріп, шебер орындайтын адам.

Композитор (лат. *compositor* – құрастырушы) – музыкалық шығарманың авторы.

Терме – ақыл мен нақылға құрылған тақпақ сазды өуен. Терме атауы «тер», «теру» сөзінен шыққан. Терменің өзіне төн мақамы болады. Термені орындайтын адамды термеші деп атайды. Термеде адамгершілік пен зұлымдық, әділет пен әділетсіздік, жаман мен жақсы мінездер салыстырып жырланады.

Талант (грек. *talanton* – ауыспалы мағынада – қабілеттер деңгейі) – арнайы қабілеттердің дамуының биік Деңгейі. Талант іс-әрекеттің табысты, жеке-дара түрде шешілуіне жағдай жасайтын аса үздік қабілеттердің ұштасуы.

Ой-қазына

«Маған бүкіл қазақ даласы
ән салып тұрғандай көрінеді»
Орыс ғалымы Г.Потанин

Қазақ халқының мәдениетінде поэзия мен музыка өнері ерекше орын алады. Қазақ халқы-көшпелі өмір салтын ұстанған ел. Халықтың мұндай тіршілігі поэзия мен музыка өнерінің дамуына ерекше әсер етті. Қазақ халқында сурет салу, сахналық қойылым жасау немесе би билеу өнері кеңінен таралмады. Десек те, әрбір қазақтың домбыра тартып, бір шумақ өлең шығара алатын қабілеті болған. Қазақ халқының композиторлары – әннің сөзін де, өуенін де өз жанынан шығарып, өздері орындаған сегіз қырлы, бір сырлы өнер иелері болды.





Ақмарал Ерiмбетова



Айгүл Қосанова



Тамара Асар

дары Қазақ ұлттық консерваториясын бітірді. М.Өскінбайұлы атындағы облыстық филармонияда Халық әні мамандығы бойынша ұстаз. 2013 жылы Мәдениет саласының үздігі.

Айгүл Қосанова – 1974 жылы Жаңаөзен ауданы Теңге ауылында туған. Дәстүрлі әнші, домбырашы. Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, «Дарын» мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақ ұлттық өнер университетінің профессоры. ҚР тұңғыш Президентінің мәдениет қоры сыйлығының иегері.

Тамара Асар Қалниязқызы – 1976 жылы Түпқараған ауданының Ақшұқыр ауылында туған қазақтың танымал эстрада әншісі. Өз ұлтын жанындай сүйетін әншінің жан сезімі қай сахнада да анық танылады. Қазақстан Жастар одағының «Серпер» сыйлығының лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері.

Сазгерлер: *Шамшадин Сабытаев, Ибрагим Алтыбаев, Рахат Еңсегенов, Айтберген Жаңбыршы, Көмек Ыбырайұлы, Жалғас Кеңесов, Рахат Мәдіреев, Сағынғали Нұрғожаев, Төлес Нұрмағанбетұлы, Марат Ордабаев, Ұлықпан Жолдасов, т.б.*

Шамшадин Сабытаев – 1938 ж. Маңғыстау ауданы Жармыш ауылында туған, айтыскер ақын, сазгер, фототілші, драмалық қойылымдар режиссері, ауыл және мектеп өнерпаздар ұжымдарының жетекшісі, мәдениет қызметкері. Оның жетекшілігімен ауыл клубы «Халық театры» атағын бірнеше рет қорғады. Жармышта алғашқы хор және ұлт-аспаптар оркестрін ұйымдастырушы, ауылдың суретті жылнамасын жинақтаушы. КСРО мәдениет қызметінің үздігі (1979), республикалық мәдени-үгіт бригадалары байқауының лауреаты (1974–76), Мәскеуде өткен бүкілодақтық байқаудың жүлдегері (1978). «Құрмет белгісі» орденімен (1986) марапатталған.

Ұлықпан Мырзабайұлы Жолдасов – әнші, композитор, музыкалық продюсер, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Қаракия ауданының құрметті азаматы,





Шамшадин Сабытаев



Ұлықпан Жолдасов



Ереккен Қорабаев

Қазақстан Республикасының Мәдениет саласының үздігі. Шығармашылық жолын 1983 жылы Маңғыстау облыстық филармониясынан бастаған. Бүгінгі таңда қазақ эстрадасында 300-ге жуық авторлық әндері мен композициялары бар. Көптеген әндері халықаралық, республикалық байқауларда орындалды. Жеке кештерімен және жеке жобаларымен Қытай, Моңғолия, Швеция елдерінде өнер көрсетті. 2015 жылы әлемдік деңгейдігі музыкалық студиямен келісім-шарт жасалып, Швеция астанасы Стокгольмде әйгілі музыкалық продюсер Nikolas Olsson композитордың авторлық әндерін өңдеп, өз студиясында жазып шықты.

Көмек Ыбырайұлы – 1950 ж. Маңғыстау ауданының Тиген ауылында дүниеге келген, педагог, ақын, сазгер, күйші. Балаларға арналған 18 кітаптың авторы. Қазақ КСР «Білім беру ісінің үздігі».

Ереккен Қорабаев – 1956 жылы 16 тамызда Маңғыстау облысының Ащымұрын ауылында дүниеге келген. Сазгер-ақын. Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі. 2004 жылдан бастап журналистика және шығармашылық жолында. 2005, 2010 жылдары – «Маңғыстау өзілдері» кітабының екі нұсқасы оқырманға жол тартты. 2010 жылы халықаралық «Алтын қалам» атты әдеби байқауында «Жаулыбай пошташы немесе ән дауылы соққан кеш» әңгімесі жүлдеге ие болды. Тебіреніске толы «Қаратау бойында», «Қарақия өңірі», «Жыңғылды ауыл», «Төржайлау-Бейнеу», «Ұзынарал-Түпқараған» сияқты әндері ел арасында кеңінен таралған.

Өлкеміздің күйшілік өнері *Шамғұл Ыбырайымұлы, Алым Жаңбыршин, Орлыбай Бораиұлы, Мұрат Өскінбайұлы, Сержан Шәкірат, Роза Айдарбаева*, т.б. домбырашы-күйшілердің орындауында халық арасында кеңінен тараған.

Құлсариев Орын – 1932 жылы Түпқараған ауданы, Таушық ауылында туған, мәдениет қызметкері, облыстың «Аға домбырашысы». Қазақ КСР Еңбек сіңірген мәдениет сіңірген мәдениет қызметкері (1967), Қазақ КСР «Халық ағарту ісінің





Орын Құлсариев

сіңірді. Төкпе күйлердің шебер орындаушысы, Маңғыстау күй дәстүрінің көрнекті өкілі, Қазақ мемлекеттік ұлттық консерваториясының құрметті профессоры, гастрольдік сапармен Түркия, Францияда, Италияда, Швейцарияда, Бельгияда, Испанияда, АҚШ-та болып, өнер көрсеткен. Халықаралық және республикалық байқау, фестивальдарының лауреаты. «Ақжарма» ансамблінің жеке күйшісі, «Маңғыстау күйлері» атты



Айтберген Жаңбыршы

күйтабағы ұнтаспасының, «Күте тұрыңыз», «Маңғыстау күлкілері» өзіл-оспақтар жинағының авторы.

Айтберген Жаңбыршы – 1948 жылы Форт-Шевченко қаласында туылған, күйші-сазгер, орындаушы, өнер зерттеушісі, Маңғыстау өнер колледжінің «Халық аспаптар» бөлімінің жетекшісі, ардагер ұстаз, Маңғыстау күйлерін насихаттаушы. Мәдени мұра бағдарламасы аясында «Нарату», «Нарату 2» күйлер жинағы, «Адайдың ырғамасы» өндер жинағы, жыр-күйлер, «Мен қашанғы жүйрігің» (1 кітап), «Мен қашанғы жүйрігің» (2 кітап) термелер, жырлар, «Қарасай-Қази» жыр дастан кітаптары жарық көрді.

үздігі» (1991), ҚР мәдениет қайраткері (2000), Маңғыстау, Қарақия аудандарындағы халық театрын, ұлт аспаптар оркестрін және «Маңғыстау маржандары» ансамбліні ұйымдастырушы.

Сержан Ысқақұлы Шәкіратов – 1939 жылы Маңғыстау ауданында туған. Күйші, журналист, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері. Сержан Шәкіратов ұмытылуға айналған аңыз, айтыс күйлерді қайта жаңғыртып тартуға мол еңбек



Сержан Шәкірат



Біліп жүр!

Домбыра аспабымен орындалатын күй – «төкпе» және «шертпе» болып екіге бөлінеді. «Төкпе» күй тұрақты екпін мен өлшемде, оң қолдың тұтас сілтенуімен орындалады. «Шертпе» күй аты айтып тұрғандай шертіліп тартылатын күй, мұндағы сөздің түбірі – «шерту».

Шілденің 1 - жексенбісі – Елбасы бұйрығымен 2018 жылдан бастап «Ұлттық домбыра күні» болып белгіленді.





Біліп жүр!

Маңғыстау мәдениеті саласының өркендеуіне үлес қосқан мәдениет қайраткерлері, мәдениет майталмандары туралы «Өмірін өнерімен өрнектеген» атты айдармен шығарылған жинақтар топтамасы толық мағлұматтар береді.



Ойлан. Жұптас. Талқыла



I. Білу

1. Өлкемізден шыққан жыршы, термешілерден кімдерді білесіңдер?
2. Музыка саласының қызметкерлеріне қандай құрмет, атақ, марапаттар беріледі?
3. Композитор деген кім? Сендерің ауылдарыңда композиторлар бар ма?

II. Түсіну

1. Неліктен өлкенің өнер дүлдүлдерін өз дәуірінің «*бес жүйрігі*» және «*жеті қайқысы*» атаған?

III. Қолдану

Кестені толтырыңдар.

Өлкедегі өнер мектептері

Өлкенің өнер дүлдүлдерінің аттары

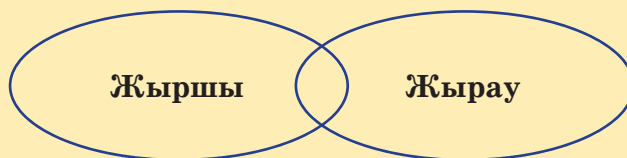
Күйші-композиторлар мектебі

Ақын-жыраулардың мектебі

Өнші-жыршылар мектебі

IV. Талдау

1. Төкпе және шертпе күйлердің айырмашылықтарын анықтаңдар.
2. Венн диаграммасы





Ойталқы

V. Жинақтау

1. «Өлкедегі қазіргі өнер дүлдүлдері» семантикалық картасын толтырыңдар.

№ Өнер дүлдүлдерінің аты-жөні Шығармашылығы Жетістіктері

VI. Бағалау

1. Өздеріңе өнердің қай түрі ұнайды? Өлке өнерпаздарының кімді үлгі тұтасыңдар?



Зерттеуші күнделігі

1. «Болашаққа бағдар» айдарындағы кеңесті пайдаланып, өлкенің жыршы, әнші, күйшілері туралы электрондық тұсаукесер дайындаңдар.



ГЛОССАРИЙ

Ардагер – құрметті, ардақты, қадірлі адам деген мәнді білдіретін этикалық ұғым.

Ел қамын ойлап, намысын қорғаған, елеулі еңбек сіңірген абыройлы адамды халық ардагер деп жоғары бағалайды. Жеке адам қоғамда ерекше істерімен, ақыл-парасатымен, адамгершілік асыл қасиетімен, беделімен жұртшылыққа танылғанда ғана ардагер болады. Қазіргі кезде *ардагер, еңбек ардагері, соғыс ардагері* деп атаймыз.

Әдет-ғұрып – белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік ортада пайда болып, оның мүшелерінің мінез-құлқының, тұрмыс-тіршілігінің бұлжымас қағидаларына айналған жөн-жосық, жол-жоралғы. Қазақы әдет-ғұрыптар (*арабша адәт және урф*) көшпелі тұрмыстың дәстүрлі дүниетанымынан бастау алады. «*Табиғаттан еншісі бөлінбеген*» сахара жұрты өзін қоршаған ортаның ажырамас бір бөлшегі ретінде сезініп, жарық дүниенің жалғыз жаратушысы – Тәңірге табынған; Көк аспан – Қара жердің киесін қастер тұтып, ата-баба аруағына сиынған.

Боздақтар – ер азамат, жас жігіт.

Кебіс – мәсінің сыртынан киюге арналған, былғарыдан тігілген қонышсыз аяқ киім. Тігілуіне, жайпақтығына қарай көксауыр *кебіс, шоңқайма кебіс, шекшек кебіс* деп атаған. Жайпақ кебісті ер адамдар киген. *Көксауыр, шоңқайма, шекшегі бар* кебістерді қыз-келіншектер киетін болған.

Құдық – гидротехникалық құрылыс. Елді мекенді ауыз сумен қамтамасыз ету және жер суландыру үшін пайдаланылады. Археологиялық зерттеулерге қарағанда құдық қола дәуірінде қазыла бастаған. Дәстүрлі қазақ қоғамында табиғи су көздері жоқ шөл және шөлейт өңірлерде құдық көптеп қазылды. Қолданылуына қарай құдықтар грунт, артезиан, кәріздеу және бақылау болып төрт түрге бөлінеді. Құдықтар қазылу әдістеріне қарай шахталы (шегенді) және құбырлы деп аталады.

Құрбан айт – мұсылмандардың ең қасиетті мерекесі. Ол «ораза айттан» кейін жетпіс күннен соң басталып, үш күнге созылады. Бұл күндер Ұлы Меккеге қажылықпен аяқталады. Айт күндері Аллаһқа арнап құрбандық шалады, мал сояды (жылқыдан басқа). Бұл мұсылмандардың негізгі міндеттерінің бірі.

Күпі – матамен тыстап, ішіне түйенің, қойдың жабағы жүнін салып тігетін ұлттық сырт киім. Күпі әрі жеңіл, әрі жылы болғандықтан, оны ерлер де, әйелдер де, балалар да кие берген. Әйелдер күпісінің жағасы кестеленіп, жеңіне құндыз салынып сәндеп тігіледі. Ол әсіресе жазғытұрғы және күзгі қара суықта киюге қолайлы.



Кісе – күміс, жез үзбелермен безендіріп, қалташалар салынған жалпақ былғары белбеу. Кісе екі қабат етіліп тігіледі, ұзындығы 130–200 см, көбінесе 150 см, ені 2,5–3 см. Екі басына қапсырма салынады. Кейде ұшын екінші ұшына өткізіп бекітетін тесіктер жасалады. Кіседе белбеуге іліп өткізіп қоятын былғары қалтасы болады. Ол оқ-дәрі, қару-жараққа қажетті басқа да ұсақ-түйек саймандар салу үшін пайдаланылады. Оған қалтамен қосымша оқшантай, кішкене сопақша дорба және пышақ, қанжар салатын қынап тығылады.

Майдан – соғыс қимылдары жүріп жатқан аймақ; әскердің белгілі бағытта соғыс қимылдарын жүргізу үшін бір қолбасшының қарауына оперативті топтастырылуы; әскер сапының маңдайшеп қатары.

Машайық – араб тіліндегі «шәйх» сөзінің көпше түрі. *Қария, ақсақал* деген ұғымдарды білдіреді. Көбіне данагөй ғұламаларды, әулиелерді, пірлерді «шәйх» деп атаған. «Машайық» деп – дін ғұламасы, дана, әулие кісілерді айтады.

Обелиск (грек. *obeliskos* – кішкене істік) – ескерткіш түрі. Қандай да бір тарихи оқиғаларды (Азамат соғысы, Екінші дүниежүзілік соғысы, т.б.), сол оқиғаларға қатысқан адамдарды есте сақтау үшін тұрғызылған.

Өңіржиек – *кеудеге тағылатын әшекей зат*. Дәстүрлі қазақ қоғамында өңіржиекті мереке күндері қыздар мойын омырауына сәндікке таққан. Өңіржиек төрт бұрышты (немесе дөңес) келген бірнеше күміс тілікшеден (көбіне үшеу) тұрады, олардың аралары қатар түскен бірнеше жіңішке шынжырмен шығыршық арқылы жалғасады. Халық арасында кейде қыз-келіншектер киетін қырмызы шапанның алдыңғы екі өңіріне жиектей салынатын өрнекті де кейде *өңіржиек* деп атайды.

Режиссер (фран. *regisseur*, лат. *rego* – басқарамын) – сахнада драмалық немесе музыкалық туындыны қоятын театр қызметкері. Режиссер – таспаға жазылған материалдың басты компоненттері дауыс, оқиғаның дыбыстық бейнесі, музыка, шу, т.б. көркемдік элементтерді біріктіріп, үйлестіріп отыратын бірден-бір маман.

Сабантой – ұлттық салт-дәстүр ішінде жомарттық пен қайырымдылықтың ынтымақтастық, еңбексүйгіш елдің тағы бір қырын көрсететін еңбек мерекесі, әрі той. Мұны егінші ел жасайды. Егін бітік шығып, қырманын қызылдап, оны төкпей-шашпай, суыққа ұрындырмай мезгілінде жинап алған ел күзде «Сабантой» өткізеді. Әрине мұнда да кең дастарқан жайылып, ақсақалдар бата береді. Палуан күрес, ойын-сауық түрлері өткізіледі.

Салт-дәстүр – әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы; қауым мен қоғамда қалыптасқан мінез-құлық-



тың үлгілері. Күнделікті қолданыста бір мәдени топты екіншісінен айыратын және бейресми жолмен реттейтін қабылданған мінез-кұлық ережесіне немесе әлеуметтік әрекеттерді жөнге келтіретін терминге жатады.

Түбек – теңізге немесе көлге сұғына орналасқан құрлықтың бөлігі. Түбектер өзінің пайда болуы жөнінде *материктік, аралдық* болып екі түрге бөлінеді.

Тыл – соғысушы елдердің соғыс қимылдары жүріп жатқан ауданынан басқа, адам және экономикалық ресурстарымен бірге алғандағы барлық аумағы; соғыс және бейбіт уақытта армия мен флотты техникамен қамтамасыз ететін тыл қызметінің күші мен құрал-жабдықтары; майданда әрекет етуші әскер шебінің артқы бөлігі немесе арт жағы.

Шашбау – қыз-келіншектер шашына тағатын сәндік әшекей бұйым. Мұндай әйел шашының әр-ажарын аша түсетін, өрілген бұрымның ұшын бекіту үшін тағылатын алтын, күміс тиындар, кейде маржан қадалған, ызылған бауы бар шашбауды түркі халықтары ежелден қолданып келеді. Жасалу, әшекейлеу әдістеріне қарап оларды *үзбелі шашбау, шашақты шашбау* деп топтастыруға болады. Шашбау біріншіден, әйел шашының өсуіне ықпалын тигізеді, екіншіден, басқа массаж жасайды. Ерте заманда шашбау тағу шаш арасындағы жын-шайтандарды қашырады деген түсініктен туындаған.



Маңғыстау облысы



Өлкетану

Өлке тарихы
Өлке әдебиеті
География



7-сынып



Өлке тарихы

Туристік маршруттар

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ өз өлкеңнің жер бедері туралы мағлұмат аласыңдар;
- ❖ облысымыздың көрнекті табиғи және тарихи ескерткіштері туралы білесіңдер;
- ❖ өз өлкеңнің туристік маршрутын сызуды үйренесіңдер.



Жадында сақта!

Туризм – адамдардың арнайы бос уақытында жан сергітіп, демалып, түрлі елдерге саяхаттап, танымдық қабілетін арттырып қайтатын және т.б. *белсенді саяхаты, уақытша сапары*. Сапар уақыты 24 сағаттан 6 ай не 1 жылға дейін созыла алады.

Туристік жорық – саяхат алдын ала жоспарланып, бағыты белгіленіп, бағыт қозғалыстарына қарай *тіке бағыт, радиалды бағыт* және *шеңберлі бағыттың* бірі екендігі анықталады.

Туристік сапар – өзі тұратын тұрақты жерден басқа жерге орын ауыстыру, басқа елге, жерге, т.б. сапарлап уақытша бару.

Туризм нысандары – ел аумағындағы қалалар, табиғаты ғажайып қорықтар, тарихи-мәдени ескерткіштер.

Ой-қазына

Маңғыстау даласында көз тоймайтын таңғажайып жерлер өте көп. Сондай әсем жерлерге бару үшін, төмендегідей *арнайы бағыттарды* жоспарлау және оны алдын ала зерттеп алу аса маңызды. Бағыттардың жақын маңда ешқандай елді мекен жоқ бөліктері маршруттың *автономды бөліктері* деп аталады. Жасөспірімдермен жорыққа шыққан жағдайда автономды бөліктерде туристерге көмек ретінде *ілеспе автокөлік* болғаны абзал. Жорықта ең бастысы – *адам өмірінің қауіпсіздігі* болмақ. Осыны естен шығармаған жөн.

Маңғыстау өлкесіндегі ең қызықты жорық-саяхаттардың бағыттары

1-бағыт. *Ақтау қаласынан – Жығылған мүйісі – Қапамсай шатқалы – Шақпақ ата ұңгірлі мешіті – Құмақапы шатқалы – тасты шарлар алқабы – Торыш – Ақмыш шатқалы – ежелгі Қызылқаланың* археологиялық қазба орындарын тамашалау; *Шерқала арқылы – Шуманай – Айрақты* алқабының тау



сілемдерін аралап, **Ақтау** қаласына оралу. (Бұл – қиындығы бойынша II категориялы, велосипедпен 8 күндік жорық-саяхат).

Осы бағыт арқылы оқушылар Маңғыстаудың қайталанбас табиғат ландшафтарын танып, ерекше жаратылыстағы тау жоталарын, шатқалдардың өсем көріністерін көреді. Тарихи-мәдени сәулет ескерткіштері мен табиғаттың тылсым көріністері барынша үйлесім тапқан Маңғыстаудың таңғажайыптарын көзбен көре алады.



Ақтау қаласы



Жығылған мүйісі



Қапамсай шатқалы



Шақпақ ата



Құмақапы шатқалы



Ақмыш сайы



Қызылқала қазба орны



Шерқала тауы

Жорық – саяхаттың жалпы жүрісі төмендегідей:

Ақтау қаласынан қайталанбас **Жығылған геологиялық мүйісіне** келу. Ерекше бейнелер, суреттер салынған жартастарды, тасты орамдарын жаяу серуендеп аралау (қашықтығы 8 шақырымды құрайды).

Жол бойында **Көздіқара** тұзды көлін, жер үсті мешітін, ежелгі тарихи белгілерді көреді. Бұдан әрі теңіз жағалауына, **Қапамсай** өктасты шатқалына табан тірейді. Саяхатшылар Қапам батыр туралы аңыз тындап және жалпы биіктігі 70 метрге жететін тік құлама өктасты шатқалдың табиғат тамашаларымен танысады.

Шатқалдың қабырғалары түйінді кремниймен қапталуы – Тас дәуірінде осы жерде кремний өндіретін шеберханалар болғандығының белгісі. Шатқалдағы саяхат долана және тұт ағаштары өскен алаңмен өтеді.

Ендігі саяхат жартасты ойып салған **Шақпақ ата** мешітін тамашалаумен жалғасады. Ғимарат X ғасырға тиесілі ежелгі шығыстың сәулет өнері үлгісімен күмбезделіп жасалған тарихи және мәдени ескерткіш болып есептеледі. Мешіттің іші мен есіктерінің мәнер өрнектері көрушіні қызықтырып, рухани күш сыйлайды.

Қапамсай шатқалында туристер жабайы өскен жыңғыл тоғай арасымен жаяу жүреді, ғажайыпқа толы түрлі пішінді шартастарға толы **Торыш сайына** келеді.



Бұдан әрі қарай теңдессіз табиғат ескерткіштері болып есептелетін, сыртқы көрінісі қазақтың киіз үйінен аумайтын **Шерқала тауына** жетеді. Туристер Х–ХІІ ғғ. Маңғыстауда үлкен елді мекен, халыққа қорған болған бұл жерде ежелгі өркениеттің жәдігерлерімен танысып, өздерін нағыз археолог ретінде елестетеді. **Ақмыш бұлағындағы** жасыл алқапқа келіп, дем алады.

Ортағасырлық ұлы қорғандардың қалдығы тәрізді **Шуманай – Айрақты** алқабы – Маңғыстау түбегінің аласа таулар жүйесі, **қорғандар алқабы**. Айрақты тауының керемет көріністері саяхатшыларды қайталанбас әсерге бөлейді.



Шерқала маңындағы «Көгез» этноауылы

2-бағыт. Маңғыстау өлкесі кереметтерінің таңдаулыларымен танысатын, туристер ұмытылмас әсер алатын жорық – саяхаттың бағыты:

Ақтау қаласы – Қарақия ойпаты (қорықтық бөлік) – Қаратау таулары – Тұзбайыр соры – Бекет ата мешіті – Бозжыра – Боқты тауы – Сенек кенті – Түйесу құмдары – Ақтау қаласы.

Бағыттың жалпы қашықтығы – 740 шақырым (440 шақырымы – тас жолмен, 9 шақырымы – тегістелген шебін төселген жолмен, 210 шақырым қара жолмен жүретін, IV категориялы жорық – саяхат).

Жорықтың жалпы сипаттамасы:

Ақтау қаласынан жолға шығып, **Қарақия ойпатына** жету (мұндағы «қара» – қасиетті, «қия» – ойыс мағынасын білдіреді). Ойпаттың сарматтық қатты өктас-тан тұратын жоғарғы жағы мен жұмсақ саздан тұратын ортаңғы тұсын аралап, қалың қамыспен қоршалған айна пішіндес көлді тамашалау; **Қаратау жотасы** сілемдеріне қарай бағыт алып, түрлі-түсті сазды шатқал мен үлкен қара шатқалдың ерекше табиғаты аясында серуендеу;



Қарақия ойпаты

Одан әрі Маңғыстаудың **Үстірт жонымен** шектесетін жазық даласынан бой көтерген төрткүлдер мен **Тұзбайыр соры** алаңына жетіп, осы жерде далалық жағдайда демалу, ас ішу, шатырларда ұйықтау.

Ертеңгісін **Үстірт үстіне** шығып, биіктен шыңдар мен жоталарын тамашалау. Иісі мұсылман қауымының маңдай тірейтін әулиелі мекені – **Оғыландыдағы** Бекет атаның жартастағы мешітіне бағыт түзеу.

Пір Бекет ата – Маңғыстау түбегіндегі діни-ағарту жүйесінің басында тұрған за-





Бозжыра

манының батыры, шебер сәулетшісі; ақыл-гөй абызы, елдікке, бірлікке үндеуші дана-гөй, көріпкелі, көрнекті тұлға. Бекет атаның жастайынан Хиуадағы «Шерғазыхан» медресесінен діни білім алуы, елге оралуы; 4 жерден мешіт ашып, балаларды оқытқаны, халықты имандылыққа ұйытқаны туралы мәліметтермен Оғыландыдағы Бекет атаның зиярат үйінде танысуға болады.

Келесі нысан – **Бозжыра алқабына** өту. Өктаспен көмкерілген Үстірт жоталарының, құлама жартастардың, айналасы аппақ ландшафтпен қоршалған алаңқайын

жаяу аралау.

Өрі қарайғы жол Маңғыстаудың өз пирамидасы атанған **Боқты тауына** жету, Сенек кенті маңындағы құмды алқап – **Түйесуды** тамашалау, Ақтау қаласына оралумен аяқталады.



Біліп жүр!

Қасиетті әулиелі орындарға барғанда қатаң сақтауға тиісті дәстүрлі ғұрып ережелері бар екенін мұқият ескеру қажет.

Кез келген категориялы жорықтардың апатты жағдайдан шығу жолдары да бар екенін ескеріңіз. Беріліп отырған туристік бағыттарда жорық жолдары автомобиль жолдарына жақын орналасқан. Төтенше жағдайда туристерге көмек тез жетісуі үшін бұл аса қажет.

3-бағыт. Маңғыстау өңірінде бағзы замандардан атадан-балаға мирас болып келе жатқан тас қалаушылық, тас өнерімен таныстыратын **танымдық-эксперсиялық жорық-саяхат**.

Ақтау қаласы – Сұлтан епе мешіті – Шақпақ ата үңгірлі мешіті – Қараман ата жер асты мешіті – Ақтау қаласы.

Бағыттың жалпы қашықтығы – 369 шақырым. 299 шақырымын – асфальт жолмен, 55 шақырымын – шебін төселген жолмен, 85 шақырымын – қара жолмен жүріп өтеді. II категориялы, велосипедпен 8 күндік жорық.

Жорықтың жалпы сипаттамасы:

Ақтау қаласынан шығып, **Сұлтан епе** мешітіне жету, зияраттау, мешітпен таны-



Сұлтан епе





Қараман ата жер асты мешіті

қазық – ата жұрт саналып келген қасиетті орын. Осы жерге Қараман атаның батасын алуға жастар көбірек келеді. Атаны – жас адамдарды қолдаушы, желеп-жебеуші ерекше мейірбан тұлға деседі.

сып, емдік шипалы тұщы суы бар құдықтан су ішіп түстену, демалу;

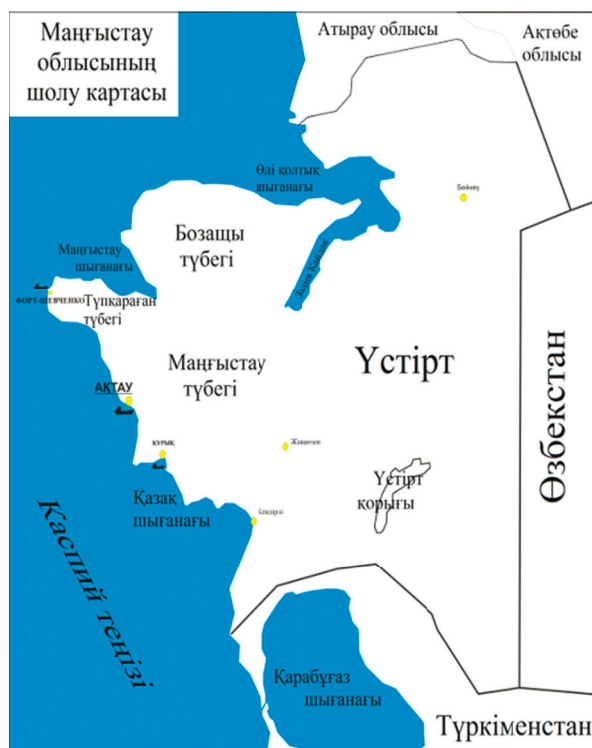
Одан әрі – **Шақпақ ата** үңгірлі қорымы. Бұл ежелгі күн ғибадатханасы, X ғасырдың тарихи – мәдени ескерткіші. Мұндағы тылсым күш, рухани тыныштық сізге ерекше күй сыйлайды. Келесі нысан – **Қараман ата** жер асты мешіті – **Ақтау қаласына** қайтып келу;

Қараман ата – сонау ерте замандардың ұлыстар мен тайпалар арасындағы дау-жанжалдарды шешетін орын, серттесетін, татулық пен бірлікке шақыратын киелі



Қосымша деректер:

Маңғыстаудағы туризм мүмкіндіктері, туристік ерекшеліктер



Көптеген туристер Қазақстанға тек табиғатымен, елдің тарихымен танысу үшін ғана емес, сонымен бірге халық арасындағы *киелі* деп аталатын ерекше орындарға да бару үшін келеді.

Ал, Маңғыстау түбегі өзінің таңғажайып табиғатымен, дүние жүзіндегі ең ірі көлі – Каспиймен, тауларымен, тарихи-мәдени ерекшеліктерімен, байлықтарымен туристерді қызықтырады.

Ұлы Жібек жолында орналасқан **362 әулиелі Маңғыстау** – өзге жерлерге ұқсамайтын, қайталанбас ерекше табиғатымен, құпияға толы қорымдарымен, жер асты мешіттерімен, тарихи-мәдени ескерткіштерімен талайды таң қалдырған ғажайып өлке.

Бұл өлкеге жасалатын жорық-саяхаттың түрлерін әртүрлі дәрежедегі белсенді экскурсиялық туризмге жатқызуға болады. Сонымен бірге мұнда табиғаттағы,



таудағы, судағы, жағажайдағы, т.б. туристік саяхат түрлерін ұйымдастыруға болады.

Жорық-саяхаттар күрделілігі мен қиындығына бірнеше қарай дәрежеге (категорияға) бөлінеді. Төмендегі кесте бойынша:

Туризм түрлері және жорық мінездемесі	Жорықтардың категориялық қиындықтары					
	I	II	III	IV	V	VI
Жорықтардың уақыт ұзақтығы, күнмен (кем дегенде)	6	8	10	13	16	20
Жорықтардың қашықтығы километрмен (кем дегенде)						
Жаяу	130	160	190	220	250	300
Шаңғы	130	160	200	250	300	350
Тау	100	120	140	150	160	170
Су (ескек қайық немесе салмен)	150	175	200	225	250	275
Велосипед	250	400	600	800	1000	1200
Мотоцикл	1000	1500	2000	2500	3000	3500
Автомобиль	1500	2000	2500	3000	3500	4000
Спелеотуризм (үңгір саны)	5	4-5	1-2	1-2	1	1

Осы бағытта жүріп өтудің әдістері: жаяу жүру арқылы, велосипедпен, автобуспен т.б. көлік түрлерімен жүріп өту жоспарланады.

Сонымен бірге қай уақытта, жылдың қай мезгілінде осы жерлермен жүріп өтуге болатындығы белгіленеді.

Туристік жорық: белгілі бағыт бойынша жоспарлы түрде, туристік ұйымның жолдамасымен, жорыққа шығатын топтың жас ерекшелігіне, жорықтың ұзақтығына байланысты белгіленген нормативтері бойынша жүргізіледі. Төменде берілген кестеде көрсетілген ретпен:

Қиындық дәрежесі	Маршрут түрлері	Қашықтығы, км	Ұзақтығы, күндер
III	Жаяу, шаңғы	75	6–8
	Таумен жаяу	60	—
	Велосипедпен	120	—
	Сумен	60	—
II	Жаяу, шаңғы	50	4–6
	Таумен жаяу	40	—
	Велосипедпен	80	—
	Сумен	40	—
I	Жаяу, шаңғы	30	4–6
	Таумен жаяу	25	—
	Велосипедпен	50	—
	Сумен	25	—





+362 экспедициясы жүріп өткен жолдармен



Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Туристік маршрут дегеніміз не?
2. Маңғыстаудағы жорық-саяхаттардың бағыттарын атаңдар.
3. Жорықтардың категориялық қиындықтары неше түрге бөлінеді?

II. Түсіну

Аталған жорық-саяхаттың қай бағыты өздеріңе ұнады? Неліктен?

III. Қолдану

Жоғарыда аталған нысандарды төмендегі кескін картаға түсіріңдер.





IV. Талдау

Туристтік жорықтарды салыстырып, кестеге жазыңдар.

Қиындық дәрежесі		
I	II	III

V. Жинақтау

1. Басқа қаладан немесе ауылдан қыдырып келген достарыңа өз ауылыңды, қалаңды таныстыру үшін маршрут жасап көріңдер.
2. Күнделікті жүріп өтетін жолың бойынша маршрут сызыңдар (үй – мектеп – үй; мектеп – кинотеатр немесе спорт кешені, музей т.б. нысанға дейін).

VI. Бағалау

Өлке үшін *туризмнің маңызы* неде деп ойлайсыңдар?



Зерттеуші күнделігі:

1. «Сафари-туризм», «велотуризм» дамуы туралы мәліметтер жинақтаңдар.
2. Маңғыстаулық «+362 экспедициясы» туралы не білесіңдер?



Жомарт жүрек

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ нақты адамдардың халыққа жасаған қайырымдылығы туралы білесіңдер;
- ❖ ата-бабамыздан бар жомарттық, сахилық, мырзалықтың ұлттық тәрбиеміздегі мәнін түсінесіңдер;
- ❖ өлкеміздегі меценаттар туралы мәліметтермен таныс боласыңдар.



Жадында сақта!

Асар – қазақы ортада ауқымды да күрделі жұмыстарды ауылдас-руластарының – жетіаталық экзогамиялық ру-қауымның негізгі құрамдас бөлігі біратаалардың бірлесе атқару қарекетінің атауы.

Демеушілік – белгілі бір шараға қол ұшын беріп, көмек жасаушылық, әлеуметтік мәні бар шараларға материалдық жәрдем.

Жомарттық, сахилық, мырзалық – қолы ашықтық, асқан кеңпейілділік, қонақжайлылық, өлгенді құрметтеу, арысын ардақтау дегенді білдіреді.

Қайырымдылық – мейірімділік, жақсылық жасаушылық, жанашырлық.

Қайырымдылық акциясы – қандай да бір ахуалы төмен әлеуметтік топқа немесе қиын-қыстауға тап болған адамға көмек, жәрдем ретінде жасалатын нақты іс-шара.

Меценаттық – қамқорлық етуге негізделген іс-әрекет.

Ой-қазына

Қазақ халқы – өте қонақжай халық. Қонақтың сыбағасы әр үйде сақтаулы тұрады.

Құдайы қонаққа ерекше құрмет көрсетіп, риза етіп шығарып салады.

Қазақтың жомарттығы байда да, кедейде де болды. «Үйдегі жалғыз атын сойып беріп, жүген ұстап қалады ертеңінде» деген сияқты өлең жолдары осы жайды аңғартса керек. Ел басына күн туған шақтарда, тарихтың қиын кезеңдерінде елдегі дәулетті адамдар да аянып қалмаған. Мүмкін болғанынша, бір елді, бір рулы аймақты қарауына алып, демеу көрсетіп, малмен, отын-сүмен қамтамасыз етті.

Адайдың ағайынды атақты байлары Шам мен Талпақ Үстірттегі алқаптан Бейнеубайға құдық қаздырыпты. Еңбекақысына 100 бойдақ қой беретін болып келісіпті. Қанша уақытта біткені белгісіз, құдық қазылып болғаннан кейін, Шам мен Талпақ келіп, алдындағы мыңнан астам жылқысын сол қазылған бір құдықтан суарып шығарыпты және су ішкен жылқы тоңып, ыққа қарай айнала беріпті.



Суының молдығына және құдықшыға көңілі толған Шам мен Талпақ 100 бойдақ қойдың үстіне ірілі-уақты 10 жылқысын қоса сыйға тартқан екен.

Маңғыстау тарихында **Қоштай Жәрімбетұлы, Шам және Талпақ Жұбанұлы-дары, Асар Байжанұлындай** ел азаматтарының аты тарихта қалды. Бүгінде сол ата-бабадан келе жатқан көне үрдісті жалғастырып, елдің болашағы үшін аянбай еңбек етіп жүрген жанашыр азаматтар жетерлік. Олар өнер мен әдебиетке, мәдениет пен спорт саласына, көмекке мұқтаж азаматтарға қаржылай қолдау көрсету арқылы еліміздің дамуына елеулі үлес қосуда. Олардың қатарында: **Сұңғат Мұңалбаев, Нұрпейіс Сәрсенбай, Асқар Керелбаев, Самат Мұсабаев, Сара Дүсіпова, Амал Боранбаев, Рәббіл Ниязов, Мұрат Жаупер, Бердіқожа Боранбаев, Жаулы Жұмалиев, Абат Өрісбаев, Әділбек Сүйеуов, Дәулет Нұржанов, Адайбек Сералиев, Ұлболсын Ахметова, Қуаныш Дүйішов, Бақытжан Маткерев, Архимед Бүркімбаев, Қуанышбек Озғамбаев, Адайна Нұртілеуов, Асылбек Жолдыбаев** сынды ел азаматтары мен қыздары халық құрметіне бөленуде.



Біліп жүр!

Елімізде 2007 жылдан бері Орталық Азияда баламасы жоқ «Алтын жүрек» сыйлығы бар. Бұл сыйлық елдегі атымтай жомарттар мен кең пейілді жандарды марапаттау, қоғам атынан алғыс айту үшін беріледі.

2017 жылдың 8 желтоқсанында Маңғыстауда тұңғыш рет «Туған жерге тағзым» атты меценаттар форумы ұйымдас-тырылып, өңірдің дамуына сүбелі үлес қосқан бірқатар жо-март кәсіпкер марапатқа ие болды.



АЛТЫН ЖҮРЕК





Қосымша дерек:

Тарихи деректерге зер салсақ, халық арасында дәулетіне *сахилығы* (*мырзалығы*) жарасқан айтулы тұлғалар, *жомарт* адамдар көп болған. Олар өздерінің көмегін көбінесе білім саласына жұмсаған. Мектеп-медреселер тұрғызып, халықтың оқу-ағарту ісіне зор үлес қосып, білімге қолдау көрсету арқылы олар ұлт болашағының негізін қалаған.

Бекет Ата Мырзағұлұлы (1750–1813) – Оғыландыда, Бейнеуде, Ақ-мешітте, Баялыда; Оразмағанбет Тұрмағанбетұлының (1881–1942) әкесі Тұрмағанбет ахун – Қызылсуда; Қосбай деген дәулетті адам Жыңғылдыда; діни ағартушы Айдар Шайхысламұлы (1848–1922) – Тұщықұдықта, т.б. мешіт-медреселер салғызды. Онда балалар жастайынан рухани сусындап, діни сауаттанды.

Қазаққа қайыры тиіп, қадірі өткен Маңғыстаудың үш Назары: **Жанайұлы Қожаназар, Құдайназарұлы Саназар, Жарыұлы Назар** елін мал-мүлкімен асырап, азық-түлікпен қамтамасыз етіп, ағартушылықпен айналысқан ұстаздарға тұрақты қолдау көрсетіп отырған.



Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. «Асар» деген не?
2. Қандай адамдарды «жомарт адам» деп айтады?
3. Өзің білетін жомарт адамдарды атаңдар.

II. Түсіну

1. Өзің білетін адамдардың қайырымдылық шараларын әңгімелеп беріңдер.

III. Қолдану

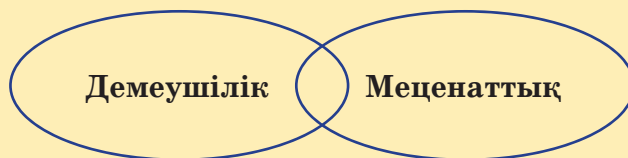
1. Сәйкестендіріңдер.

1	Еріктілік	А	Жұмыстарды өтеусіз орындау түріндегі ерікті іс-әрекет
2	Демеушілік	В	Белгілі бір жағдайда көмек және қолдау көрсету, қандай да бір істі қаржыландыру
3	Меценаттық	С	Өнер мен мәдениетке еркін және өздігінен көмек көрсету
4	Қайырымдылық	Д	Ең әуелі ұсыныс жасайтын қамқоршы болып іс-шараларды қаржыландыратын жауапкершілікті өз мойнына алатын жандар



IV. Талдау

1. Демеушілік пен меценаттық ұғымдарын Венн диаграммасы бойынша салыстырыңдар.



Ойталқы:

V. Жинақтау

1. Қосымша деректер мен басқа пәндерден алған біліміңді пайдалана отырып, постер қорғаңдар.
 - а) мырзалық
 - ә) сахилық
 - б) жомарттық

VI. Бағалау

- «Туған жерге тағзым» айдарымен сенің мектебіңде болып жатқан шараларға баға беріңдер.



Зерттеуші күнделігі

1. Өлке тарихындағы қайырымдылық мысалдары бойынша деректер жинаңдар.



Болашаққа бағдар

- ❖ Телеарна бойынша берілген «Көмек командасы» туралы мәліметтермен танысыңдар.
- ❖ Баспасөз материалдарын оқыңдар.
- ❖ Қайырымдылық акцияларына қатысыңдар, кездесулерге барыңдар.



Туған өлкенің жылнамасы

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢ:

- ❖ туған өлкеңнің даму тарихына шолу жасайсың;
- ❖ туған өлкеңнің шежіресімен танысасың;
- ❖ тарихи оқиғалардың жылнамасын құрастырасың.



Жадында сақта!

Жылнама – оқиғалардың болған жылы, күні баяндалатын аса маңызды жазба деректер.

Шежіре (арабша *шаджарат* – бұтақ, тармақ) – тарих ғылымының халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тармағы. Ру, тайпалардың тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми шежіре барлық халықтарда кездеседі.

Тарихи дереккөз – тарихи үдеріс туралы белгілі бір фактілер, құжаттар мен материалдық мәдениет заттарының тұтас кешені.

Интервенция (лат. *interventio* қол сұғу, араласу) – бір не бірнеше мемлекеттің басқа мемлекетке әскери басып кіруі, оның егемендігін бұза отырып ішкі істеріне қол сұғуы.

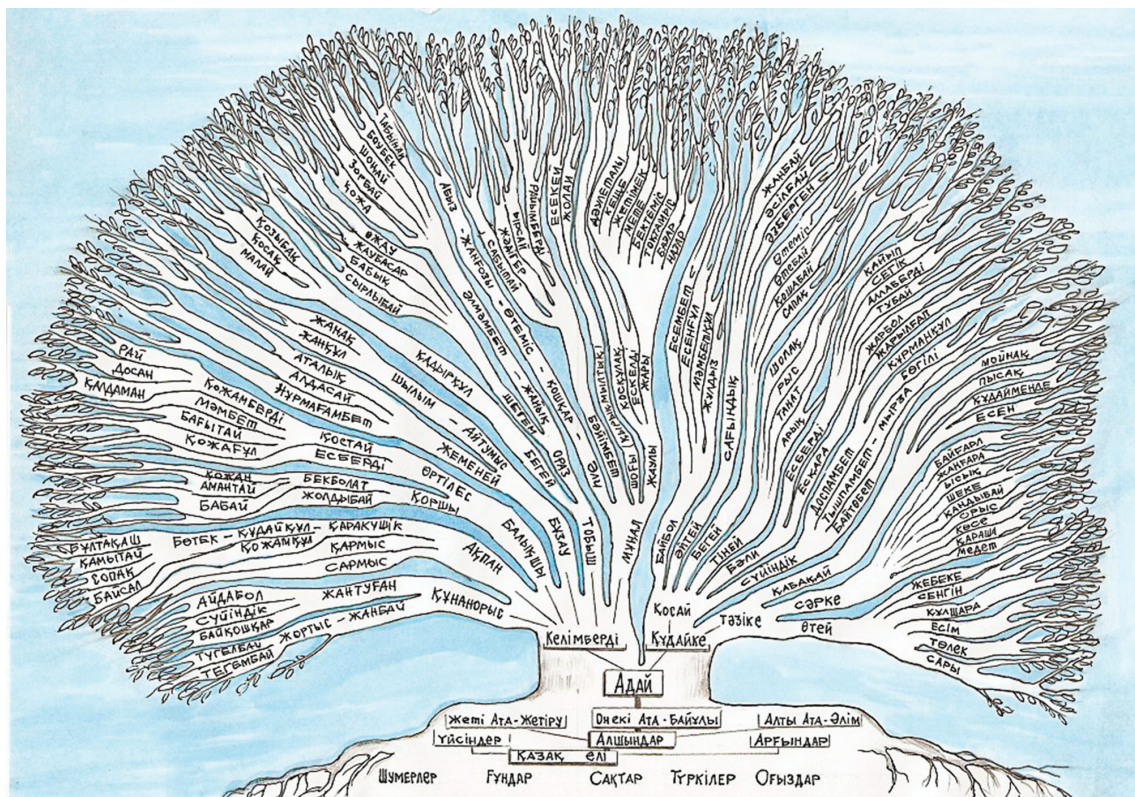
Ой-қазына

Жылнама тарихы

Ерте заманнан бастап абыздар, тарихшылар, діни қызметкерлер, патша хатшылары бастарынан кешкен елеулі тарихи оқиғалар мен тарихи құбылыстарды рет-ретімен тіркеп, кітапқа жазып отырған. Жылнама жазу дәстүрі ежелгі Мысыр, Үндістан, Қытай, Иран, т.б. елдерден басталған. Ертедегі жылнамашылар көбіне билеушілерді дәріптеп, солардың беделі мен үстемдігін көздеген. Қазақстан тарихына байланысты жылнамалар негізінен парсы және түркі тілінде жазылған. «Тарих-и-Рашиди», «Тарих-и-Әбілқайырхани», «Бабырнама», «Шайбанинама», «Шежіре-и-түрік», т.б. Қазақ тарихы үшін Қадырғали би Қосымұлының «Жылнамалар жинағының» маңызы ерекше. Ол туралы Ш.Уәлиханов «Осы басылым қазақтардың өткені туралы ең құнды, ең алғашқы жазба ескерткіш» деп жазды.

Археологиялық жәдігерлер, жазба деректер, мұрағат құжаттары мен мерзімді баспасөз материалдары, адамдардың естеліктері, материалдық және рухани мә-





Адай руының шежіресі

дениет ескерткіштерінің негізінде біздің өлке тарихының даму кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:

1. Ежелгі дәуірдегі Маңғыстау;
2. Орта ғасырдағы Маңғыстау;
3. Жаңа замандағы Маңғыстау;
4. XX ғасырдағы Маңғыстау;
5. Тәуелсіздік кезеңіндегі Маңғыстау.

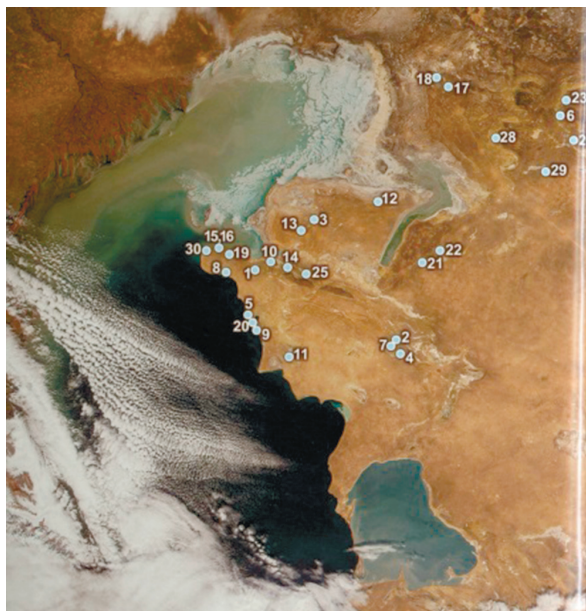
Алшын Меңдалыұлы (1895–1980) – елге танымал болған, ел басқару ісінде белді қызметтер атқарған, ілім мен білімді бойына жиған би. Осындай шежіре қарттарымыздың бүгінгі ұрпаққа жеткізген деректі естелік әңгімелері – баға жетпес бай мұра. Өлке тарихының осындай тірі куәгерлерінің арқасында көптеген деректер жинақталып, кітаптар шығарылды. Осы деректер негізінде жүйеленген ең қомақты дүние-елжанды азамат, биік парасат иесі Жетібай Жылқышыұлы жинақтап шығарған 8 томдық «Адай шежіресі» ұрпаққа мәңгі мұра болатын ел тарихының үлкен шежіресі.



Алшын Меңдалыұлы



Ежелгі дәуірдегі Маңғыстау



Өлкеміз көне тас дәуірінен (палеолит) бері адамзаттың тұрағына айналған. Оның айқын дәлелі археологиялық қазба жұмыстары кезінде ашылған көне қоныс-тұрақтармен олардан табылған тастан жасалған еңбек құралдары. Маңғыстау өңірінің палеолит заманына зерттеу жұмыстарын өткен ғасырдың 60-жылдары геолог А.Г. Медоев жүргізді. Қазіргі таңда археологиялық зерттеу жұмыстары А.Е. Астафьевтің (1963 ж. туған) басшылығымен жүргізілуде. Оның басшылығымен А.Е. Астафьев 1981–2006 жылдары тас дәуіріне тән Қосқұдық елді мекенінде, Ақтау қабірінде, Құрық ескерткішінде, Қызылсу, Сенек, соңғы қола дәуіріне тиісті Сақақұдық, Үлкенқұдық қабірлеу кешендерінде, Сұлтан епе жер асты

мешітінде, ерте темір заманына қатысты *Бәйті, Түбіжік, Меретсай ескерткіштеріне* жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарына қатысқан.

Тас дәуірі – 1. Сартас жағалауындағы ұстахана орындары; 2. Қызылсу-1 тұрағы; 3. Шебір тұрағы; 4. Сенек аулындағы тұрақ; 5. Қосқұдық 1-2 тұрақтары.

Қола дәуірі – 6. Тоқсанбай тұрағы; 7. Кейінгі қола дәуірінің Үлкенқұдық қабірлеу кешені; 8. Кейінгі қола дәуірінің қабірі Сақақұдық; 9. Кейінгі қола дәуіріне тән Ақтау қорымы; 10. Шытша мегалиты; 11. Құрықтағы аңшылардың көне араны (загон).

Ерте темір дәуірі – 12. Бейіттөбе көшпелілер қорымы; 13. Шағатай қорымы; 14. Сырлытам катакомбалық қабірі; 15. Дықылтас қабірлеу кешені; 16. Меретсай-2 қабірлеу кешені; 17. Аралтөбе қорғаны; 18. Иманқара қорымы; 19. Түбіжек 1-2 қабірлеу кешені; 20. Басқұдық-1 қабірлеу кешені; 21. Бәйті-3 ғибадатханасы; 22. Терең қорымы; 23. Қызыл үйік ғибадатханасы.

Ортағасыр кезеңі – 24. Қарақабақ қалашығы; 25. Қызылқала қалашығы; 26. Жезді қалашығы; 27. Әжбаба керуенсарайы; 28. Қосқұдық керуенсарайы; 29. Белдеулі керуенсарайы; 30. Кетікқала қалашығы.



Біліп жүр!

Маңғыстауда ерекше ескерткіштер – *үйіктер* сақталған. Осыған орай археологтар бұл өңірде *б.з.б. V–IV ғасырларда* сақ тайпалар одағына кірген *дайлар (дах)* мекендеген дейді.





Б.з.б. I ғасырдың ортасында қалыптасқан Ұлы Жібек жолының далалық тармағы Үстірт арқылы Каспий теңізінің солтүстік жағалауымен Қара теңізі арқылы Шығыс Еуропаға бағыт алды.

Шамамен VIII–X ғасырларда Қара теңіз, Кавказ бен Еділ бойын жайлаған хазарлар Маңғыстау арқылы Хорезмге, ал Үргеніш-Қоңырат-Үстірт-Жем-Еділ жолы арқылы сауда керуендері Орта Азияның асыл бұйымдарын, жеміс-жидегін орыс жеріне, Еділ бойы халықтарына жеткізіп отырған. Нәтижесінде оңтүстік пен солтүстік арасындағы экономикалық байланыс сауда керуендері арқылы жандана түсті. Осы кезеңдерде атақты Хорезм-Бұлғар жолы, Ескі Ноғай керуен жолдары пайда болды.

Маңғыстау – кім-кімді де қызықтырып әкететін, *«Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен»* тарихы терең өлке:

Бұ жерден дін мұсылман жеті кетті,
біреуі екі келіп, екі кетті,
Кеткен жұрт жетеу емес, алтау еді,
Біреуін екі санап жеті депті.
Әуелі осы жерден Ноғай кетті,
Баласы мұсылманның нобай кетті:
Қазтуған, Асанқайғы, Орақ, Мамай
Әрі өтіп Тесіктаудан солай кетті...



Халық ақыны Аралбай Оңғарбекұлының 1910 жылғы жұтқа қатысты толғауында:

«...Алатаудың белінен,
Алғидың ала шөлінен,
Бұл жерге адай келгелі,
Екі жүз екі жыл өткен...», –

деп жазған.

Бұл жолдар адайлардың Маңғыстауға қоныстануы жобамен 1708 жылдарға сәйкес келетінін аңғартады (жырдағы «Алатау» – Атырау және Ақтөбе облыстары жеріне орналасқан Доңызтау болса, «Алғидың ала шөлі» – Ақтөбе жерінде).

Тарихи деректерге қарағанда, адайлар *XVIII ғасырдың I жартысында* Маңғыстаудың оңтүстік-батысындағы Бозащыда түрікмендермен аралас қоныс тепкен.

XVIII ғасырдың II жартысынан Арал мен Каспий, Шағадам мен Жемнің арасын қамтитын Маңғыстау аймағында көшпелі мал шаруашылығына негізделген елдің қалыпты жағдайда өркендеу кезеңі басталған.

Олар Маңғыстаудың Қараойынан бастап Үстірт, Сам, Жем, Сағыз, Қобда, Тайсойған, Бүйрек, Нарын, Орынбор, одан солтүстік-шығысқа қарай Мұғалжарға дейінгі далалықтарда жайлап және қыстап қалып отырған. Бірқатары ара-тұра Хорезмнің ойына (Бесқала маңына) көшіп, қыстап шығатын болған.

Адайдың айтулы жырауларының бірі Нұрым Шыршығұлұлы «Тоғыз ауыз» деген толғауында:

Ойыл да Қиыл, Жем, Қайнар,
Көлденең өтіп ел жайлар,
Жаз ортасы болғанда,
Күн зауалға қонғанда,
Қонушы еді қарыштап,
Маңғыстаудың ойына,
Сыя алмай шыққан көп байлар, –

деп суреттейді.

Көшпелі шаруалардың бір бөлігі ілгері беттегі Маңғыстау жазығымен Үстірттің оңтүстігінен бастап, Қырықсегіз, Теппе арқылы Жаңғақтың ойын мекендеген, одан әрі Шағадамға (Красноводск) дейінгі кеңістікті еркін пайдаланған. Сондықтан болар, 1750–1860 жылдары мал шаруашылығы ерекше қарқынмен дамыған.



Қосымша дерек:

Сол жылдарда Маңғыстаудың мал шаруашылығының негізін салған Ескелді Саназар, Жаңай Қожаназар, Жары Назар сынды малбегілер болған. «*Бір ғана Жаңай Қожаназар байдың өзіне 11 мың бас жылқы бітіпті...*», – деген дерек бар. Белгілі тұлғаларға берілген асқа 500–1000 үй тігіліп, үш атаның ұрпақтары бас қосып, өліге иман, тіріге сауап келтірген мамыражай мекенге айналған.



Жаңа замандағы Маңғыстау (XIX–XX ғасырдың басы)

1833 жылы Қайдақ соры маңындағы Қызылтас мүйісіне **Ново-Александровск** әскери бекінісі салынған. Бұл бекініс ішкі және сыртқы байланыс үшін тиімсіз болғандықтан 1846 жылы Қараған түбектен қайтадан **Ново-Петровск** бекінісі салынды. 1857 жылы II Александрдың таққа отыруына байланысты бекіністің атауы **Форт-Александровск** болып өзгертілді. Бекініс аты бұдан кейін де бірнеше рет өзгерді:

– 1928 жылдың 19 наурызынан бастап Форт-Александровск «қала» мәртебесіне ие болды. Жиырмансыңшы жылдардың орта шенінде қала аз уақыт «Форт-Урицк» болып аталды.

– 1939 жылдан бастап Форт-Шевченко болып өзгерді.



Новопетровск бекінісі.
Т.Г. Шевченко (1856–1857)



Новопетровск бекінісінің ішкі көрінісі.
Т.Г. Шевченко (1856–1857)

Иса-Досан көтерілісі. 1868 жылы 21 қазанда «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторларының далалық облыстарын басқару туралы уақытша ереже» енгізілді. Негізгі мақсат – әкімшілік басқаруды орыс қолына шоғырландыру болатын.

Бұл ереже туралы орыс зерттеушісі И.И. Крафт: *«Ресей қарамағындағы халықтарды бірыңғай басқаруға көшіру, жергілікті ақсүйектерді ел басқару ісінен ығыстыру, рулық қатынастарды әлсірету, Қазақ даласын бірте-бірте орыс жерімен кіріктіріп жіберуге бағытталды»,* – деп жазады.



Иса-Досан ескерткіші

Жаңа тәртіпке қарсылық ретінде 1870 жылы Маңғыстауда отаршылдық езгіге, әсіресе салықтың өсуіне және жайылымдарды пайдалануға шек қоюға қарсы шыққан **халық көтерілісі** болды. Көтерілісті бастаған – қара халық өкілі **Иса Тіленбайұлы мен Досан Тәжіұлы** болғандықтан, тарихта «Иса-Досан көтерілісі» деген атқа ие болған. Қазіргі Форт-Шевченко қаласында екі батырға арналған алып ескерткіш бар.





Хиуа жорығы (Орыстардың Хиуаны жаулап алуы осылай аталады). 1873 ж. патша әскерінің Хиуаға жорығына Маңғыстау қазақтары күш-көлікпен, адаммен көмектесті. Осы жорық туралы бас штаб өкілі, ротмистр Алиханов-Аварский «Хиуаға жорық» атты күнделік жылнама жазған. Онда Маңғыстау отрядының жолындағы үлкенді-кішілі су көздері, жергілікті халықтың тұрмыс-салты, өңірдің табиғат жағдайы, жер-су, тарихи ескерткіштер, жорықтың өн бойында кездескен оқиғалар тиянақты жазылған.



Біліп жүр!

«Хиуа жорығына қатысқаны үшін» медалі 1873 жылы 22 шілде II Александр патшаның жарлығымен шығарылды. Бұл медальмен 1873 жылы Хиуа хандығына жорыққа қатысқан генералдар, офицерлер, әскерлер, әскери және азаматтық мекеменің шенеуніктері, сондай-ақ, ерікті түрде Түркістан, Орынбор, Маңғышлақ, Красноводскі отрядтары құрамында болған қазақ жігіттері мен Арал флотының мүшелері марапатталды.

Ой-қазына

Өлкенің XX ғасырдағы тынысы

1918–1919 жылдары түбек халқы үшін аса ауыр кезеңдер болды. Елді басқару, тұрғындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету көптеген қиындықтар әкелді. Революция көсемі В.И. Лениннің тапсырмасымен теңіз арқылы Форт-Александровскиге Әліби Жангелдин отряды келді. Маңғыстаулықтар Ақтөбе майданына қару-жарақ жеткізуге көмектесіп, қызылдардың жеңісін қамтамасыз етті. Азамат соғысы кезінде Қызыл флоттың күшімен Форт-Александровскиде кеңестер билігін орнату әрекеті екі рет жасалды.

1920 ж. 7 сәуірінде Маңғышлақ уезінің орталығы Форт-Александровскиде Кеңестік үкімет үшінші рет орнады. Бұл интервенттерге арқа сүйеген ақтардың жеңіліп, қызылдардың бел алған кезі, сондықтан кеңес үкіметі уезде түпкілікті жеңіске жетті.





Тобанияз Өлниязов



Жалау Мыңбаев



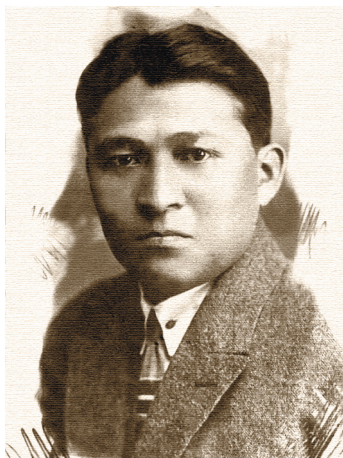
Бәймен Алманов

Адай уездік ревкомы. 1920 жылы күзде Каспий сырты облысына қарасты Маңғышлақ уезі Қазақстанға қарап, *Адай уезі* атанды. Жер көлемі ұлғайып, 256.456 шаршы шақырымға жетті (Жер көлемінің үлкендігіне қарап, уезд кейде «губерния» деп те аталды). Адай уездік ревкомының жұмысы ұзақ жеті жылға созылды. Бұл мерзім ішінде оның төрағасы міндетін Тобанияз Өлниязов, Сыдиық Жұбаев, Жалау Мыңбаев, Жұмағали Ахмедов, Орынбасар Дауылов, Жолдыбай Ақжанов, Жанайдар Садуақасов, Әмзе Нахимжан, Атлаш Қалменов, Баймен Алманов, т.б. атқарды

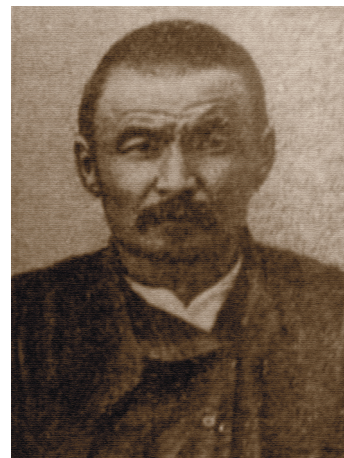
«Ақ қоянның» жұты. Маңғыстаулықтарға 1927–1928 жылдың қысында келген «Ақ қоянның» жұты аса үлкен ауыртпалық әкелді. Жұт зардабынан жергілікті халықтың бір бөлігі көршілес Өзбекстан, Түрікменстан республикаларына көшіп кетуге мәжбүр болды.

1931 жылғы халықтық көтеріліс. Кеңестік салық саясатына қарсы бас көтеру Маңғыстау даласында бастапқыда «Адай-Табын», кейін «Адай көтерілісі» деп аталды. Маңғыстаулықтардың жаппай қозғалуы 1931 жылдың сәуір-қыркүйек айларына түс келді.

Екінші дүниежүзілік соғысы жылдарында. 1941–1942 жылы Маңғыстауға соғыс жүріп жатқан жерлерден бірқатар өндірістік кәсіпорындар көшірілді: Қалмақ балық тресіне қарасты жүзбелі балық өңдеу заводы, Луганск балық консервілеу заводы, «Красный моряк» балық өңдеу заводы, Кизляр балық майын өндіру стансасы. Олар 1942 жылдың күзінде-ақ балық бере бастады. №3, №9 жүзбелі балық заводтарының әрқайсысында 230–250 адам жұмыс істеді.



Жанайдар Сәдуақасов



Сыдиық Жұбаев



Кеме жөндеу зауыты да осы кезде іске қосылды. Каспий акваториясындағы зақымданған кемелердің бірқатары осында келіп жөнделетін. Майдан қажетіне жұмыстанатын кәсіпорындар құпия жағдайда жұмыс істеді. Саурада торпедалық кемелер құрастыратын шағын зауыт жұмыс істеген. Онда шығатын ықшам «Малютка» кемесі теңіз үстіндегі соғыста аса қолайлы болған.

Соғыстан кейінгі халық шаруашылығын қайта құру. 1957 ж. Маңғыстау геологиялық іздестіру экспедициясы жұмыс істеп, 1961 жылы ел ырыздығы – мұнайдың көзін ашты, алғаш рет Жетібай алаңында, кейін Өзен алаңында мұнай фонтаны атқылады. Түбектің «қара алтынын» ашуға тікелей ат салысқан ғалымдар мен өндірістік қызметкерлер: мемлекеттік «Ленин» сыйлығының иегері Х.Өзбекқалиев, Ж.Досмұханбетов, «Социалистік Еңбек Ері» С.Рысқалиев, КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері Б.Қосмағанбетов, «Ленин» орденді Қ.Қожақметов, Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының иегері Ж.Байболов, Б.Дьяков, Ш.Есенов, Е.Иванов, Н.Имашев, С.Әжімұратов, Н.Калинин, В.Токарев, Н.Черепанов, Қ.Мырзағалиев, З.Ысқақов, З.Құлбеков, Бөжіковтер, Ш.Есенғалиев, А.Қадымова, Р.Молдабаева, Р.Есқалиева, Б.Мақсымова, Ж.Дәуітов, т.б. болды.

1964 жылы Шевченко (қазіргі Ақтау) қаласында «Маңғышлақмұнай (қазіргі Маңғыстаумұнайгаз өндірістік бірлестігі) құрылды. Қазіргі таңда Өзен, Жетібай, Қаламқас, Қаражанбас, Солтүстік Бозашы, Теңге, т.б. кен орындары жұмыс жасайды. Аймақтағы мұнай өндірудің негізгі көлемін «Өзенмұнай» ӨФ, «Маңғыстау мұнайгаз» АҚ, «Қаражанбас», «Қаламқас», т.б. ірі кәсіпорындар өндіреді.

Қазыналы Маңғыстаудағы кен байлықты зерттеу, барлау жұмыстары ХІХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Н.И. Андрусов, М.В. Баярунас бастаған бірнеше геологиялық экспедициялар құрылып, Маңғыстаудың геологиялық картасының құрылысы жасалды. Бұл экспедицияларға **Оразмағанбет Тұрмағанбетұлы** белсенді қатысты. Сондай-ақ, өлке кенінің игерілуіне Қаныш Сәтбаев ерекше еңбек сіңірді.

Оразмағанбет Тұрмағанбетұлы (1881–1942) – діни ғұлама, ғалым-геолог, Алаш қозғалысының мүшесі. Үргеніш, Хиуа, Бұхар медреселерінде оқыған. 1897–1900 жылдары Бомбей (Үндістан) қаласында инженерлік білім алған. 1919 ж. Қызылсу жерінде асарлатып мектеп-медресе салдырады. Түбекте қудалау басталғанда О.Тұрмағанбетұлы өзінің құнды кітаптарын Қызылсу маңындағы үңгірлерге жасырады. Ғалымның кітаптары 1977 ж. Алматыдағы ҒА-ның кітапханасының қорына жіберілді.

Рахмет Өтесінов (1927–2011) – даңқты мұнайшы, жазушы. КСРО-ның Құрметті мұнайшысы, Қазақ КСР-інің Еңбек сіңірген мұнайшысы, Қазақстан Жазушылар ода-



О. Тұрмағанбетұлы



Р. Өтесінов



ғының мүшесі (1987). Ақтау және Жаңаөзен қалаларының Құрметті азаматы, «Құрмет орденімен» марапатталған. 1963–1964 жылдары «Маңғыстаумұнайбарлау» тресінің партком хатшысы болды. 1964–1970 жылдары «Өзенмұнайөндіру» басқармасының бастығы болды. «Алыптың ашылуы» (1982), «жолдар мен жолдастар» (2002), «Соңғы аялдама» (2005), т.б. еңбектердің авторы.

Тәуелсіздік кезеңіндегі Маңғыстау

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін де Маңғыстау жерінде көптеген ауқымды жұмыстар жасалуда. Облыстың экономикалық белсенділігі негізінен өңірдегі пайдалы қазбалардың көп болуына, соның ішінде мұнай және газ кен орындарының игерілуіне байланысты. Соңғы 20 жылдың ішінде Каспий теңізінде орналасқан көптеген ірі мұнай және газ кен орындары игеріле бастады. Маңғыстау – еліміздің мұнай-газ секторындағы жетекші өңірлердің бірі. Мұнда қазақ мұнайының 30 пайызы өндіріледі.

Маңғыстау облысы Каспий теңізінің бойында орналасқандықтан және басқа елдермен шекаралас болғандықтан жүк тасымалдау қарқыны да жыл сайын өсіп келе жатыр. Облыста «Жер-Теңіз-Аспан» ықпалдастық жобасы да қарқынды дамуда. Аймақта теңіз айлағы мен ірі өндіріс ошақтары және тарихи-мәдени кешендер орналасқан. Соңғы 25 жылда түбекте 124 мыңнан астам жаңа жұмыс орны ашылды. Өңірге қарасты елді мекендер көгілдір отынмен, жарықпен қамтылды. Ауылдарды ауызсумен қамту мәселесі де өз шешімін тауып отыр. Соңғы жылдары өлкедегі құрылыс саласындағы жұмыс көлемі арта түсуде. Қазақстан теңіз қақпасының тіршілігі Ақтау портымен тығыз байланысты.

Облыстың көлік-логистикалық әлеуеті жіті назарда. Ғасыр жобасы «Батыс Қытай-Батыс Еуропа» көлік дәлізін салу аясында «Өзен-Түрікменстан мемлекеттік шекарасы», «Боржақты-Ерсай» бағыттарында теміржол төселді. Шетпе-Бейнеу, Ақтау-Жетібай автокөлік жолдарын салу жұмыстары қарқынды жүруде. Облыс тарихында алғаш рет жылдық дамуы 6 пайыздық тау-кен өндірісіне қарағанда өңдеу өнеркәсібі жедел даму жолына түсті.



Біліп жүр!

Өлке жылнамасы:

- ❖ 1870–1881 жылдары – Маңғышлақ приставтығы болып, Кавказ наместнигіне азаматтық басқаруға берілді;
- ❖ 1881–1920 жылдары – Маңғышлақ уезі болды. 1881 жылы маусымда Кавказ наместнигінен алынып, Каспий сырты (Закаспий) облысына қарады;
- ❖ 1920–1927 жылдары – Адай уезі атанды;



- ❖ 1928 жылдың 17 қаңтарынан 1929 жылдың 10 сәуіріне дейін – Адай округі болып аталды;
- ❖ 1929–1973 жылдары – Маңғыстау ауданы болып бекітілді;
- ❖ 1939–1963 жылдары өңірде екі аудан болды: *Шевченко ауданы*, орталығы – Форт-Шевченко қаласы, негізінен, балық шаруашылығымен, ішінара мал өсірумен айналысты және *Маңғыстау ауданы*, орталығы – Таушық кенті, мал шаруашылығымен айналысты, ауданда 29 колхоз (ұжымшар) болды.
- ❖ 1973 жылы 20 наурызда «Маңғышлақ облысы» деген атпен құрылды, 1988 жылы қыркүйек айында таратылып, 1990 жылы қайтадан «Маңғыстау облысы» деген атпен шаңырағын тіктеді. Орталығы – Ақтау қаласы.



Қосымша деректер:

Маңғыстау облысының өкімшілік-аумақтық құрылымы

Ақтау қаласы. Түбекте ашылған мұнай мен уран өндірісін жолға қою үшін «Гурьев-20» аталып келген құрылысшылар кентіне «қала» мәртебесі берілді. Бұған дейін жұрт аузында «Меловой» аталып келген қалашық Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен 1963 жылы Ақтау атанды. Маңғыстау жеріндегі барлық өндіріс орындары енді Ақтау қаласына қарайтын болды. Кейін қалада «Маңғыстаумұнай» бірлестігі, мұнай құрылыстары тресі, Каспий аймақтық тау-кен комбинаты, т.б. ірі кәсіпорындар жұмыс істеді. Қала 1964 жылға дейін Ақтау, 1991 жылға дейін Шевченко, 1991 жылдан бастап қайтадан Ақтау деп аталады. 1973 жылдан Маңғышлақ, кейін Маңғыстау облысының орталығы. Ақтау – республиканың жас қалаларының бірі, Қазақстанның теңіз «қақпасы». Халық саны – 183.350 (2017).

Қала Ленинград сәулетшілерінің жобасы бойынша салынды. Шөл далада заманауи сәнді қала тұрғызғаны үшін олар Халықаралық Сәулетшілер одағының Патрик Аберкромби атындағы сыйлығына ие болды. Шевченко қаласы қолайсыз аймақты адамның жақсы тіршілік ортасына айналған қала ретінде Алтын Жұлдыз алды. Ақтауда облыстың басты кәсіпорындары мен мәдени орталықтар шоғырланған. Олардың қатарында – облысты электр қуатымен және теңіз суын тұшыту арқылы ауызсумен қамтамасыз етіп отырған Маңғыстауэнергокомбинаты (МАЭК, 1968). Қалада Н.Жантөрин ат.драма театры (2003), Ш.Есенов ат. Университеті (1976), Абай ат. Мәдениет үйі, облыстық тарихи-өлкетану музейі (1975), «Достық» кинозалы (1963), Ақтау халықаралық еуежайы (1983 ж.), Ақтау халықаралық теңіз сауда порты (2003), т.б.



Жаңаөзен қаласы. 1964 жылдан бастап осы өңірдегі ірі Өзен мұнай кенін игеруге байланысты қаланып, 1968 жылы қала статусы берілді. Облыстың оңтүстік-шығысында, орталықтан 150 км қашықтықта. Халық саны – 113,4 мың (2016). Қазір «Өзенмұнайгаз» кәсіпорны қала экономикасының негізі тірегі болып отыр. Халықаралық Кендірлі демалыс орнының ашылуына байланысты Жаңаөзен қаласы болашақта облыстың туристік сервистік орталығына айналады деп күтілуде. Қазақстан – Түрікменстан – Иран мемлекеттері арасында халықаралық транспорттық дәліз ретінде «Солтүстік – оңтүстік» теміржолы ашылды (2014).

Бейнеу ауданы 1973 жылы наурызда құрылды. Облыстың солтүстік-шығысында. Аудан 11 селолық – Бейнеу, Ақжігіт, Сарға, Боранқұл, Есет, Ноғайты, Сыңғырлау, Сам, Төлеп, Төжен, Тұрыш округтерінен тұрады. Бейнеу теміржол станциясы тоғыз жолдың торабы, мұнда кедендік пост орналасқан. Ауданның халық саны – 68.075 (2017). Бейнеу жері тарихи ескерткіштерге бай, соның бірі – пір Бекет Атаның жерасты мешіті. Аудан халқының басым көпшілігі мал шаруашылығымен айналысады.

Қарақия ауданы. 1973 жылы құрылды. Орталығы Құрық селосы (1993 жылға дейін Ералиев кенті). Аудан аумағында теңіз деңгейінен 132 м. төмен жатқан Қарақия ойпаты, мұнымен қоса Қауынды, Қорғанбай, Қарынжарық ойпаттары да бар. Аудан 7 селолық – Болашақ, Жетібай, Бостан, Құланды, Құрық, Мұнайшы, Сенек округтерінен тұрады. Өзге елдерден көшіп келген қандастарымыз жаңадан бой көтеріп жатқан Аппақ аулына қоныстануда. Түрікменстанға жақын шекарада Болашақ станциясы салынды. Ауданның халық саны – 34.066 (2015).

Маңғыстау ауданы. 1928 жылы құрылған. Сол кездегі орталығы – Форт-Александровск. 1939 жылдан аудан орталығы – Жыңғылды, Таушық кенті, 1966 жылдан бері Шетпе аулы. Аудан 12 селолық – Шетпе, Ақтөбе, Ақшымырау, Жармыш, Жыңғылды, Қызан, Онды, Отпан, Сайөтес, Тұщықұдық, Шайыр, Шебір округтерінен тұрады. Халық саны – 38.306 (2017).

Түпқараған ауданы – облыстың батысындағы аудан, 1992 жылы шілдеде құрылды. Орталығы – Форт-Шевченко қаласы. (Қала бұған дейін 1928–1939 жылдары Маңғыстау ауданының, 1939–1962 жылдары Шевченко ауданының орталығы болған). Қала облыстың тарихи қаласы деп есептеледі. Таушық, Қызылөзен, Ақшұқыр, Сайын (бұрынғы Тельман), Баутин село округтерінен тұрады. Ауданның халық саны – 24.128 (2015).

Мұнайлы ауданы 1980 жылы құрылып, 1988 жылы облыс тарағанда бірге таратылды. 2007 жылы қайта құрылды, бұған облыс аумағына көшіп келуші қандастарымыздың санының күрт көбеюі себеп болды. Мұнайлы ауданы – республика бойынша тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы ашылған ең жас аудан, орталығы – Маңғыстау селосы (станциясы), облыс орталығынан 20 шақырым қашықта орналасқан. Халық саны – 149.962 (2017). Аудан 7 селолық – Маңғыстау, Баянды, Қызылтөбе, Дәулет, Атамекен, Басқұдық, Батыр округтен тұрады.





Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Жылнама дегеніміз не?
2. Өлке жылнамасындағы тарихи кезеңдерді атаңдар.
3. Қазір облыста неше аудан, неше қала бар?

II. Түсіну

1. Не себепті Ш. Уәлиханов жылнаманы ең құнды, ең алғашқы жазба ескерткіш деп бағалаған?
2. Жергілікті халықтың 1870 жылғы көтерілісінің басты себебі неде?

III. Қолдану

1. Мәтінде берілген археологиялық картамен жұмыс. Археологиялық ескерткіштерді өлкенің әкімшілік-аумақтық картасын пайдалан отырып, орналасқан жерін анықтаңдар.

IV. Талдау

1. Жылнама мен шежіренің ұқсастығы мен айырмашылығы қандай? «INSERT» оқыту стратегиясы бойынша мәтіндегі ақпаратты талдаңдар.

V (бұрыннан білемін)	+ (жаңа ақпарат)	- (менің ойлағаныма қайшы)	? (білгім келеді)



Ойталқы

V. Жинақтау

1. Өлкенің тарихи оқиғаларының хронологиялық картасын құрастырыңдар.

Айы-күні	Болған өзгерістер, оқиғалар	Дереккөздер



VI. Бағалау

1. Туған өлке жылнамасына қазіргі қандай замандастарымыздың есімін ұсынар едің?



Зерттеуші күнделігі

1. Жинақтаған деректерді пайдаланып *«Өз әулетіңнің жылнамасын жаса»*.
2. Материалдар қорымен жұмыс жасай отырып, «Туған өлке» альбомын жаса.



Болашаққа бағдар

Ақпаратты қайдан табуға болады?

1. Маңғыстау облысының тарихи-өлкетану музейі.
2. Үстірт мемлекеттік табиғи қорығы.
3. Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы.
4. Маңғыстау облыстық әмбебап кітапханасы.
5. Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві.



Менің мектебімнің тарихы

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢ:

- ❖ түрлі дереккөздерден қажетті ақпараттарды таба білесіңдер;
- ❖ сұхбаттасуға қажетті сұрақтар қояды (дайындау) және сұхбат жүргізуді білесіңдер;
- ❖ өз мектебіңнің тарихын әңгімелей білуді үйренесің.



Жадында сақта!

Медресе (араб. *медреса* – оқу) – мұсылмандық мектеп. Дін қызметкерлерін, мұсылман бастауыш мектептерінің мұғалімдерін даярлайтын орта және жоғары мұсылман мектептері.

Мектеп – жалпы және негізгі білім беретін оқу орны, білім ордасы. Басты нысаны – сабақ оқыту, оны мұғалім атқарады.

Ой-қазына

Кез келген білім ордасы киелі

Білімсіз еш мемлекеттің өсіп-өркендемейтіні, ешбір қоғамның алға жылжымайтынын тарих талай рет дәлелдеді. Сондықтан қазақ даласының әр өңіріндегі әрбір білім орындарының қосқан үлесін ерекше атауға болады.

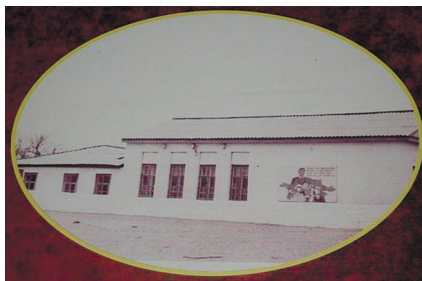
Мешіт-медреселер. Маңғыстауда Қазан төңкерісіне дейін балалар, негізінен, жергілікті жерлердегі мешіт-медреселерде және Хиуа хандығындағы діни оқу орындарында араб, парсы, түрік тілдерінде білім алған. Өлкеде тұрғындардың сауатын ашып, имандылыққа тәрбиелеген Бекет Мырзағұлұлының ағартушылық қызметін халық өте жоғары бағалаған. *Бекет атаның төрт мешіті, Қонадағы Жаналыұлы Абдолланың Көк мешіті, Тұшықұдықтағы Айдар ишанның, Қызылсудағы Оразмағанбет хазіреттің, Торым құдығы жанындағы Естұрлының, Манашы сайындағы Көркембайдың, Жыңғылды сайындағы Қапаштың, сонымен қатар, Мәмбетнияз, Нұрнияз ахун, Сонабай, Әміре, және т.б. ағартушылардың мешіттері мен медреселері* өз заманында жас ұрпақтың сауат ашуына жағдай жасады. Мұндай білім ошақтарын дәулетті адамдар өз қаражаттарына салғызған. Ел ақсақалдарының бастамасымен ауыл тұрғындары түгелдей дерлік құрылыс жұмыстарына жұмылдырылған.

Қазан төңкерісі Маңғыстау түбегіне бұрын-соңды болмаған өзгерістер әкелді. Бұл өзгерістер ең алдымен халықтың діні мен тілін, салты мен дәстүрін өзге





Киіз үйдегі бала оқыту



1873 ж. негізі қаланған
алғашқы мектептің бірі



«Көк мектеп». 1909 ж.
салынған алғашқы орыс-түзем
мектебінің қазіргі көрінісі

жолға өтуге итермеледі. Солақай саясат жергілікті халықтың медресе, мешіттерде дәріс алып, бұған дейін қалыптасқан, имандылыққа, ынтымаққа тәрбиелеу дәстүрлерін тұншықтырды. Бірақ орысша сауат ашудың түбек халқының білім алудағы рөлін жоққа шығаруға болмайды.

Жаппай сауатсыздықты жою саясаты қолға алынып, **мектептер** салына бастады. 1920 жылы *Баутинде алғашқы кеңес мектебі ашылып, Николаевск еңбек мектебі деп аталды. Бұл оқу орны 1926 жылы – шаруа жастарының мектебі, 1932 жылы – М.Горький атындағы жеті жылдық мектеп, 1936 жылы – орта мектеп болып өзгерді.*

1930 жылы КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен Орталық атқару комитетінің **«Жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқу туралы»** қаулыға сәйкес түбекте 8–15 жас арасындағы балаларға бастауыш білім беру ісі қолға алынып, барлық елді мекендерде бастауыш мектептер ашыла бастады. Жаппай сауатсыздықты жою, балаларды бастауыш білім берумен қамту мәселесіне жеке адамдар да ат салысты. Екі жылдық курста дайындықтан өткен мұғалімдер мектеп ашу ісін қолға алды. 1930–1931 жылдары *Ақкетікте қыздар мектебі, Ұштаған, Ащымұрын ауылдарында көшпелі, Шайыр мен Жармыш, Тұщыбек, Жыңғылдыда бастауыш мектептер жұмыс жасады. Ақмыш елді мекенінде жетім, жартылай жетім балаларға арналған коммуна құрылды, Қаңғада балалар үйі іске қосылды.*

1942 жылы Шевченко ауданында 3 орта, 7 орталау, 7 бастауыш мектеп болды. 1954–1955 жылдары Шевченко ауданында 10 орта мектеп – Киров, Горький, Шевченко, Микоян, Жданов, Тельман, Ащымұрын, Қарақұм, Долгий, Қызылқұмда; 6 бастауыш мектептер – Құлалы, Түбіжек, Фетисов, Ақшұқыр, Қызық, Сенек жерлерінде болды. 1961 жылы Тұрыш елді мекенінде бастауыш мектеп ашылып, кейін орта мектепке айналды.

1973 жылы 20 наурызда **Маңғыстау облысының құрылуы** халық ағарту жүйесіне де елеулі өзгерістер әкелді. 1973–74 оқу жылында облыста 53 жалпы білім беретін мектеп болып, онда 35.160 бала білім алды. 1992 жылы Ақтауда алғашқы дарынды балаларға арналған мектеп-интернат, қазақ-түрік лицейі, 2015 жылы химия-биология бағытындағы Назарбаев зияткерлік мектебі (НЗМ) ашылды.





Біліп жүр!

Сұхбат – ақпарат алу әдісі, ол сұрақ қою арқылы алынады. Бұл әдіс ұйымдастыру жағынан артықшылығымен, қолжетімділігімен, ақпаратты өңдеуге техникалық құралдарды барынша мол пайдалану мүмкіндігімен ерекшеленеді.

Сұрақ әдісінің негізгі түрлеріне сауалнамалық сұрау мен әлеуметтік сұхбат (интервью) жатады. Мақсат қойып, сол бойынша сұрақты алдын ала дайындау керек.

Сауалнама – ақпарат алу үшін берілген тақырып бойынша жазбаша сұрау.

Ой-қазына

Мәртебелі мектеп

Шахта орта мектебі – 1930 жылы Таушық ауылында ашылған өлкедегі алғашқы білім беру ошақтарының бірі. Шығыс даналығында «Бір әріп үйреткен кісінің алдында өлшеусіз қарыздарсың» деген ұғым бар:

«Жақсы Ұстаз – елдің көркі» деп ғұмыр кешкен Төрәлі Самалықов;

«Ғасырлар бойы қалыптасып, талай заманның тайқазанында қайнаған халықтың төлтума педагогикасына сүйеніп жұмыс жасаған ұжымның, өз басым жаман болған жерін көргенім жоқ», – деп көрегенді сөз айтқан Өтежан Алшымбаев;

«Мектепсіз ел – мүгедек» деп білімнің мәнін ұғындырған Ысқақ Шәкіратов – бір-бір әлем! Ұстаздар әлемі! Ұлағат әлемі!

«Маған жақсы жұғатын бор, қара тақта, сосын 20 шақты бала берші, басқасын өзім табамын», – деп тіл қатқан Торғай Шоңқалов әлемі ше!?

«Педагогикалық шеберліктің бір қоры – бағаны әділ қоюда» деп бағдар ұсынған Ханзия Жалғасбаева ше!? «Жақсы ұстазсыз – жақсы мұғалім жоқ» деп жөн сілтеген Кетебай Қиынов ше!?

«Біз қайда жүрсек те – ұстазбыз. Тіпті, той дастарқанында да ұстаздық кейпімізді жоғалтпауымыз керек!» деп төлімін таратқан Айман Сәрсенбаева ше!?

«Оқытушыда терең білім болсын. Бұл – бір! Сол білімде төкпей-шашпай жеткізетін әдісін болсын. Бұл – екі! Баланы сүйетін жүрегің болсын. Бұл – үш! Осы үшеуі түгел болса, төбедегі келеді дей бер!» деп текті әсиет айтқан Т.Меңдібаев ше!? Бұл ой-пікірлердің иесі – Шахта орта мектебінің мұғалімдері. Иә, Шахта орта мектебі – бақытты мектеп. Себебі, онда ақылгөй ағалар көп болған және қазір де көп.

«Біз әр қадамын сағат тілінің тырсылымен дәлме-дәл басатын аса қатал, айрықша талапшыл Торғай Шоңқалов ағай бастаған мейлінше талғампаз ұстаз-



дардың алдын көрдік. Содан да ма екен, өзімізге аса жоғары талап қойып өстік. Қиындықтан жасымауға, табыстан тасымауға баулындық. Менің кәмелеттік аттестатымда «төрттік» тұрғанын көріп, талайлар таң қалды. Иә, біз – сондай максималист мектептің түлектеріміз. Одан зардап шеккеніміз жоқ. Ауыр мен асқардан айбынбауды үйрендік. Жұрт Оксфорт пен Кембриджді табысты аяқтағандарына қандай масаттанса, біздер Шахта орта мектебін бітіргенімізге сондай мақтанушы едік. Өнегесі бізге өмірлік азық болды» – деп даналардың алдын көріп, өзі де даналар тобын толықтырған белгілі қоғам, мемлекет қайраткері Өбіш Кекілбаев осылайша өзі оқыған мектебін еске алған сайын ет-жүрегі елжіреген. Бір-бір ғылымның құлағында ойнап, «доктор», «кандидат» атанған түлектер: ғалымдар – Нұн Жұбаев, Мекерия Атымов, Берекет Жұмалиев, Жұмат Тілепов, Қиынов Ләззаттар осы мектепті бітіріп, болашаққа жолдама алды. Оның түлектері – ата-баба көксеп өткен көп мақсатты алғаш жүзеге асырушылар болды. Өздері ғана сауатты боп қоймай, күллі құба далаға білім бағын екті. Осылайша бүкіл Маңғыстаудың «кадр мектебі», «тірек мектебі» атанған **Шахта орта мектебі** бұл күндері де үрдісінен жаңылып, үлгісін жоғалта қойған жоқ.

Бұл киелі шаңырақ – қаншама қарлығашты бауырында баулып, көгіне ұшырған білім бөйтерегі.



Болашаққа бағдар

Сауалнама үшін сұрақтардың үлгісі:

1. Сен оқитын мектеп кімнің атымен аталады?
2. Сен оқитын мектептің нөмірі мен аты нені білдіреді?
3. Сен оқитын мектептің бірінші директоры және мұғалімдері кімдер?
4. Өз мектебіңнің қандай жетістіктерін білесің?
5. Өз мектебіңнің түлектері туралы не білесің?
6. Сен оқитын мектептің қандай дәстүрлері бар және Сен оған қалай қарайсың?



Ойлан. Жұптас. Талқыла



I. Білу

1. Өлкедегі тұңғыш мектепті ата.
2. Маңғыстаудың алғашқы сауат ашу орындары қалай аталды?



II. Түсіну

1. Өлкедегі Шахта орта мектебі қандай мектеп? Өз түсінігіңмен өңгімелеп бер.
2. Ол мектеп неліктен «кадр мектебі», «тірек мектебі» деп аталды?





III. Қолдану

1. Ашылған кезеңдерге сәйкес өлкедегі білім беру ошақтарының атауларын кестеге толтыр.

Қазан төңкерісіне дейінгі кезең	Патшалық Ресей кезеңі	Кеңес үкіметі кезеңі	Тәуелсіздік кезеңі

IV. Талдау

1. Білім беру ошақтарын салыстырыңдар.

	Ерекшеліктері	Ұқсастықтары
Патшалық Ресей кезеңі		
Кеңес үкіметі кезеңі		
Тәуелсіздік кезеңі		



Ойталқы

V. Жинақтау

- 1-топ. «Бүгінгі менің мектебім» жобасын құрыңдар.
2-топ. «Менің мектебімнің тарихы» тұсаукесер үлгісін толықтырыңдар.

Мектептің мекенжайы. Құрылу тарихы		Ардагер ұстаздар
	Мақтан тұтар түлектер	



VI. Бағалау

Мәтіннен қандай ой түйдің?

«Біз әр қадамын сағат тілінің тырсылымен дәлме-дәл басатын аса қатал, айрықша талапшыл Торғай Шоңқалов ағай бастаған мейлінше талғампаз ұстаздардың алдын көрдік. Содан да ма екен, өзімізге аса жоғары талап қойып өстік. Қиындықтан жасымауға, табыстан тасымауға баулындық. Менің кәмелеттік аттестатымда «төрттік» тұрғанын көріп, талайлар таң қалды. Иә, біз – сондай максималист мектептің түлектеріміз. Одан зардап шеккеніміз жоқ. Ауыр мен асқардан айбынбауды үйрендік. Жұрт Оксфорт пен Кембриджді табысты аяқтағандарына қандай масаттанса, біздер Шахта орта мектебін бітіргенімізге сондай мақтанушы едік. Өнегесі бізге өмірлік азық болды».



Зерттеуші күнделігі

1. Жинақтаған деректерді пайдаланып БАҚ-на материалдар жариялаңдар.



Өлке әдебиеті

Туған өлке тарихы – баспасөз беттерінде

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢ:

- ❖ өңірде шығатын баспасөз құралдарын білесің;
- ❖ туған өлке туралы, адамдар туралы шындық көзқарас тұрғысынан мақалалар мен очерктердің ақпараттылығы, мазмұн тереңдігі, эмоционалдық әсерін талдайсың.



Жадында сақта!

Көсемсөз, публицистика (лат. *publicus* – қоғамдық) – әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерді қозғайтын саласы. **Публицист** – публицистикамен айналысатын адам.

Мақала (орыс. *статья*, ағылш. *article; entry, clause*) – қоғамдық-әлеуметтік мәселелер туралы жазылған публицистикалық жанрдағы шығарма. Мақала 4 түрге бөлінеді:

- 1) **Бас мақала** заманымыздың негізгі бағытын, үкіметтің алға қойған саяси, шаруашылық, мәдени міндеттерді түсіндіріп, іске бағыт береді;
- 2) **Проблемалық** – шешуді, тексеруді, зерттеуді қажет ететін теориялық және практикалық мәселелерді көтереді;
- 3) **Насихаттық** – ғылым, техника, өнер жаңалықтары заман талабына сай бүгінгі өмірдің практикалық міндеттерімен байланыстырып отырады;
- 4) **Публицистикалық** – қоғамдық-әлеуметтік және саяси маңызы зор оқиғалар мен құбылыстарды, дәуір тынысын көтеріңкі үнмен, көркем тілмен баяндайды.

Редактор – баспада, радиохабар мен телевизияда мәтінді әдеби тілдің стильдік нормаларына түсіріп, өңдеуші, оны басылымның (хабардың) мақсаты мен сипатына сай етіп жөндеуші, әдеби қызметкер немесе журналист.

Газет – бұл күнделікті шығып тұратын басылым, мұнда еліміздегі және өлкедегі жаңалықтар мен оқиғалар жазылады, қоғамдық өмірдегі, экономикадағы, мәдениет саласындағы жетістіктер баяндалады.

Журнал – айына бір рет кітап түрінде шығып тұратын мерзімді басылым, бұқаралық ақпарат құралдарының бірі.

Газет-журналдар бірнеше топқа бөлінеді:

- кезеңділікке байланысты;
- аумақта орналасуына байланысты;
- тіліне байланысты; басылым түріне байланысты;
- әлеуметтік бағыты (жастар, әйелдер, балалар, студенттер және т.б.)



Газет – біріншіден, халықтың көзі, құлағы, тілі, екіншіден, жұртқа қызмет ететін құрал, үшіншіден, халыққа білім таратушы, төртіншіден халықтың жоқтаушысы.

Ахмет Байтұрсынов

Ой-қазына

Маңғыстау баспасөзі

Ешқандай ел журналистика, мерзімді баспасөзсіз өмір сүре алмайды. Журналистикасы жоқ ел – шежіресі, тарихи жады жоқ ел болып саналады. Мерзімді баспасөз – өлкетану жұмысын жүргізуде басты көмекші құрал. Оның беттерінде өңірдің тарихы, қоғамдық-әлеуметтік дамуы, мәдениеті мен өнері, күнделікті жаңалықтар жарияланып тұрады.

Маңғыстаудың мерзімді баспасөзінің тарихы XX ғасырдың 20-жылдарының басында Форт-Александровск қаласында шығып тұрған **«Радиовестник»** қабырға газетінен бастау алды. Кейінірек **«Вестник партии»** деп өзгертіліп, қазақ және орыс тілдерінде шықты. Қолмен жазылып, көшіріліп көбейтілетін бұл қабырға газеті 1924 ж. **«Лицом к деревне»** (**«Ауылға бетінді бұр»**) деген ұран-атаумен қырдағы ауылдарға таратылды. Баутинде **«Беднота»** қабырға газеті шығарылып тұрды.



«Жаңа жұртшылық» – Маңғыстауда баспа тәсілімен шығарылған алғашқы газет. 1931 ж. бастап Форт-Александровск баспаханасында 800 дана таралыммен, айына 10 рет шығып, оған кезінде Ж.Сәрсенбин, Ғ.Нұрымов, Ж.Қызылбаев, т.б. белгілі азаматтар редакторлық етті. Кеңес өкіметінің 30-жылдардың басындағы саясатына орай, газеттің атауы 1933ж. **«Колхоз жолы»**, 1958 ж. **«Ленин жолы»** деп аталды. 1963 ж. Шевченко ауданы таратылған кезде жабылып қалды.

«Жаңа өмір» – Маңғыстау ауданының газеті. Алғашқы саны 1941 ж. желтоқсанында **«Сталин жолы»** деген атпен екі бет, 1957 ж. газет **«Еңбек туы»** аталып, төрт бет болып шыға бастады. Қазіргі **«Жаңа өмір»** атауына 1963 ж. ие болды. Газеттің әр кездегі редакторлары: М.Жәрдемов, Х.Сұлтангелдиев, Ш.Амандықов, М.Неталиев, Т.Смағұлов, А.Әбдіров, К.Ұзақбаев, Т.Жаңбыршиндер. Бұл газетте: Ш.Батырбаева, С.Шәкіратов, Ө.Оңғарбаев, Қ.Таңатаров, Қ.Аманиязов, Ө.Қонарбаев, Ө.Бердіғұлов, Т.Шәйкөзовтер еңбек етті. Әйгілі жазушы, қоғам және мемлекет қайраткері Ө.Кекілбаевтың тырнақалды туындылары осы газетте жарияланған.

«Жаңарған Маңғыстау» – бұрынғы Өзен ауданының газеті. 1970 ж. қаңтарынан 1973 ж. мамырына дейін шағын көлемде шыққан газет кейін облыстық газеттің ұйымдастырылуына негіз болды. Редакторы – М.Сухамбердиев.

«Жаңаөзен» – Жаңаөзен қалалық газеті. 1990 ж. қаңтарынан бастап шығып келеді. Редакторы болып М.Қибасов, А.Айдаров еңбек етті.



«**Маңғыстау**» – қазақ тіліндегі облыстық газет. 1-нөмірі 1973 ж. 13 сәуірінде жарық көріп, ол Маңғышлақ облысы таратылғанға (1988) дейін «*Коммунистік жол*» деп аталды. Алғашқы редакторы – Рысжан Мусин. Одан кейін: Ж.Оспанов, К.Мырзағұлов, С.Есімов, М.Қосымбаевалар редакторлық етті. Қазіргі редакторы – Ғ.Әріпов.

«**Местное время**» – орыс тіліндегі облыстық газет. 1-нөмірі 1967 ж. шілдеде «*Огни Мангышлака*» деген атпен Шевченко қалалық газеті болып шықты. 1973 ж. сәуірде, облыс құрылғанда, облыстық газетке айналды. 1988 ж. облыс жабылып қалғанда, қалалық газет болып, 1992 ж. тамызынан бастап «*Местное время*» деген қазіргі атауымен шығып келеді. Алғашқы редакторы – Ю.Татаринов. Одан кейінгі редакторлары: Г.Г. Коваленко, В.И. Вова, П.А. Долматов.

«**Мұнайлы жаңалығы**» – «*Мунайлинская новь*» – бұрынғы Мұнайлы аудандық газеті. Қазақ және орыс тілдерінде 1982 жылдан – 1988 жылға дейін шығып тұрды. А.Тонкопрядченко, Ө.Оңғарбаев редакторлық етті.

«**Рауан**» – Бейнеу аудандық газеті. Бірінші нөмірі 1985 ж. шілдесінде «*Ленин жолы*» деген атпен жарыққа шықты. 1990 жылдан бастап «*Рауан*» атымен шығады. Алғашқы редакторы – А.Өтегенов.

«**Қарақия**» – Қарақия аудандық газеті. 1985 жылдың шілдесінен «*Коммунизм таңы*» деген атпен, А.Жамалетдиновтың редакторлығымен шыға бастады. 1991 жылдың наурызынан бастап «*Түлеген түбек*» болып өзгертілді.

«**Ақкетік арайы**» – Түпқараған аудандық газеті 1992 жылдан шыға бастады.

Өткен ғасырдың 90-жылдарының басында Маңғыстауда ресми баспасөзбен қатар, ведомстволық және тәуелсіз газеттер де көптеп шыға бастады. Олардың қатарында: «*Каскор*» акционерлік компаниясының «*Вестник*», Маңғыстау энергия комбинатының «*Энергия*», республикалық «*Сфинкс*» концернінің «*Каспийский меридиан*», облыстық кәсіподақтар кеңесінің «*Маңғыстау кәсіподақтары*» – «*Профсоюзы Мангистау*», іскерлікті және бәсекелестікті дамытуды қолдау қорының «*Дело*», Қазақстан Жазушылар одағы мен «*Наурыз*» қорының және «*Аққұс*» шығармашылық бірлестігінің «*Аққұс*», «*Адай*», «*Үш қиян*» тәуелсіз газеттерін атауға болады. Олардың бірқатары түрлі себептермен жабылып қалды.



Біліп жүр!

Облыстың қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары:

Газеттер: «Маңғыстау», «Огни Мангистау», «Жаңаөзен», «Жаңаөмір», «Рауан», «Қарақия», «Ақкетік арайы», «Мұнайлы», «Тумба», «Лада ТВ+», «Изруквруки – Актау», «ВестникАктГУ им. Есенова», «Маңғыстау мұғалімі», «Маңғыстау дәрігері», «Жаңаөзен жаршысы», «Проспект».

Журналдар: «Актау», «Деловой Актау», «Каспийский меридиан», «Әбіш әлемі», «Маңғыстау әдіскері».

Электрондық Бұқаралық ақпарат құралдары: «Маңғыстау» (Қазақстан-Ақтау) телеарнасы, «31-Канал Ақтау» телеарнасы, «Жолбаян» (Тандем) радиостанциясы, «WEST» радиостанциясы.



Қазақ боксының атасы – Шоқыр Бөлтекұлы

*«Екі-ақ нағыз қазақ бармыз,
бірі – мен, бірі – Шоқыр».*
Бауыржан Момышұлы

Қазақстан боксы қазіргі әлемдік рейтинг бойынша алдыңғы қатардағы бокс державасына айналып келеді. «Қазақ жеріне бокс қолғабын әкелген» деген теңеу Шоқыр Бөлтекұлының есімімен тікелей байланысты.

Шоқыр Бөлтекұлы (1916–1994) – Маңғыстау облысының Жармыш ауылына қарасты Сарықауақ деген жерде дүниеге келген. Оның есімі тұмсығы тасқа тимей қайтпайтын бекіре тұқымдас шоқыр атты балықпен орайлас қойылған. Қарт Каспийдің жағасындағы балықшы әулетінде өмір есігін ашқан оның балалық шағы бақытты бола қоймады. Әке-шешесінен ерте айырылған Шоқыр сол бір қиын-қыстау шақтарда туған қарындасынан да көз жазып, ашаршылық нәубеті қарсаңында Форт-Шевченкодағы балалар үйінде өсіп ер жетеді.

Шоқыр Бөлтекұлы Киевтегі Көркемсурет академиясы мен Дене тәрбиесі институтында білім алған. Бокспен 1936 жылдан бастап айналысып, сол уақытта құрылған «ТЕМП» спорт қоғамының қабырғасында өзі бокс үйренеді әрі өзгелерге де үйретеді.

Алғаш рет 1937 жылы Алматы қаласында бокстан ел біріншілігін ұйымдастырып, қазақ боксының тарихын бастап береді. Бокс спортының тарихындағы бұл қоғам кейін «Динамо», «Спартак», т.б. аталып үлкен кеңістіктерге шығады.

1941–1945 ж. 2-дүниежүзілік соғысқа қатысып, одан жараланып оралған соң, Алматы қаласында жаттықтырушылық қызметін жалғастырады.

Қазақстанның бокстан 3 дүркін чемпионы. Рингке 223 рет шығып, соның 199-ын нокаутпен аяқтаған, «СССР спорт шебері» атағын иеленген тұңғыш қазақ.

Шоқыр соғыстың кезінде тегін «ұлы» деп жаздыртқаны үшін талай жеңілдіктерден айырылып, сан мәрте соққы жеген. Кабанов деген тергеушімен сөзге келіп қалғанда: «Себебі мен – қабанның емес, Бөлтектің ұлымын», – деп берген жауабы – өмірде болған оқиға.

Шоқырдың тағы бір ерекше таланты – суретшілігі. Татар жазушысы Ғабдолла Тоқайдың суретін салған. Алматыдағы Ғ.Мүсірепов атындағы Балалар мен жасөспірімдер театрының фойесі, М.Горький атындағы демалыс паркінің аллеясы атақты боксшы салған суреттермен безендірілген.

Оның тағы бір қыры – батырлар жырын жатқа айтуы. Әйгілі 1899 жолдық «Ер Қосай» жырын жатқа заулатады екен.



Заңғар Кәрімхан





Маңғыстаулықтар жылдағы оң үрдісінен жаңылмай, 13–14 наурыз күндері Отпан тау басына жиналып, Амал – көрісу мерекесін барлық сән-салтанатымен атап өтті. Ондағы мақсат – ата аруағына тағзым ету, алыс-жақын ағайынмен туысқандықтың тамырын бекіту, тәуелсіз еліміз, кең-байтақ жерімізге ырыс, береке-бірлік тілеу. Дәл осы күндері «Отпан тау тарихи-мәдени кешені» елді ынтымақ пен бірлікке шақырар киелі орынға айналады.

Ата-бабаларымыз көрсетіп, ұлағаттап кеткен өнегесіет жан-жүрегімізде қайта жаңғырып, бұл мереке 2008 жылы қайта өмірімізге келді. Мерекенің алғашқы күні кең-байтақ еліміздің әр шалғайынан келген бауырларымыз Отпан тау басында құшақтаса көрісті. Ағайындар Адай атамyzдың аруағына бағыштап Құран оқыды.

Қия шыңның басындағы аспанмен таласқан атаның ақ кесенесіне тебірене, толқи қараған ақсақалдардың кейбірінің көңілдері де босап кетті. Ол – әрине, сан ұрпақтың қолдары жетпей кеткен баға жетпес бақытымыз – Тәуелсіздіктің өздерінің пешенесіне бұйырғанына, тәлімді тәрбиеге уызында жарып өскен жас ұрпақтың аталар аманатына адалдығына, аруақтарды сыйлай білетіндігіне деген риза көңілден.

Бұдан әрі мереке төмендегі Ақсарай басында жалғасты. Дүйім халық Ақсарайдың бес залында жасақталған өлкеміздің арғы-бергі тарихын баяндайтын жөдігерлерді тамашалады. Кіреберіс залда Отпан таудың басында болашақта жасалатын жұмыстардың макеттері қойылыпты. Олардың ішінде 362 әулиеге арнап салынатын, қазақ батырларына қойылатын ескерткіштердің орындары көрсетілген. Орталық залда Қазақстанның даму тарихы бейнеленіпті. Келесі залдар ҚР-нің тәуелсіздік жылдарына, ел рәміздеріне; дін-руханиятқа; халқымыздың дәстүрлі өнеріне арналған. Маңғыстаудың дамуына ерекше еңбек сіңірген тұлғалардың суреттері де көрініс тапқан.

Ақсарай жанында асқақтаған Адай атаның ақ кесенесіне, Көкбөрі ескерткішіне, ұраношаққа көз алмай қарап тұрғанда, әркімнің де жан дүниесінде ұлттық рух оянып, терең тебіреніске түсетіні ақиқат.

Бұл күні Отпан тау басында түрлі мәдени-көпшілік шаралар өтті, әсем сахнадан ән мен жыр үзілген жоқ. Ауыздыға сөз бермеген өңшең ақиық сүлейлеріміз: Абыл, Нұрым, Ақтан, Қашаған, Аралбайлардың асыл сөздері Отпанның шыңдарында жаңғырығып, алыстарға тарап жатты. Жұртшылық жазба ақындардың мүшәйрасын тамашалады...

Жиналған халық ұйымдастырушыларға алғыстарын жаудырып, көтеріңкі көңілмен «Келер жылғы Амалға дейін аман болалық!» деп тарасты. Халқымыздың Амал күнгі ақ тілегі қабыл болғай!

Рза Оңғарбай





Қосымша деректер:

Қазақ тіліндегі тұңғыш басылымдар «Түркістан уәлаятының газеті» (1870–82) мен «Дала уәлаятының газеті» (1888–1902). XX ғасырдың басында қазақ зиялылары ұлттық мүддені көздеп, бұқаралық сананы оятуға ұмтылған «Қазақ» газеті (1906), «Серке» (1907) басылымдарын шығаруды қолға алды. Қазіргі кезде қазақ тілінде 100-ге тарта газеттер шығарылады («Егемен Қазақстан», «Жас Алаш», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі», «Алматы ақшамы» т.б.). Олар шартты түрде: ресми, тәуелсіз, партиялық, т.б., сондай-ақ орталық (республикалық), облыстық, қалалық, аудандық газеттерге бөлінеді. Газеттің шығармашылық шаруашылық жұмыстарына бас редактор басшылық жасайды.



Болашаққа бағдар

Мақала жазып үйренейік

Газет-журналға немесе сайттарға сапалы мақала жазғың келе ме? Олай болса, мағыналы өрі қызықты жазба жазу үшін бірнеше кеңесімізді оқып ал.

Мақаланың құрылымы:

- ✓ *Кіріспе* (негізгі ойға қысқаша тоқталу)
- ✓ *Негізгі бөлім*
- ✓ *Қорытынды* (негізгі ойды қорытындылау)
- ✓ *Тақырып қой.*

Тақырыбың бір қарағаннан оқырман аудиториясын қызықтыруы тиіс. Себебі тақырып – мақаланың құрылымынан да маңызды. Тақырыпты ашатын қысқаша 3-4 сөйлем жаз. Бұл – тақырып таңдаудан кейінгі маңызды қадам:

- Мақаланың не туралы, не мақсатта жазылатынын анықтап ал. Аудиторияны анықтап алу керек. Жазудан бұрын кім үшін, қай жастағы адамдар үшін жазатыныңды анықтап ал.
- Жазатын мақалаң *еш жерде талқыланбаған, жаңа, өзекті* болсын. Мақалаға өзгеше рең, жаңа тұрпат бер. Тақырыпқа жаңа ойлар қос. Таңдалған тақырыпты зертте. Негіздерін біл. Жазғалы жатқан мақаланың жалпы сипатын ойластыр. Мұнда назар аударарлық бір мәселе – оқырманға ақпараттар беруің керек екенін естен шығарма.
- Мақаланың көлемін анықтап ал. Жазбаны қай басылымға беретінің байланысты сөз санын, қанша парақ жазатыныңды ойластырып ал.





Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Публицистика дегеніміз не? Ол қандай салаға жатады?
2. Маңғыстау облысынан шығатын қандай басылымдар бар?
3. Газет-журналдарда жұмыс жасайтын адамдарды кім деп атайды? Олардан кімдерді білесіңдер?

II. Түсіну

1. «Қазақ боксының атасы – Шоқыр Бөлтекұлы» және «Отпан таудағы Амал мерекесі» очерктерін неліктен публицистикалық стилдегі мәтінге жатқызады?
2. Очерктердің ақпараттылығын, мазмұнының тереңдігін, эмоционалдық әсерін сипаттап беріңдер.

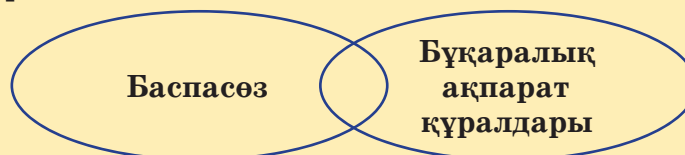
III. Қолдану

Кестені толтырыңдар: «Өлкедегі баспасөз тарихы».

№	Баспасөз атауы	Деңгейі	Жылы
1	Мұнайлы жаңалығы	Аудандық	2018

IV. Талдау

Венн диаграммасы



Ойталқы

V. Жинақтау

1. Сендер бір сөт өздеріңді БАҚ-ның өкілімін деп сезініп көріңдер, сендерге оқырмандар тарапынан публицистикаға қатысты сұрақтар қойылды, сендер қалай деп жауап берер едіңдер?
Тірек сөздерді пайдалан: БАҚ, көпшілік, әлеумет, газет, журнал, радио, мақала, ақпараттық хабар, очерк, халықаралық шолу, хабарлар, т.б.



VI. Бағалау

1. Сендердің сүйікті газет-журналдарың қандай? Қандай айдарды ұнатасыңдар? Газет бетіне мақала, өңгіме, ертегі, өлең, сөзжұмбақ беріп көрдіңдер ме?
2. Отбасыңда қандай мерзімдік басылымдарға жазыласыңдар?



Зерттеуші күнделігі

1. Баспасөз беттерінен туған өлкең туралы мақала тауып, талдау жасандар.



Болашаққа бағдар

1. Баспа атауы, деңгейі (облыстық, республикалық, қалалық немесе аудандық), түрі.
2. Баспаның шыққан жылы мен бас редакторы.
3. Мақаланың тақырыбы, жарияланған уақыты.
4. Мақаланың негізгі ойы. Авторы.



«Менің туған өлкем» электрондық энциклопедиясы



БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ энциклопедия ұғымын білесіңдер;
- ❖ энциклопедияға қажетті материалдарды іріктей аласыңдар;
- ❖ өлкетанудың бағыттарын анықтайсыңдар;
- ❖ өлкетанудың бағыттары бойынша электрондық энциклопедия құрастырудың ұжымдық жұмысына қатысасыңдар.



Жадында сақта!

Энциклопедия грек. *enkyklopaideia* – білім (жалпыға бірдей) өрісі, анықтамалық бағытта шығарылатын ғылыми басылым.

Энциклопедия көне грекше: *ἐγκύκλιος παιδεία* – «*айналым негізінде білім алу*» – *κύκλος* – шеңбер и *παιδεία* – оқыту, білім алу.

Электрондық оқулық – білім беру қызметін толық қамтитын (ұйымдастырушылық, теориялық, эксперименттік және т.б.), қазіргі ақпараттық технологияларды қолдана отырып өз бетімен жеткілікті білім алуға қолайлы бағдарламалық-техникалық және оқу-әдістемелік құрылғыларының жиынтығы.

Энциклопедия түрлері:

- **Тақырыптық** – белгілі бір тақырып бойынша ақпарат береді;
- **Әмбебап** – адам өмірінің түрлі қырларын әңгімелейді;
- **Аймақтық** – қандай да бір аймақтағы елдер, құрлықтар немесе жалпы ғаламшар туралы фактілерден құралады;
- **Өмірбаяндық** – танымал адамдардың өмірі мен қызметтеріне арналған;
- **Нақты бір дөрісханаларға арналған энциклопедиялар** (мысалы, балалар энциклопедиясы).

Ой-қазына

Энциклопедия тарихы

Кез келген энциклопедия да негізінен ғасырлар бойы жинақталған адамдардың білімі мен тәжірибесі қамтылады. Жазу пайда болғанға дейін білім ауызша, ұрпақтан-ұрпаққа аңыз-әңгімелер түрінде жеткізілген.

Қоршаған әлем туралы алғашқы мәліметтер жинағы б.з.д II мың жылдықта көне Мысыр жерінде пайда болды. Энциклопедиялық сипаттағы еңбектер б.з.д XII–XX ғғ. Ежелгі Қытайда жасалды.



Ежелгі Гректер ғалымдардың білімін жинақтады және топтастырды. Олар кейінгі ұрпақ үшін теориялық білімді толық сақтаудың қажеттілігін түсінді. Ең алғаш рет Ежелгі Грекияда түрлі саладағы ғылыми жетістіктерді жазып алу және тарату басталған. Ежелгі грек философтары Демокрит пен Аристотель энциклопедиялық сипаттағы еңбектерін жазды.

Ежелгі Римдегі энциклопедияға Марк Теренцияның «Ғылымдар» еңбегін жатқызуға болады.

Орта ғасырларда қоршаған орта, табиғаттың заңдылықтары, халықтардың салттары мен дәстүрлері алғашқы жазба трактаттар (жинақтар) пайда бола бастады. Ұлы философ, ғалым, атақты Отырар кітапханасын жасаушы Әбу Насыр әл-Фараби – орта ғасырлардағы шығыс ғылымының түрлі бағыттары бойынша энциклопедияның авторы. Оның қаламынан шыққандар «Ғылымдар энциклопедиясы немесе тізбегі», «Ғылымды анықтау және классификациялау туралы кітап», «Музыканың үлкен кітабы» т.б. Парсы ғалымы, философ, дәрігер ибн Сина Еуропада Авиценна деген атпен танымал. Ол ойлау, физика, биология, психология, геометрия, арифметика, музыка, астрономия туралы мәліметтері бар араб тіліндегі «Дауа кітабы», «Білім кітабы» деген бірегей еңбектерін жазды.

XVIII ғасырда Еуропада әмбебап энциклопедиялар және ғылымның белгілі бір бағыттары бойынша энциклопедиялар шығарыла бастады. Оларды жасауға сол уақытты көптеген ғалымдар еңбек етті. Жаңа замандағы танымал энциклопедиялардың арасынан француз философы Д.Дидроның, британдық энциклопедияның және басқаларын айтуға болады.

Материалдарды әліпбилік тәртіппен орналастыруды бірінші рет Джон Харрис өз энциклопедиясы «Лексикон-техникумда» қолданды. Мұнда гуманитарлық ғылымдардан, бейнелеу өнерінен, заңнамадан, коммерциядан, музыка мен геральдикадан мәліметтер көрініс тапты.

Қазіргі кезде ең бастысы – ақпараттық технологияларды тиімді қолдану. Сондықтан қазіргі уақытта ізденісте электрондық басылым, электрондық оқулық, электрондық энциклопедиялар жиі пайдаланылады. Соның ішінде электрондық энциклопедия қазіргі таңда адам ізденісінің барлық жүйелерінің ішінде алғашқы қатарда. Ол арқылы оқушының немесе студенттің танымдық іс-әрекеттері күшейіп, өзіндік жұмыстар мен тапсырмаларын тез орындау мүмкіндіктері артады. Дыбыстық, графикалық, бейне, мультимедия, гипермәтіндік элементтермен мүмкіндігі пайда болады. Электрондық энциклопедиялар қарапайым өте пайдалы және қосымша ақпарат алуға мүмкіндік береді. Атап айтқанда:

- Барлық байланысты іс жүзінде аз уақыт ішінде тез қамтамасыз етеді;
- Қарапайым оқулықтағы кездеспейтін қосымша материалдарды жылдам табуға болады. Электрондық энциклопедияның дәстүрлі энциклопедиядан айырмашылығы – оны тек компьютер көмегімен ғана көріп шығуға болатындығында.





Біліп жүр!

- Қазақстанда энциклопедиялар XX ғасырдың 25-жартысында пайда болды. 1968–1978 жж. алғаш рет 12 томдық «Қазақ-Совет энциклопедиясы» қазақ және орыс тілдерінде жазылды. Оның негізінде 1998–2007 жылдары ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қазақ және орыс тілдеріндегі «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы құрастырылды.
- 2015 жылы «Менің елім» ұлттық жобасын іске асыру аясында бірегей «Қазақстан энциклопедиясы» интернет-порталын құрастыру жұмыстары басталды. Бұл жерден Қазақстанның тарихы мен мәдениеті, біздің халықтың рухани және материалдық құндылықтары туралы ақпараттарды табуға болады.
- **«Маңғыстау» энциклопедиясы** – «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия және «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясының аясында Маңғыстау өңіріне арналған энциклопедиялық басылым. Аталған энциклопедияда Маңғыстау облысының табиғаты мен қазба байлығы, осы өңірдің көне заманнан бүгінге дейінгі тарихы мен мәдениеті, шаруашылығы мен өндірісі, экономикалық байланыстары, ел есіндегі елеулі адамдары, ежелгі ескерткіш-мұралары мен өрісті өнері туралы мәліметтер қамтылған.

Энциклопедия 1997 жылы Алматы қаласы «Атамұра» баспасынан 30 000 данамен жарық көрді. Көлемі 36,17 бас таралған. Бас редакторы – Ә.Кекілбаев, редактордың орынбасары Д.Әріпов. Энциклопедияның бас кеңесшісі және жауапты редакторы Қ.Сыдиықұлы болды.

Басылым Маңғыстау облысының 35 жыл толуына орай жаңа деректермен толықтырылып 2008 жылы қайта басылып шықты.



Қосымша дерек

Сайттардан (төменде тізімі көрсетілген) іздестіру жүргізген тиімді; Төменде берілген сайттар электрондық энциклопедия құрастыруға қажет. Сол себепті осы сайттар арқылы сен де электрондық энциклопедия құрастыру үшін туған өлке туралы ақпараттарды іздеп табасың.

daraboz.kz/ («Дарабоз»);
zhas-daryn.kz/ («Жас дарын»)
egov.kz/cms/kk/articles/2Frepublic_olimp (Оқушылардың республикалық олимпиадасы дарынды балаларды анықтау және дамыту)





Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Энциклопедия ұғымы туралы не білесіңдер?
2. Энциклопедияға қажетті материалды қалай іріктейді?
3. Энциклопедияның қандай түрлері бар?
4. Электрондық энциклопедияны пайдаланып көрдіңдер ме?

II. Түсіну

1. Энциклопедияны қайда қолданар едіңдер? Не үшін?
2. Энциклопедия мәліметтерінің өзгертілуі мүмкін бе?

III. Қолдану

Энциклопедия атауы	Қолданылуы

IV. Талдау

1. Қолданыстағы энциклопедия мен электрондық энциклопедияны салыстырыңдар.



Ойталқы

V. Жинақтау

«Энциклопедия» сөзіне 5 жолды өлең құрастырыңдар.

1. Зат есім – кім? Не? (1 сөз)
2. Сын есім – қандай? (2 сөз)
3. Етістік – Не істеді? Не қылды? Қайтті? (3 сөз)
4. Тақырыпты ашатын сөз тіркесі немесе сөйлем (4 сөз)
5. Тақырыптың синонимі (балама)

V. Бағалау

1. Өзіңнің «жеке кітапханаңда» және мектеп кітапханасында қандай энциклопедия бар? Оны қайда қолданып көрдіңдер?





Зерттеуші күнделігі

1. Өлкетану бағыттары бойынша Маңғыстаудың киелі жерлерінен электрондық энциклопедия құрастырыңдар.



Болашаққа бағдар

Энциклопедия құрылымы жүйелі түрде жасалады, атап айтқанда, ғылым саласы бойынша іріктеп алынған материалдар әліпби тәртібімен орналастырылады. Қазіргі таңда «Энциклопедия» термині маңызы жағынан тарихи өзгерістерге ұшырады. Антик қоғамда «Энциклопедия» атауы жеті еркін өнерді (грамматика, риторика, диалектика немесе логика, геометрия, арифметика, музыка және астрономия) белгілеп көрсету үшін қолданылған.

Электрондық «Энциклопедия» құрылымы:

1. Материал мәтін, сурет график, кескін, кесте түрде баяндалуы. Ол оның дәстүрлі оқулықтан ерекшелігін көрсетеді.
2. Материалдың кескін түрінде баяндалуы, оқулық мазмұнының графиктік-мәтіндік түрде бейнеленуі. Онда оқу материалының негізгі идеясын айқындайтын үзінділерін оқушының меңгеруіне ыңғайлы етіп, графиктік түрде бейнелеу.
3. Өзіндік тексерудің (өзіндік бақылаудың) тестілік жүйесі. Онда оқу материалын қаншалықты деңгейде меңгергенін айқындайтын сұрақтар мен тапсырмалар беріледі.

Электрондық оқулықтың құрылымдық элементтері:

1. Сыртқы беті
2. Титулдық экран
3. Мазмұны
4. Аңдатпа (аннотация)
5. Оқу материалының толық баяндалуы
6. Оқу материалының қысқашы мазмұны
7. Қосымша әдебиеттер
8. Өзіндік білімді тексеру жүйесі
9. Өзіндік бақылау жүйесі
10. Мәтіндік үзінділерді іздеу функциясы
11. Авторлар тізімі
12. Терминдер
13. Оқулықтың элементтерін басқару бойынша анықтамалық жүйе
14. Оқулықпен жұмысты басқару жүйесі



География

Туған өлкенің флорасы мен фаунасы

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ өлкенің өсімдік жамылғысы туралы білесіңдер;
- ❖ өлкеге тән жануарлар дүниесін білесіңдер;
- ❖ «Қызыл кітап» туралы білесіңдер;
- ❖ өлкенің «Қызыл кітапқа» енген өсімдігі мен жануарлар дүниесін ажырата-сыңдар.



Жадында сақта!

Фауна (лат. *Fauna* – Ежелгі Рим мифологиясы бойынша орман мен егістік құдайы; жануарлар қамқоршысы) – белгілі бір аумақта мекендейтін не Жер тарихының белгілі бір кезеңінде тіршілік еткен барлық жануарлар түрлерінің жиынтығы.

Флора (лат. *flora* – Рим мифологиясындағы көктем құдайы; лат. *Floris* – гүл) – нақты бір жер аумағында өсетін немесе өткен геологиялық дәуірлерде өскен өсімдік таксондарының тарихи-эволюциялық қалыптасқан жиынтығы.

Ксерофиттер – құмды жерлерде сабағы қатты, жапырағы ұсақ немесе тікенекке айналған, құрғақшылыққа төзімді өсімдіктер.

Қорық – шаруашылық түрлеріне тыйым салынған ерекше қорғалатын территория.

Қорықшы – бір немесе бірнеше жануар немесе өсімдік түрі қорғалатын территория.

Резерваттар – өзінің құрылымы жағынан қорықшаларға жақын кейбір елдерде (Финляндия, АҚШ) қорық дәрежесімен бірдей жерлер.

Эфемерлер – көктемде ерте гүлдеп, тұқымын шашып үлгеретін өсімдіктер.

Ой-қазына

Өсімдіктер жамылғысы

Маңғыстау облысы *шөл және шөлейт* табиғат зоналарына жатады. Мұнда 670-тен аса өсімдік түрлері өседі.





1-сурет. Сексеуіл

шағын (*жусан*), ал кейбірінде жапырақтың жапырақ аты қалмайды (*қылша сияқтылар*), жантақта жапырақтың орнын тікенек басады. Селеу, бетеге т.б. өсімдіктердің ұзын жапырағы түтікшеге айналып, оратылып дамиды. Осының бәрі – булануға барынша кедергі жасауға арналған табиғи бейімділік. Шөл және шөлейт өсімдіктерінің сыртының түкті-түбітті болуы, балауыз табымен шырыштанып тұруы осындай бейімделудің қатарына жатады.

Маңғыстаулық жусанды-сораңды өсімдік жамылғысының ішінде қоңыр топырақты бөлігінде – жусан сұр-қоңыр топырақта сораң басымырақ таралған.

Таулы Маңғыстау мен Бозащыда бұйырғын, *изен*, *мортық*, *итсигек*, *адыраспан* жиі өседі. Тауда тасбұйырғын өседі.



3-сурет. Еркекшөп

Маңғыстау өсімдіктер дүниесінің ең басты ерекшелігі – әр өсімдіктің бір-бірінен қашығырақ орналасуы, өсімдіктердің шашыранды өсуі; екіншіден – құрғақшылық пен ыстық климатқа бейімделуі нәтижесінде *ксерофиттік* белгілердің айқын байқалуы. Мұндай өсімдіктердің тамырлық жүйесінің ылғал алуы 3 метр тереңдікке дейін барады.

Шөл өсімдіктері (ксерофиттер) өз бойындағы азғана ылғалды үнемдеу үшін әртүрлі ғасырлық бейімдеулерді басынан өткізген (1, 2, 3-суреттер). Көптеген өсімдіктердің жапырағы шап-



2-сурет. Жусан

Жартылай бұталар арасында *сораң* шөптер (*бұйырғын*, *тітір баялыш*, *алабота*, *көкбек* т.б.) жиі, ал сазды топырақта көбірек өсетіні – *бұйырғын* мен *көкпек*. Сортаң топырақта сораңдардан басқа *сарсазан*, *ажырық*, *шытыр*, *қарабарақ* т.б. өседі. Өте күшті тұздылыққа өткен кезде сортаң жерлер сорға айналып тұзбен көмкеріледі, мұндай жерлерде өсімдік өспейді деуге де болады.

Қарағانتүп, Бозащының кейбір жерлерінде *еркекшөбі* көп кездеседі. Құмды шөлдер, сазды шөлдерге қарағанда,





4-сурет. Үстірт қойы – муфлон



5-сурет. Қарақұйрық



6-сурет. Қарақал

өсімдіктер әлеміне бай. Ыза (қақ) сулардың жер бетіне жақын орналасуы өсімдіктердің жақсы өсуіне жағдай жасағандықтан, көктемгі жаңбырлы кезеңде құмдар жасыл желекке оранады.

Сондай-ақ тек көктем айларында ғана өмір сүретін *эфемер* өсімдіктер (*бәйшешек, қызғалдақ, сарғалдақ* т.б.) саздақтан гөрі, Маңғыстау құмдарында көбірек өседі. Сонымен қатар Үстірт, Сенек, Сам құмдарында бұталардың басым көпшілігі (*жүзгін, теріскен, шеңгел* т.б.), биіктігі кейбір ағаштан кем түспейтін *ақ сексеуіл* өседі.

Жануарлар дүниесі

Ірі жануарларға *Үстірт қойы – муфлон* (4-сурет), *киік, қарақұйрық* (5-сурет), *қарақал* (6-сурет), *мәлін, қасқыр, құм мысығы, түлкі, қарсақ* т.б. жатады.

Үстірт қойы – арқардан екі есе кіші, еліміз бойынша Маңғыстау *эндемигі*, Үстірт ернектерінде ғана мекендейді.

Шөлдің тұяқтыларына тән ортақ қасиет – олардың жүйріктігі. Киіктер мен қарақұйрықтардың жылдамдығы 80 км/сағ дейін жетеді. Олар суат іздеп жүздеген шақырымға дейін бара алады.

Облыс аумағындағы жыртқыш аңдар: *қасқыр, түлкі, қарсақ* және *мысық тұқымдастар: қабылан (гепард), қарақал, құм және дала мысықтары (мәлін)*.

Қабылан – үлкендігі төбет иттей, дене құрылысы жағынан мысықтан гөрі, итке жақын, ұзын түзу аяқты, басы кішкене аң. Өте жүйрік, жылдамдығы сағатына 115 км жетеді. Қабылан Қазақстан бойынша Маңғыстау – Үстірт өңірінде ғана кездескен, қазір мүлдем жоқ.

Қарақал – барыстан 1,5 есе кіші, ұзын құлақты жыртқыш. Ол да Үстірт ернектерінде мекендеп, қоян, кеміргіштермен және кейбір құс түрлерімен қоректенеді.



Жануарлар ішінде муфлон мен қабыланнан басқа, *ұзын инелі кірпі* – еліміз бойынша *Маңғыстау эндемигі* – тек Қарынжарық құмы мен оған іргелес шыңдарды мекендейді. Ал кәдімгі кірпі барлық жерде, жарқанаттар Үстірт шыңдарының қуыстарында (*кеуектерінде* – *жергілікті диалект*) кездеседі. Қосмекенділерден Маңғыстауда бары – кәдімгі *құрбақа* мен *жасыл бақа* ғана, олар тұщы су көздері төңірегін мекендейді.

Бауырымен жорғалаушылардың 17 түрі бар. Олардың негізін *кесірткелер* (7-сурет) құрайды. *Батпат кесіртке* – Қазақстанда 2 түр тармағы бар. Денесінің ұзындығы 20 см-дей, салмағы 43 г-ға дейін, терісінің қабыршақтары ұсақ, бүртікті келеді.

Жыланның 10 түрі, *тасбақаның* 2 түрі кездеседі. Ең улылары: *сұр жылан*, *оқ жылан* және *қалқан тұмсық*.

Маңғыстау жәндіктерінен жұртшылыққа кеңінен таныс *ұлы қарақұрт* пен *бүйі*, *құршаянды* айтуға болады. Маңғыстауда 320 құс түрі мекендейді.

Оның ішінде 44 құс түрі «*Қызыл кітапқа*» енгізілген, Үстірт ернектерінде құстың 32 түрі ұя салады, олардың дені *торғай тәрізділер* мен *жыртқыштар* болып табылады. *Қараторғай*, *шақшақай*, *молдаторғай*, *шіл*, *шөл қарға*, *көкек*, *үкі*, *сауысқан* т.б. жиі кездеседі. Жыртқыш құстар: *қаршыға*, *қарақұс*, *бүркіт*, *күйкентай*, *тұрымтай* т.б. көбінесе Үстірт шыңдарын мекендейді, ал теңіз жағалауында, аралдарда *бірқазан* (9-сурет), *су құзғыны*, *аққу* (8-сурет), *ұйрек*, *шағала*, *қасқалдақ* жиі ұшырасады. Маңғыстауда ұзын құйрықты өте кішкентай құс *шажағай* мекен етеді. Ол шалқалап, ұйықтайды, аңыз бойынша аспанды тіреп жатырмын деп ойлайды екен. Теңіз жағалауында көктемгі, күзгі ұшу кезінде *аққулар* мен *қоқиқаздар* (*фламинго*) аялдап, кейде қыстап та қалады.



7-сурет. Кесіртке



8-сурет. Каспийдегі аққулар



9-сурет. Бірқазан



Ой-қазына

Үстірт қорығы – Қарақия ауданында орналасқан. Қорық жеріне Үстірт батыс шыңдарының бір бөлігі (қырдың еңсіз жолағы), Кендірлі сорының үлкен ойысы кіреді. Ең биік жері 300 м, ең төмен жері 50м. Ауданы – 223,3 мың га.

Қорық алабында құм массивтері, саздақ тегістіктер мен құрғақ ойыстар ежелгі және қазіргі заманғы уақытша су ағындарының құрғақ сайлары кездеседі. Ойыстар төрттік дәуір, қыр палеоген-неоген жыныстарынан түзілген. Үстірт шыңдарының бедері алуан түрлі. Қорықта *Үстірт қойы, қабылан, сабаншы, қарақал* және басқа да жануарлар бар. Ғылыми мекемесі *Жаңаөзен* қаласында орналасқан.

Ақтау-Бозащы қорықшасы – Түпқараған ауданында Бозащы түбегінің оңтүстік-батыс шетін солтүстік Ақтаудың батыс бөлігін және теңіз жағалауындағы жазықты қамтиды. Ауданы – 170 мың га. Сүтқоректілердің 34 түрі, бауырымен жорғалаушылардың – 15, қосмекенділердің 1 түрі мекендейді. 1991 жылдары осында Аралдағы (Барсакелместегі) құландардың бір бөлігін жерсіндіру әрекеттері жүргізілді.

Қарақия – Қаракөл қорықшасы. Қарақия ойысының бір бөлігін, Ақтау қаласының күнгей жағындағы Қаракөл төңірегін қамтиды. Жалпы ауданы–138 мың га. Қорықшаның ұйымдастырылу мақсаты – ең алдымен су құстарын және өлке жануарларын қорғау болып табылады.

Қаракөл – осы аттас ойыста, энергокомбинаттың (МАЭК) ыстық суларын ойысқа ағызу нәтижесінде пайда болған жасанды көл. Мұнда қоқиқаздар (фламинго) тұрақты түрде аялдайды, кейбір жылдары қыстап та қалады. Қорғалған аумаққа Маңғыстау, Бейнеу әкімшілік аудандарының шекарасында, Үстіртте орналасқан Бейнеу мемлекеттік *сексеуіл тоғайын* жатқызуға болады. Маңғыстау облысында қорғауға алынған аумақтың жалпы ауданы 747 мың га шамасында. Бұл – Қазақстан облыстары бойынша үшінші орын алады.



Қаракөлдегі қоқиқаздар





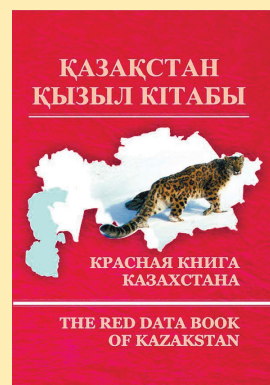
Қосымша деректер

«Қызыл кітап» – халықаралық табиғат қорғау одағының халықаралық дәрежедегі құжаты. «Қызыл кітапқа» сирек кездесетін, жылдан-жылға азайып не жойылып бара жатқан, айрықша қорғауды қажет ететін жануарлар мен өсімдіктердің түрлері тіркеледі. Жануарларды халықаралық дәрежеде қорғау мәселесі XX ғасырдың бас кезінде қолға алынды.

Қазақстанның «Қызыл кітабы» – еліміздің жойылып кету қаупі төнген және сирек кездесетін жануарлар мен өсімдіктердің сипаттамасы берілген басылым. 1-бөлімі 1978 жылы, 2-бөлімі 1981 жылы, 3-бөлімі 1996 жылы шығарылды.

Маңғыстау облысының жануарлар дүниесін, сонымен қатар өсімдіктерін қорғау мақсатында бір мемлекеттік қорық пен екі резерват (қорықша) ұйымдастырылған.

Маңғыстау облысы әкімдігінің 22.06.2012 жылғы №136-қаулысымен «Қызылсай» мемлекеттік өңірлік табиғи паркі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі құрылды. Сондай-ақ, «Жабайұшқан», «Тасорпа» «Адамтас», «Есет», «Көлеңкелі» және «Манашы» табиғи қаумалдары құрылып, «Қызылсай» табиғи паркіне бекітілді.



Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Облыс аумағында кездесетін кәсіптік маңызы бар жануарлар және өсімдіктер түрлерін атаңдар.
2. Қызыл кітапқа енген өлкедегі қандай өсімдіктер мен жануарларды білесіңдер?
3. Өлкедегі қорық пен қорықшаларды атаңдар.

II. Түсіну

1. Маңғыстау өсімдіктер дүниесінің басты ерекшеліктері неде? Түсіндіріңдер.
2. Маңғыстау облысы аумағында кеміргіштер отряды түрлерінің көп болуы неліктен?



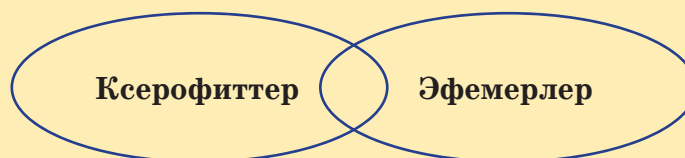
III. Қолдану

1. Мәтін бойынша және интернет ресурстарын пайдалана отырып кестені толықтырыңдар.

Өсімдіктері	Жануарлары

IV. Талдау

Венн диаграммасы.



Ойталқы

V. Жинақтау

1. Постер қорғаңдар:
 - 1-топ. Өлкенің өсімдіктер дүниесі
 - 2-топ. Өлкенің жануарлар дүниесі

VI. Бағалау

1. Жабайы жануарлар мен өсімдіктердің сақталуы және саны көбеюі үшін қоғам тарапынан жасалып жатқан жұмыстарға қандай баға берер едіңдер?
2. Табиғатты қорғау үшін қандай үлес қосар едіңдер?



Зерттеуші күнделігі

1. Өлкемізде өсетін емдік шөптер туралы жоба PBL (Problem Based Learning) дайындап, қорғаңдар.
2. Өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің жойылып кетуінен сақтайтын идеялар ұсыныңдар.



Менің өлкемнің визит карточкасы: өлкетанудың деректер базасын әзірлеу

БҰЛ ТАҚЫРЫПТА НЕНІ БІЛЕСІҢДЕР:

- ❖ визит карточканың не екенін білесіңдер;
- ❖ өлке туралы түрлі форматтағы ақпараттық материалдарды әзірлей аласыңдар.



Жадында сақта!

Визит карта – адам немесе мекеме жөнінде ақпарат беретін, мәліметті қамтитын байланыс тасушы. Ол түрлі форматта жасалуы мүмкін (қағаз, картон, CD диск). Визит картаның бұл жердегі мағынасы өлкенің басқа өлкеден ерекшелігін айқындайтын ақпараттық материалдарды қамтиды.

Геральдика (heraldica) – гербтерді зерттейтін тарих ғылымының бір саласы.

Ой-қазына

Географиялық орны:

Маңғыстау – ҚР-ның қиыр оңтүстік батысындағы ірі аймақтарының бірі. «Ұйқыдағы ару» атанған бұл өлке еліміздің мұнайы мен газын беріп отырған қазыналы түбек.

Құрылған уақыты:

1973 жылы 20 наурызда құрылған. Кезінде «Маңғышлақ» деген атпен құрылған бұл өлке 1988 жылдың 2 маусымында таратылып 1990 жылдың 17 тамызында тарихи «Маңғыстау» деген атпен қайта облыс болып құрылды.

Шеткі нүктелері:

- Батыс – Каспий теңізіндегі Құлалы аралымен шектескен жерінде (50°.00 ш.б. 44°.57 с.е.)
- Шығыс – Қазақстанның Ақтөбе облысымен және Өзбекстан Республикасымен шектескен жерінде (56°.45 ш.б. пен 45°.09 с.е.)
- Оңтүстік – облыстың Түрікменстан шекарасындағы Қапыланқыр шыңдарының жарқабағымен шектескен жерінде (41°.15 с.е. пен 55°.40 ш.б.)
- Қиыр солт. – Атырау облысымен шекарадағы Желтаумен шектескен жерінде (46°.26 с.е. пен 55°20 ш.б.)

Жерінің көлемі:

165,6 (2016 ж.) мың шаршы метр
Халқының саны: 667,7 адам (2018 ж. ҚР статистика жөніндегі комитет дерегі).

Теңіз деңгейінен ең биік, ең төменгі нүктесі: Шығыс Қаратау жотасындағы Бесшоқы тауы, теңіз деңгейінен биіктігі – 556 м.

Қарақия (Батыр) ойысының түбі, ол теңіз деңгейінен – 132 м төмен. Бұл ойыс тереңдігі жөнінен әлемде 5 орындағы ойыс.



Облыстың саяси-әкімшілік картасы



Облыс орталығы: Ақтау қаласы

Жылдар	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2014	2016	2017	2018
Халық саны, мың адам	333,7	344,1	355,7	368,1	382,5	398,9	416,5	492,9	513,7	534,9	587,4	633,1	642,8	667,7

Маңғыстау облысының әкімшілік-аумақтық бөлінуі

Аудан, қала атауы	Ақтау 	Жаңаөзен 	Түпқараған 	Маңғыстау 
Облыс және аудан орталықтары	Ақтау қаласы	Жаңаөзен қаласы	Форт-Шевченко қаласы	Шетпе селосы
Аумағы, мың шаршы км	29,4	51,5	8,5	47,1
Облыстың әкімшілік орталығына дейінгі ара қашықтық, км	-	150	132	150
Ауылдық және кенттік елді мекендер саны	1	3	5	9
Ауылдық және поселкелік округтар саны	-	-	1	12
				

Аудан, қала атауы	Бейнеу 	Қарақия 	Мұнайлы 
Облыс және аудан орталықтары	Бейнеу кенті	Құрық кенті	Маңғыстау селосы
Аумағы, мың шаршы км	40,5	64,3	4,9
Облыстың әкімшілік орталығына дейінгі ара қашықтық, км	503	73	3-15
Ауылдық және кенттік елді мекендер саны	2	12	35
Ауылдық және поселкелік округтар саны	9	7	7
			

Телефон коды:	+7 7292
Пошта индексі:	130000
Қосымша:	Қазақстанның теңізбен байланыстыратын жалғыз су бекеті, теңіз қақпасы Ақтау халықаралық теңіз сауда порты бар. Маңғыстау облысы – өнеркәсіпті өңір, мұнда Қазақстан мұнайының 25%-ы өндіріледі. Ақтау–Жетібай–Өзен мұнай құбыры өтеді.

Шектеседі:

Облыстың солтүстік-батысы мен батысын Каспий теңізі жиектеп жатыр. Оңтүстігі мен шығысында Түрікменстан және Өзбекстан Республикаларымен, солтүстік-шығысында Қазақстанның Атырау және Ақтөбе облыстарымен шектеседі.

Климаты: Маңғыстау мұхиттан тым алыста, 41–46°с.е аралығындағы қоңыржай белдеуде жатыр. Арктикалық ендіктен суық, құрғақ ауа массалары келсе, тропиктен жылу мен ылғал, аңызақ пен аптапты ыстық келеді, жазы ыстық, қысы суық, жыл маусымдары шұғыл ауысады, жауын-шашын өте аз.

Пайдалы қазбалары:

Жер қойнауы мұнай, газ, фосфорит, көмір, марганец, әртүрлі тұздар, ұлутас қорларымен бай. Облыстың экономикалық белсенділігі негізінен өңірдегі пайдалы қазбалардың көп болуына, соның ішінде мұнай және газ кен орындарының игерілуіне байланысты. Соңғы 20 жылдың ішінде Каспий теңізінде орналасқан көптеген ірі мұнай және газ кен орындары игеріле бастады.

Маңғыстау облысы бойынша жалпы ұлттық маңызы бар киелі нысандар

1. **Оғыланды жеріндегі Бекет ата** мешіті – Қарақия ауданы
2. **Шопан ата** қорымы және мешіті – Қарақия ауданы
3. **Көне Бейнеу** қорымы және **Бекет ата** мешіті – Бейнеу ауданы
4. **Қараман ата** қорымы және жер асты мешіті – Маңғыстау ауданы
5. **Масат ата** қорымы және жерасты мешіті – Маңғыстау ауданы
6. **Сисем ата** кешені – Маңғыстау ауданы
7. **Қызылқала қалашығы** – Маңғыстау ауданы
8. **Шақпақ ата** қорымы және үңгірлі мешіті – Түпқараған ауданы
9. **Сұлтан епе** мешіті және сайы – Түпқараған ауданы
10. **Т.Г. Шевченко** мемориалды кешені –Түпқараған ауданы
11. **«Адай ата-Отпан тау»** тарихи-мәдени кешені – Маңғыстау ауданы
12. **Барақ** қорымы XVII–XVIII ғасырлар – Бейнеу ауданы
13. **Балуанияз батыр** кешені – Қарақия ауданы
14. **Иса Тіленбайұлы** батыр – Маңғыстау ауданы
15. **Досан Тәжіұлы** батыр – Маңғыстау ауданы



Ойлан. Жұптас. Талқыла

I. Білу

1. Маңғыстау облысының ауданы мен халқының саны қанша?
2. Маңғыстау облысы еліміздің басқа қандай облыстарымен шектеседі?
3. Өлке туралы түрлі форматтағы ақпараттарды қайдан аламыз?

II. Түсіну

1. Суреттегі облыс, қала, ауданның геральдикалық белгілеріне сипаттама беріңдер.
2. Көші-қонның мол болуына (аймақтан көшіп кеткен тұрғындар санына) қарамастан облыс халқы санының артуы неге байланысты деп ойлайсыңдар?
3. Өбіш Кекілбаев өз шығармасында Маңғыстауды неліктен «Ұйқыдағы ару» деп атаған?

III. Қолдану

1. Маңғыстау халқының орташа тығыздығын есепте және Республикадағы басқа облыстармен салыстырыңдар.

IV. Талдау

1. Қазіргі Маңғыстау облысының геоэкологиялық жағдайы.

Бұрынғы	Қазіргі





Ойталқы:

V. Жинақтау

1. «Маңғыстауым – мақтанышым» тақырыбында эссе, шығарма, өлең жазыңдар, сурет салыңдар.

VI. Бағалау

1. Берілген ақпараттардан қандай ой түйдіңдер?
2. Өз өлкеңнің ерекшеліктерін не деп ойлайсыңдар?



Зерттеуші күнделігі

1. Өз қалаңның, ауданыңның визит карточкасын дайындау үшін қосымша мәліметтер, материалдар жинақтаңдар.
2. Маңғыстау облысының таныстырылымын әр түрлі форматта дайындаңдар:
 - жарнамалық парақша;
 - буклет;
 - слайд көрсетілім.



ГЛОССАРИЙ

Бедленд (ағылшын тілінде – жаман жер) – тау бөктеріндегі өзендердің жер бедерін өте күшті тілімдеуі нәтижесінде жарамсыз жерге айналуы.

Ксерофиттер – құмды жерлерде сабағы қатты, жапырағы ұсақ немесе тікенекке айналған, құрғақшылыққа төзімді өсімдіктер.

Қорық – шаруашылық түрлеріне тыйым салынған ерекше қорғалатын территория.

Қорықша – бір немесе бірнеше жануар немесе өсімдік түрі қорғалатын территория.

Ландшафт (табиғат компоненті) – тау жыныстары, ауа, су, топырақ, өсімдік және жануарлар дүниесі бір-біріне тәуелді және өзара тығыз байланысты болып келетін аймақты кешен.

Муфлон – жабайы қой.

Резерваттар – өзінің құрылымы жағынан қорықшаларға жақын кейбір елдерде (Финляндия, АҚШ) қорық дәрежесімен бірдей жерлер.

Сор – бетінде ақ түсті тұз қабығы бар ойпаң құрлық. Шөлейт және шөлді жерлердің топырағы, далалы және орманды жерлерде сирек кездеседі.

Теңіз – мұхиттың суының қасиеті мен жануарлар дүниесі жөнінен оқшауланып тұратын бөлігі.

Теңіз деңгейі – теңіз бетінің толқын көтерілмеген кездегі шартты түрде алынған биіктігі. Жер бетінің абсолют биіктіктері теңіз деңгейінен бастап есептелінеді.

ТМД аумағындағы абсолют биіктіктер Балтық теңізінің көп жылдық орташа деңгейінен басталады. Онда биіктік 0 метрге тең.

Үстірт (франц. plat – жайпақ) – платформа өңірінен көрініс беретін, теңіз деңгейінен біршама көтеріңкі орналасқан, тегіс жазықтармен сипатталатын ауқымды алап; беткі деңгейі біршама биік Үстірттер (1000 метрден биігірек) *жайпақ таулар* деп аталады

Эфемерлер – көктемде ерте гүлдеп, тұқымын шашып үлгеретін өсімдіктер.



Қымбатты біздің маңғыстаулық жас Достарымыз!

Міне, сендер ыстық ықылас, терең ыждағаттылықпен оқып шыққан кіріктірілген «Өлкетану» оқулығының қысқаша курсы аяқталды.

Жылдан-жылға өмір өзгеріп, сана жаңғырып келеді. Сол саналы ұрпақтың қатарынан қалып қоймау үшін, өз ұлтыңның, өз өлкеңнің тарихын, әдебиетін, жер бедері мен өсімдіктер әлемін, өн-күйі мен жырларын жастай білулерің керек. Өркімнің Отанға деген ұлы сезімі отбасы тәрбиесінен басталады. Ал туған өлкеңнің адамдары, тауы, тасы, өзен-көлі – бала кезден шаңына аунап, топырағын басып жүрген ең ыстық күндеріңнің куәсі. Олай болса, бұл оқулық саған өз өлкеңді тану үшін ең керекті мағлұматтарды береді. Сен керегіңді осы «Өлкетану» оқулығынан табасың деп сенеміз.

Өзіңе ұсынылған кіріктірілген «Өлкетану» оқулығында: өлкеміздің өткеніне толық барлау жасайсың; сенің бақытты тұрмысың үшін күресіп өткен Ер Бекеттей батырлармен мақтанып, «бес жүйрігіміз» бен «жеті қайқымыздың» өрлігіне сүйсініп, би-шешендеріміз бен ақындарымыздың сөз саптау үлгісін үйренесіңдер; Маңғыстаудың ерекше қатал табиғатына қарамай, құлшына еңбек етіп жүрген өздеріңнің ата-әже, аға-апаларыңның жасампаз еңбек жолдарын өздеріңе үлгі етесіңдер. Мұның бәрі де – болашақ өмірлеріңе таусылмас азық.

«Өлкетану» оқулығы арқылы сендер қазіргі ақпараттар ағынынан өзің үшін ең пайдалысын іздеу жолдарын, сараптап-саралауды, салыстыра отырып дәлелдеу жолдарын үйренесіңдер. Жаңа өмірге қадам басар алдында бұлар – сенің ең керекті темірқазығың. Бұл оқулықтан жан-жақты үйрене отырып:

- ❖ білгеніңді өз бетіңмен сыни саралауға;
- ❖ жеке танымдық оқу-зерттеуге жол ашылады.

Ең бастысы, ДОСТАР, сендер еліміздің дамуы жолында өздерің өмірмен біте қайнап өсесіңдер. Жаңа орта, жаңа достар, оқу мен еңбек жолындағы түрлі баспалдақтан өтесіңдер. Сол жолда:

- ❖ ерінбей еңбек етіп;
- ❖ өзіңнің ана тіліңді өз анаңдай сүйіп;
- ❖ ерлікті ардақтаған ел тарихына өзің де үлес қосып;
- ❖ өміріңді өз өлкеңнің өн-жырымен көркейтіп – мәнді ғұмырмен Ел керегіне жарайды деп сенеміз!

ЖОЛЫҢ БОЛСЫН, ЖАС ДОС!

«Өлкетану» кітабы өз кезегінде сендерді өзін-өзі оқыту мен өздігінен ізденуге жетелейді.

Сендерге деген үлкен сеніммен: Авторлық жұмыс тобы



ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Иванин М. Описание зимнего похода в Хиву 1839–1840 г.
2. Мендикулов М. Памятники архитектуры полуострова Мангышлак и Западного Устюрта. Алматы, 1956.
3. Халфин А. Россия и ханства Средней Азии. Москва: Наука, 1974.
4. Кекілбаев Ә. Ұйқыдағы арудың оянуы. – Алматы: Қазақстан, 1979.
5. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі. – Алматы: Ғылым, 1981.
6. Кекілбаев Ә. 12 томдық жинақ. Алматы: Жалын, 1991.
7. Оңғарбекұлы А. Жұт ит. – Ақтау: Жырдария. 1995.
8. Қондыбай С. Маңғыстау географиясы. Алматы, 1997.
9. Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1997.
10. Қозыбаев С. Әлем баспасөзі тарихынан. – Алматы: Санат, 1998.
11. Маңғыстаудың дәстүрлі қолөнері. Алматы: Информ-А, 2001.
12. Көшбайұлы О. Жұмбақ жайлап, аңыз өрген Маңғыстау. Алматы, 2005.
13. Тағзым. Мерейтойлық басылым. Астана: Фолиант, 2005.
14. Спан Ә. Есен Ермембет. Алматы, 2006.
15. Көшбайұлы О. Атадан жеткен асыл тін. Алматы, 2007.
16. Жеткізген Ж. Маңғыстау ақын-жырауларының шығармалары (факультативтік сабақтар үшін). – Ақтау, 2008.
17. Маңғыстау әдебиеті (факультативтік курс хрестоматиясы). Алматы: Эверо, 2008.
18. Әбішев С. Тағылым. Алматы, 2009.
19. Маңғыстау энциклопедиясы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2009.
20. Көшімова Б. Маңғыстау топонимиясы. Алматы, 2010.
21. Қазақ әдеби тілдігінің сөздігі. Он бес томдық. Алматы, 2011.
22. Көшбайұлы О. Шоғы батыр. Алматы, 2011.
23. Қарашаңырақ. Алматы: Сардар, 2011 ж. – 228 бет.
24. Нұрмаханова Н. Маңғыстау тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2011.
25. Достық шаңырағы астындағы Маңғыстау. Ақтау, 2012.
26. Маңғыстау мұғалімдері. Энциклопедия. Алматы: Арыс, 2013.
27. Нұрмаханова Н. Маңғыстау деген бұл аймақ. – Алматы: Сардар, 2013.
28. Өмірбаев Е. Маңғыстау бабалар мекені. – Атырау: Ақ Жайық, 2013.
29. Көшбайұлы О. Мәтжан би. Алматы, 2016.



АВТОРЛАР ҰЖЫМЫ

Ғылыми басшылық:

1. Нұрмаханова Ж.Ж., т.ғ.к., доцент, «Маңғыстау облысының мемлекеттік архиві» КММ аға сарапшысы, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі.
2. Табылдиева О.Д., т.ғ.к., Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті КМТИУ-дің Қазақстан тарихы және өлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының оқытушысы.

Әдістемелік басшылық:

1. Жеткізген Ж.Б., «Өрлеу» БАҰО АҚ Маңғыстау облысы филиалы «Қоғаммен байланыс және баспа жұмыстары жөніндегі бөлім басшысы».
2. Тулегалиев А.С. «Өрлеу» БАҰО АҚ Маңғыстау облысы филиалы «Инновациялық дамуды әдістемелік қамтамасыз ету бөлімінің басшысы».
3. Қосымбай М.Ө. – Нұрмахан Жантөрин атындағы музыкалық драма театрының әдебиет бөлімінің меңгерушісі, Қазақстанның Құрметті журналисі.
4. Құдайберген С. – Маңғыстау облыстық ғылыми-әдістемелік және мәдени қызмет көрсету орталығының маманы, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі, ақын.

Авторлар:

1. Еділхан А. – өлкетанушы.
2. Көшбайұлы О. – жазушы, өлкетанушы. Облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері.
3. Жұмалиева Т.Қ. – облыстық тарихи-өлкетану музейінің директоры.
4. Имамбаева Ы.А., «Облыстық оқу-әдістемелік» және қосымша білім беру орталығы директорының орынбасары.
5. Жаңбыршы А. – күйші, шежіреші.
6. Ыбырайұлы К. – сазгер, педагог. Ақтау қаласының №28 балабақшаның музыка жетекшісі.
7. Атақаева Р.Б. – Қарақия ауданы, Жетібай ауылы №8 орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің мұғалімі
8. Тобышова К.Ж. – Мұнайлы ауданы, Баянды ауылы №3 орта мектебінің әдіскері.
9. Айманов Б.С. – Түпқараған ауданы, Ақшұқыр мектеп-лицейінің тарих пәнінің мұғалімі.
10. Бегейбай Д.М. – Ақтау қаласы, №8 орта мектебінің география пәнінің мұғалімі.



ӨЛКЕТАНУ

(Маңғыстау облысы)

Жалпы білім беретін мектептің
5–7-сыныптарына арналған оқулық

Редакторы *Ғұсман Жандыбай*
Техникалық редакторы *Зайра Бошанова*
Көркемдеуші редакторы *Ермек Мейірбеков*
Компьютерде беттеген *Гүлмира Өтенова*

ИБ №7383

Басуға 20.07.2018 ж. қол қойылды. Қалыбы 84×108¹/₁₆.
Офсетті басылым. Қаріп түрі «SchoolBook Kza».
Баспа табағы 10,5. Таралымы 33879 дана. Тапсырыс №



Қазақстан Республикасы “Жазушы” баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.